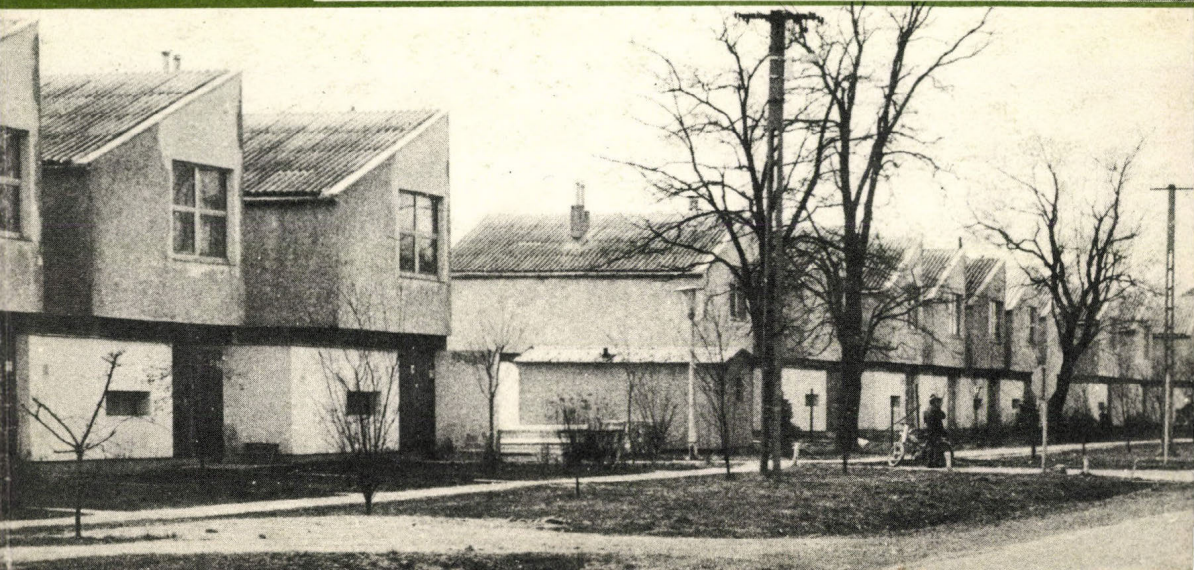

MTA
FKI

MAGYARORSZÁG FALUTÍPUSAI

BELUSZKY PÁL
SIKOS T. TAMÁS

MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA FÖLDRAJZTUDOMÁNYI KUTATÓ INTÉZET

Elmélet - Módszer - Gyakorlat

25.

MAGYARORSZÁG FALUTIPUSAI

Beluszky Pál - Sikos T. Tamás

Budapest

1982

ISSN 0139 - 2875

ISBN 963 7321 96 9

Tartalom

	Oldal
Bevezetés	1
A falusi térségek átalakulása a II.világháboru után	3
A mezőgazdaság hatása a falvak átalakulására	3
Az ipar hatása a falvak átalakulására	5
Az alapfoku ellátás hatása a falvak átalakulására	8
A faluállomány nagyságrendi tagozódása	11
A falusi települések osztályozásának módszerei	12
A faktorelemzés	21
A vizsgálat adatbázisa	21
A vizsgálat eredményei /korreláció, faktor-struktura, kommunalitás/	24
A faktorok tartalma, területi elemzésük	30
A falutípusok	51
A falutípusok kijelölése	51
I. Gyorsan fogyó népességű, alapfokon ellátatlan, kedvezőtlen életkörülményeket nyújtó, egysíku funkciókkal rendelkező kis- és aprófalvak	53
I/1. Kedvezőtlen természeti adottságu hegy- és dombvidéki aprófalvak, egyoldalú agrárjelleggel; előrehaladott demográfiai erőzió, a települési önállóság fokozatos megszűnése /21. cluster /	60
I/2. Rossz természeti adottságu hegy- és dombvidéki aprófalvak másodlagos lakófunkciókkal; az intézményhálózat felszámolódása, demográfiai erőzió, a települési önállóság fokozatos megszűnése / 8 . cluster/	62
I/3. Határozottan agrárjellegű, kedvezőbb természeti adottságu dombvidéki kistalvak, kedvezőtlen életkörülményekkel, fokozódó elvándorlással /16., 22. cluster/	73
I/4. A lakóövek külső zónájához tartozó, ipari-vegyes foglalkozási szerkezetű, erősen csökkenő népességű lakó-agrárfunkcióju aprófalvak /8. cluster/	78
I/5. Másodlagos lakófunkcióval rendelkező kisméretű agrárfalvak, gyorsuló elvándorlással, a kistalvas jellegzetességek mérsékelt fellépésével /20. cluster/	80

II.	Hagyományos falusi funkcióju, agrár /járulékosan ipari vagy terciér/foglalkozási szerkezetű, közepes méretű falvak	oldal 82
II/1.	Mezővárosok, óriásfalvak tanyavilágából szervezett tanyaközségek, rendszerint kis falumaggal, egyoldalu agrárjelleggel, alacsony-szintű műszaki infrastruktúrával, gyors népességcsökkenéssel /tulnyomórészt a Duna-Tisza közti Homokhátságon/; 17. cluster	84
II/2.	Kedvezőtlen természeti adottságu, közepes mértű, "hagyományosan" szegény, stagnáló népességű agrárfalvak /11. cluster/	94
II/3.	Kedvezőtlen természeti adottságu, közepes méretű, "hagyományosan" szegény, stagnáló népességű agrárlakófalvak /6. cluster/	97
II/4.	Közepes méretű, csökkenő népességű agrárfalvak síkvidéken /9. cluster/	98
II/5.	Közepes természeti adottságokkal rendelkező dombvidéki agrár-vegyes funkcióju falvak, mérsékelt népességcsökkenéssel /12.cluster/	100
II/6.	Kisfalvak határozott agrárjelleggel, hiányos alapellátással, de csak lassan fokozódó ütemű elvándorlással /15. cluster/	101
II/7.	Kisméretű agrár-lakófalvak /4. cluster/	103
III.	Agrár-vegyes funkcióju nagy- és óriásfalvak	105
III/1.	Agrár-vegyes funkcióju, lassan korszerűsödő, csökkenő népességű, esetenként tanyavilággal rendelkező óriásfalvak, kismezővárosok, mindenekeelőtt az Alföldön /3.cluster/	107
III/2.	Vegyes- agrárfunkcióju, korszerűsödő stagnáló népességű óriásfalvak, kismezővárosok /13.cluster/	111
IV.	Központi szerepkörrel rendelkező, városias jellegű, ipari-terciér foglalkozási szerkezetű községek /25. cluster/	114
V.	Népes ipari községek, igen gyors lakosság-szám-növekedéssel, városias jellegű művi környezettel, esetenként városias funkciókkal /14. cluster/	119
VI.	Az agglomerációk, lakóövezetek falusi települései	125

	oldal
VI/1. A belső lakóhelyőv népes, fejlett művi környezettel és alapellátással rendelkező, ténylegesen agglomerálódó települései /1. cluster/	125
VI/2. A belső lakóövezet közepes méretű, stagnáló népességű községei az agrárfalusi mult jegyeivel, részleges agglomerálódással /2., 23. cluster/	134
VI/3. A lakóövezet közepes nagyságu, lakó-agrárfunkcióju, stagnáló népességű falvai /18.cluster/	136
VI/4. Hegy- és dombvidéki környezetben fekvő egyoldaluan lakófunkcióju falvak, rossz mezőgazdasági adottságokkal, kedvezőtlen életkörülményekkel /24. cluster/	138
VI/5. Kisméretű lakó-agrárfalvak kedvezőtlen demográfiai folyamatokkal, alapellátással, művi környezettel /10. cluster/	140
VII. Speciális szerepkörű községek	141
VII/1. Országos jelentőségű üdülőtelepülések /19. cluster/	141
VII/2. A közlekedési dolgozók magas arányával jellemezhető falvak - /vasutasközségek/ /7. cluster/	143
VII/3. Sajátos helyzetű községek	144
Jegyzetek	145
Irodalom	155

Bevezetés

Az 1970-es években mind a szaktudományok érdeklődése, mind a közérdeklődés a falvak felé fordult. A fokozott figyelmet részben a falusi térségek saját, belső gondjai váltották ki, de a városok, agglomerálódó térségek egyes problémáinak a megoldási lehetőségei is a falusi térségekben találhatóak - ez a tény szintén hozzájárult a fokozott érdeklődéshez:

A néhány évtizede majd teljesen homogén faluállományon belül az elmúlt negyedszázadban gyors, többirányú differenciálódás zajlott le. A városokhoz, ipari munkahelygócokhoz való kapcsolódás lehetősége, a lakóövezetek, agglomerációk terjedése, a mezőgazdasági termelés eltérő színvonala, jövedelmezősége, a településmérettől is befolyásolt alapfoku ellátás különbségeinek fokozódása /az intézmények körzetesítése/ igen eltérő fejlettségű, eltérő életkörülményeket biztosító falusi térségeket alakított ki.

Ennek során a falusi térségekben, mindenekelőtt az aprófalvas és tanyás településszerkezetű térségekben kiterjedt depressziós területek is kialakultak, ahol a termelőerők fejlődése vontatott, a társadalmi hátrányok halmozódnak, ujratermelődnek.

A gyors, helyenként menekülésszerű elvándorlás néhol már munkaerőhiányt okoz a falusi térségekben. Mindenekelőtt a kvalifikált munkaerőt igénylő munkahelyek betöltése jelent gondot; ez ugyancsak fékezheti a gazdálkodás korszerűsítését, csökkenti egyes falusi térségek innovációs készségét.

Az említett folyamatok, az általuk kiváltott nagyarányú népesség-kiáramlás eltorzította számos falu demográfiai struktúráját /előregedés, a propagatív korosztály alacsony aránya, természetes fogyás, a családösszetétel arányainak megbomlása, a családtagok gyakori előfordulása, alacsony iskolázottsági szint stb./, bomlasztotta a falusi közösségeket. A falvak egy része kényszerű - s átmeneti - lakóhellyé degradálódott, visszafogva a lakosság önerőből történő fejlesztéseit is. Mindez hozzájárult a társadalmi felelősségtudat feléledéséhez.

A dinamikus falusi térségekben - többnyire épp a gyors átalakulás velejárájaként - is többféle egyensúlyzavar lépett fel; a telken belüli és a közösségi infrastruktúra fejlettsége közötti eltérések, a technikai civilizáció lehetőségei és az életmód, életvitel ellentmondásai, az agglomerálódó térségek zsufolódása, a lakásállomány átépülése és a falvak belső szerkezetének változatlansága stb.

A városok népességének viharos növekedésével nem tartott lépést a városi életforma minőségi jegyeinek kibontakozása, az infrastruktúra fejlesztése. Az intenzív városfejlesztés igénye fokozódik, ám erre a szűkülő beruházási lehetőségek közepette csak akkor van reális lehetőség, ha a városbaáramlást mérsékelni tudjuk, a városbaáramlásnak a falusi térségekben fellelhető okait, kiváltó tényezőit is befolyásoljuk, mérsékeljük /kedvezőtlen életkörülmények, hátrányos megkülönböztetések a lakáshoz-jutásban, a napi ingázás terhei stb./.

Az ipar intenzív fejlesztése, a terciér-szektor fokozódó munkaerőigénye nyomán megnövekedett a falusi térségekből érkezett, betelepülő vagy ingázó munkaerő "minősége" /iskolázottsági szintje, szakmai képzettsége, át- és továbbképzési lehetőségei és hajlandósága, csökkenő késztetése a teljesítmény-visszatartására stb./ iránti igény. Ezt a növekvő minőségi igényt a kontraszelekción átesett népességű, hiányos intézményhálózattal rendelkező

falusi térségekből érkező, hátrányos helyzetét túlméretezett "második gazdasággal" ellensúlyozó munkaerő nem képes kielégíteni.

Hozzájárult a falvak iránti érdeklődés fokozódásához a "második otthon" iránti városi igények további bővülése, a falvak rekreációs értékeinek felfedezése, a mezőgazdaság szerepének felértékelődése.

A mikor a szaktudományok és a közérdeklődés szemben találta magát a "falukérdéssel", kiderült, hogy jobbitó szándékkal igen, de kellő ismeretekkel, megalapozott falupolitikával nem rendelkezünk. Nem ismertük kellő mélységben a falusi térségek településformáló folyamatait, nem mértük fel a mezőgazdaság üzemi viszonyaiban, termelési technikájában bekövetkezett változásoknak, az intézményhálózat koncentrációs tendenciáinak, a közlekedési lehetőségek fejlődésének kihatásait a falusi településekre, s nem ismertük - nem ismerjük! - a falusi lakosság igényeit, szándékait, reagálásukat a változó körülményekre. Egy dolog azonban kétségtelen: a falusi térségek, a falvak olyan nyira különbözőek, hogy általánosságban a falusi települések helyzetéről, gondjairól, jövőjéről nem beszélhetünk. A falvak /községek/ egységes kezelése helyzetükből többet fed el, mint feltár. Sajátos gondokkal küzdenek, más-más eredményeket könyvelhetnek el az Alföld sokezres, már-már városi méretű nagyfalvai, mint az agglomerálódó községek, az aprófalvak, a tanyás településszerkezetű községek, az ipari községek vagy az iparszerűvé váló mezőgazdaság központjai. Eltérő lesz jövőjük alakulása is, s a kívánatos fejlődés alakítása sem történhet azonos "modell" alapján. Ez indokolja az ország más-más falusi térségeinek, falutípusainak megismerését, helyzetük, lehetséges fejlődésük felmérését.

Ez a felismerés, illetve igény indokolta, hogy az MTA Földrajztudományi Kutató Intézetében - a hátrányos helyzetű területek vizsgálatát követően - a 70-es évek második felében megkülönböztetett figyelmet szenteljenek a falusi térségek vizsgálatának /1/. Az Intézet Településfejlesztés Földrajza Osztályán - s részben szervezetenként is kapcsolódva az itt folyó munkához az ország több földrajzi kutatóhelyén - számos részeredmény született, ezek azonban megítélésünk szerint ma még nem elégségesek ahhoz, hogy a falusi térségekben folyó településformáló folyamatok szintéziséhez kellő ismereteket nyújtsanak. Amikor a falusi térségek átalakulásával és fejlesztésével foglalkozó téma keretében a falusi települések tipológiájára vállalkoztunk, felvetődött a kérdés: a hiányos kutatásokra való tekintettel időszerű-e kísérletünk? Noha kétségtelen, hogy a településtipológia kialakítása során mindenképpen bizonyos szintetizálást végzünk, mégsem tartottuk elfogadhatónak és szükségesnek az analitikus vizsgálatok eredményeire való várakozást.

Az osztályozások szerepe és célja ugyanis nemcsak az empirikus részvizsgálatok eredményeinek végső rendezése, hanem a kutatás dialektikus folyamatának közbeeső állomása is: a hiányos empirikus ismeretek birtokában az osztályozás /a bizonyos foku szintézis/ hasznos, alig nélkülözhető szempontokat ad a további vizsgálatoknak, lehetővé teszi az empirikus ismeretek általánosítását.

A rokontudományok számára /településszociológia, állam-

igazgatás, település-szociológia, településtervezés, néprajz stb./ hasonló jelentősége van a településföldrajzi szemléletű településtipológiának: kereteket nyújt a területi vizsgálatoknak, támpontokat kínál tipusterületek kiválasztásához, lehetővé teszi a nyert eredmények általánosítását, a feltárt folyamatok területi elterjedésének felbecsülését.

Ezek a szempontok indokolták arra irányuló kísérletünket, hogy a településformáló folyamatok megismerése, területi elterjedésük felmérése céljából új megközelítésű településtipológiát alakítsunk ki az ország falusi településeire /községeire/.

A falusi térségek átalakulása a II. világháború után

Az a tény, hogy hazánkban a II. világháborút követő néhány évben a termelőerők viharos fejlődése, az agrártársadalomból az ipari társadalomba való átmenet s a gyökeres társadalmi változások időben egybeestek, példátlanul gyors, sok forrásból táplálkozó és sokirányba induló átalakulást eredményezett a településhálózatban, a faluállományban is. Ezen szerteágazó folyamatok módszeres számbavétele itt nem feladatunk. Csak vázolhatjuk azokat a folyamatokat, amelyek a 70-es évekre kialakították a falusi települések általunk is vizsgált jellemvonásait, s szükségszerűen kihatottak a településtipológia általunk kijelölt céljára, módszereire is.

A mezőgazdaság hatása a falvak átalakulására

1950-ig az ország iparosodása rendkívül vontatottan haladt; míg 1890-ben a mai országterület lakosságának bő kétharmadát /67,5%-át/ foglalkoztatta a mezőgazdaság, s ez az arány 1949-re csak 53,8%-ra csökkent /1890-t 100%-nak véve, a csökkenés évente 0,34% volt/, addig 1949 és 1970 között felgyorsult a mezőgazdasági keresők arányának csökkenése /1.táblázat/.

1. táblázat

A mezőgazdasági keresők számának és arányának átalakulása

1949--1980

Év	A mezőgazdaság aktív keresőinek	
	száma/ezer fő/	aránya %
1949	2 196	53,8
1960	1 832	38,5
1970	1 217	24,4
1980	940	18,6

A mezőgazdaságból élők rohamos csökkenését a következők tették lehetővé:

a/ A magyar mezőgazdaságon belül igen nagyarányú munkaerő-felesleg halmozódott fel. Egyes becslések szerint a 30-as évek mezőgazdaságából az akkori technikai lehetőségek mellett is bő

egymillió munkáskéz elvonható lett volna a termelés visszaesése nélkül; míg egyfelől jellemző volt a munkaerő végletekig vitt kihasználása, másfelől általános volt a kényszerű tétlenség s a munkaerő rendkívül gazdaságtalan felhasználása. A két világháború között a mezőgazdasági keresők átlagosan alig több, mint 100 munkanapot dolgoztak évente. Hozzájárult ehhez a birtokmegosztás; a falu társadalmának többségét a törpebirtokosok, napszámosok, cselédek tették ki; a földbirtokok 72,5%-a 1935-ben 5 holdnál kisebb volt. A földbirtok-megosztás, az ország általános gazdasági helyzete, a munkaerő kihasználatlansága a mezőgazdaság tulnyomó többségében lehetetlenné vagy rendkívül lassúvá tette a modernizálást, a gazdálkodás korszerűsítését, a tőkés árutermelés elterjedését. Következésképp maga a "falu" is igen lassan korszerűsödött /miközben a város-falu közötti arányok is alig módosultak: 1900-ban 33,2 %-ot, 1949-ben 38,4 %-ot tett ki a városi népesség/; ha bizonyos intézményhálózat ki is épült a XIX.sz. végén, a XX.sz. első felében, a művi környezet korszerűsödése a XX.században még le is lassult a korábbi időhöz képest. Másrészt a korszerűsödés vontatottsága azt is eredményezte, hogy a fokozódó társadalmi polarizáció ellenére a falvak lakossága a II. világháborúig "hagyományos" paraszti társadalmat alkotott. Ugyanakkor a falvak lakosságának társadalmi, vagyoni rétegződése, nemzetiségi összetétele, esetenként vallási hovatartozása kihatott a települési viszonyokra, a falvak formálódására is, számottevő és máig nyomozható differenciák okozója volt.

b/ A tulajdonviszonyok megváltozása, a kollektivizálás csökkentette azokat a kötődéseket, amelyeket a földmagántulajdon alakított ki.

c/ Az ország erőltetett ütemű iparosítása megteremtette a lehetőségét a mezőgazdaság elhagyásának, a foglalkozás-változtatásnak.

A foglalkozási átrétegződés, a mezőgazdaság egyeduralmának megszünte mellett a szövetkezeti és állami tulajdonu nagyüzemi gazdálkodás általánossá válása, ezzel párhuzamosan a mezőgazdaság technikai korszerűsödése játszott meghatározó szerepet a falvak átformálódásában. A nagyüzemi gazdálkodás közvetlen-közvetett hatása sokrétű:

- Az agrártermelés központjaivá, "sűrűsödési gócaivá" a nagyüzemi központok váltak. Ezáltal - több településre kiterjedő üzemméretek esetében - az üzemközponttal rendelkező ill.nem rendelkező falvak között számottevő különbségek alakulnak ki; az üzemközpont-jellegű falvakban a helyi munkaalkalmak mennyisége és választéka egyaránt nagyobb. Az üzemközpontban kiépülő infrastrukturális létesítmények /vizmű, csatornázás stb./ lakossági igénybevételére e falvakban a legnagyobb a lehetőség; az üzemközpontok településfejlesztő hatása is itt érvényesül /szolgálati lakások építése, közműépítés, szociális-szolgáltató intézmények fenntartása stb./. Az agrártevékenység koncentrációja - mindenekelőtt az apró- és kiscfalvas településszerkezetű körzetekben - kialakítja a településközi munkaerő-áramlást /ingázást/; az üzemközponttal nem rendelkező falvak még abban az esetben is lakófalvakká válnak, ha keresők többségét a mezőgazdaság foglalkoztatja. E hatások "horizontális" kiterjedtségére mutat, hogy az 500 lakoson aluli falvak egytizede sem

rendelkezik mezőgazdasági üzemközponttal /4.táblázat/; arányuk az 500-999 fős községekben is csak 28,5 %.

- A mezőgazdasági üzemközpontok kialakulása lehetővé teszi, hogy átvegyék a "gazdasági udvar" szerepét; ez elősegítette /elősegítheti/ az urbanizáció előrehaladását, a faluépítési gyakorlat felülvizsgálatát. A családi üzemek jelentőségének csökkenése messzemenően kihat/hat/ a falusi lakosság életmódjának, életvitelének alakulására /felszabadíthatja pl. az állattartással járó kötöttségek alól!/.

- Hazánkban a mezőgazdaság "kollektivizálása" teremtette meg a lehetőségét a termelési technika gyors korszerűsítésének, az iparszerű mezőgazdaság kialakulásának; ez pedig megszüntette a hagyományos paraszti munkaszervezést, szakmunkává formálta az agrár-termelést, új követelményeket támasztott a munkaszervezéssel, a vezetéssel szemben.

- Mindez a termelés paraszti jellegének megváltozásához, a faluközösségek bomlásához, más alapon álló társadalmi rétegződés kialakulásához vezetett, egyszóval megszüntette - elhalványította a falvak "paraszti" jellegét.

- Az agrártermelés nagyfokú koncentrációja lehetővé tette, hogy az élelmiszer-gazdaság vertikumai falusi térségekben, a mezőgazdasági üzemekben is kialakuljanak. Mindez dinamikus pontokat hoz létre a falusi térségekben, településfejlesztő hatása kétségtelen /ld.pl. Bóly, Bábolna, Kaba, Nádudvar fejlődését/.

- A mezőgazdasági termelés koncentrációja, a szervezetében -technikai felszereltségében nagyüzemi jellegű termelés, az üzemközpontok kialakulása tehát részben a falusi térségek egészére azonos hatást gyakorol, ugyanakkor egyes településkategóriák helyzetét eltérő módon befolyásolja. Gyakran élesen szembekerült a tanyákkal, gyorsította a tanyás településrendszer felszámolódási folyamatát; a kisfalvakban kevésbé játszik "dinamizáló szerepet", mint a közép- és nagyfalvakban.

Az ipar hatása a falvak átalakulására

A mezőgazdasági keresők számának és arányának csökkenése "sokfunkciójává" tette a falusi térségeket. A községek keresőinek szerkezetében már 1970-ben az ipari + építőipari keresők aránya vezetett /2.táblázat/; jelentős részüket azonban a városokba települt ipar foglalkoztatja.

A községek ipari telephelyein mintegy 400 ezer kereső dolgozik. Miután az ország ipari foglalkoztatottjainak száma csökken, a falusi ipar relatív jelentősége, aránya növekszik a nemzeti iparon belül /1970-ben a keresők 20,8 %-a, 1978-ban 21,7 %-a dolgozott községekben/. A szocialista ipar a községek egyharmadában van jelen /nem számítva a lo főnél kisebb telepelyeket/, de a falvakra gyakorolt hatása - mindenekelőtt az iparnak e településen belüli súlyától s kialakulásának idejétől függően - igen különböző. Az alanti felsorolást nem tekintjük tipizálási kísérletnek, csupán példatárnak.

- Hazánk falusi térségeiben a századforduló környékén jelenik meg a gyáripar ill. a nagyipari jellegű bányászkodás. Ha az ipar méretei számottevőek voltak, az ipar megtelepedése óta eltelt évtizedekben a település teljesen átformálódott; népességszáma növekedett, többnyire többszörösére duzzadt; az agrár-falusi múlt emlékei alig mutathatók ki; e települések társadal-

2. táblázat

A községek aktív keresőinek megoszlása népgazdasági ágak szerint, 1970, 1980

Népgazdasági ág	Az aktív keresők			
	száma	aránya	száma	aránya
	1970		1980	
Ipar	641 062	27,2	671 684	29,3
Építőipar	150 330	6,4	165 299	7,2
Mezőgazdaság	1 016 085	43,1	753 371	32,9
Szállítás és hirközlés	155 006	6,6	172 693	7,5
Kereskedelem	127 115	5,4	179 151	7,8
Vizgazdálkodás	30 832	1,4	37 442	1,6
Nem anyagi ágak	233 270	9,9	311 689	13,7
Összesen	2 353 700	100,0	2 281 329	100,0

milag is élesen kiváltak a falusi környezetből /pl. Lábatlan, Nyergesujfalu, Tokod, Szőny, Pilisvörösvár stb./. Bizonyos fokig kivételt képeznek azok a bányászközségek, melyek gyakran csak időszakos, szakképzettséget nem igénylő munkát biztosítottak lakosságuk részére.

A később kialakult ipari községek is elérhették az ipari jelleg ilyen fokát, ha korábbi agrárfalvaktól függetlenül települtek /pl. Almásfüzitő, Martfű, Balatonfüzfő stb./.

- A II. világháború után iparosodó falvak többnyire akkor váltak gazdasági jellegűkben, megjelenési formájukban, társadalmi összetételükben, lakosságuk életmódjában ipari jellegűvé, ha az iparosítás mellett nagy volumenű állami beruházásokkal, szervezett akciókkal /pl. bányászlakás-építés/ formálták át a községeket /pl. Kisterenye, Nagybátony, Izsófalva, Sajóbáony, Borosdnádasd, Tát stb./.

- A II. világháború után iparosodó legtöbb község azonban lakói életmódjában, társadalmi viselkedésében, összetételében, külső megjelenésében az agrárfalusi múlt számos vonását megőrizte, s mezőgazdasági termelése is számottevő lehet; az ipari keresők jórésze is bekapcsolódik az agrártermelésbe /kisebítő gazdaságok, kertgazdálkodás, állattartás stb./.

A falun élő ipari és építőipari keresők többsége azonban ingázó. Míg 1930-ban mintegy 140 ezer kereső ingázott Magyarországon - a keresők 3,5 %-a -, addig számuk 1960-ra 363 ezer főre, 1970-re kerekén egy millióra növekedett; 1970-ben már a keresők 20,0 %-a lakóhelyén kívül dolgozott. /1970 óta az ingázók száma statisztikailag nem növekedett lényegesen; számuk

3. táblázat

Az ingázók fontosabb adatai megyénként

M e g y e	A megyében foglalkozta- tottak száma	lakóhelyén	Ebből	
			eljár	
			megyén belül	megyém kívül
			dolgozók	/ % /
Baranya	197 960	74,4	24,6	1,0
Bács-Kiskun	252 974	85,1	13,2	1,7
Békés	182 999	83,5	15,4	1,1
Borsod-Abauj-Zemplén	342 055	72,0	27,3	0,7
Csongrád	201 622	87,8	11,5	0,7
Fejér	189 215	72,5	15,1	8,4
Győr-Sopron	195 919	77,1	22,1	0,8
Hajdu-Bihar	223 223	84,4	13,9	1,7
Heves	152 290	67,8	26,7	5,5
Komárom	147 415	72,5	23,9	3,6
Nógrád	104 700	62,7	27,0	10,3
Pest	416 343	50,7	27,0	10,3
Somogy	151 373	73,6	24,1	2,3
Szabolcs-Szatmár	224 746	73,8	23,6	2,6
Szolnok	186 323	81,2	16,0	2,8
Tolna	117 297	75,9	20,7	3,4
Vas	122 626	72,5	25,9	1,6
Veszprém	174 921	71,8	25,8	2,4
Zala	128 950	70,9	27,9	1,2

1978-ban 1 millió 3 ezer fő volt - a keresők 21 %-a. Az ipar már csak az ingázók 44 %-át foglalkoztatta./ A községek keresőinek természetesen jóval nagyobb hányada, 40--42 %-a ingázó. A lakófunkció napjainkban - ha az érintett személyek számát nézünk - a községek kiemelkedően vezető funkciója. A községek egyötöde a városok, ipari települések belső lakóövezetéhez tartozik; további kétötödük a külső lakóövezet része. Csak a községek fennmaradó kétötödében nem tömeges méretű a munkabajárás.

Az ingázóknak a falusi térségekre gyakorolt hatása nem egyértelmű s a tömegessé válása óta eltelt három évtized alatt is változott. Az ország iparosodásának, az ipari társadalom kialakításának első és legjelentősebb településhálózati kihatása /néhány "szocialista" város kialakulása mellett/ az ingázás gyors elterjedése volt; kezdetben ez a hatás a településállomány "felszínén" terjedt, strukturális változásokat nem idézett elő. Ugyanakkor drasztikusan megrázta a falvak társadalmát, fellazította a zárt közösségeket - ennek kedvező és kedvezőtlen kihatásai egyaránt tapasztalhatók voltak - ; levezette a jelentkező munkaerőfelesleget s ekkor - az ötvenes-hatvanas években - magasabb átlagos jövedelemhez juttatta az ingázókat.

Az ingázás, az ingázás lehetőségéig akkor stabilizálta a községeket /még akkor is, ha a munkabajárás körülményei kedvezőtlenek voltak/; az eljárók döntő többsége elsőgenerációs munkás volt, erősen kötődött falusi lakóhelyéhez, ugyanakkor a városok "fogadóképesége" - eltekintve néhány szocialista várostól - ekkor még csekély volt, a falvakban sem halmozódtak fel az áttelepedéshez szükséges anyagi javak.

A 60-as évek második felétől differenciálódott az ingázás kihatása a falusi térségekre. Az ingázók egy része - különösen a nagyobb ingázási távolságok vagy az először munkabálcók esetében - igyekezett közelebb kerülni munkahelyéhez, vagy már csak átmeneti lakóhelynek tartotta régebbi falusi otthonát.

Az ingázók egy része elvándorol/t/, elköltözésre készül/t/; ezért a külső lakóövezet /kis/ falvainak lakossága is gyorsan csökkent, a falvak "leépülése" nagymérvű lehetett /bomló társadalmi kötelékek, az épített környezet "kiélése", leromlása, az újabb beruházások hiánya stb./.. Ugyanakkor a belső lakóövezetekben megindult az agglomerálódás, noha egyértelmű fellépése ma még csak kisebb területeken mutatható ki. A belső lakóöv ingázóinak többsége a napi ingázást, életformáját véglegesnek tekinti. A belső lakóöv községeinek többségében mélyreható változások indultak meg /a lakosság strukturájában, társadalmi rétegzettségében, életmódjában, a művi környezetben egyaránt/.

Az alapfoku ellátás hatása a falvak alakulására

A településnek, a bővített ujratermelés szinterének lényegéből fakadó feladata a lakosság ellátásának biztosítása. A falusi települések ellátottságának színvonala a múlt század második felétől kezdődően gyorsuló ütemben differenciálódik /miközben természetesen a legkevésbé ellátott települések ellátottsági szintje is emelkedik!/. Ennek előtte ugyanis a falvak vagy mindenütt megvalósítható "ellátottsággal" rendelkeztek /ásott kut, földut, mécses/, vagy - igen kevés kivételtől eltekintve - egyáltalán nem rendelkeztek ilyennel /pl. az egészségügy terén; de a legtöbb faluban nem volt állandó bolt vagy iskolaterem/.

A múlt század második felében gyorsult fel a falusi települések alapfoku intézményhálózatának kiépülése, de már ekkor jelentős különbségek alakultak ki, ill. maradtak fenn. Pl. a kisfalvak intézményhálózatának hiányosságai korántsem az elmúlt évtizedek folyamaira, intézkedéseire vezethetők vissza. /Erdei Ferenc a két világháború között külön falutípusként kezeli az "apró parasztfalvakat", melyeknek "olyan kicsiny és olyan fogyatékos az önállósága, nem is egész falu, hanem csak részfalu, amelynek szükségképpen kapcsolódnia kell, vagy más hasonló részfalvakkal, vagy egy nagyobb faluhoz..." Erdi F.: Magyar falu./

Az intézményhálózat differenciálódásának napjainkban zajló folyamatait értékelve nem hagyható figyelmen kívül, hogy a falvak - mindenekelőtt a kisfalvak - valamikori "intézményhálózata" részben a kényszer hatására alakult ki, annak hatására tudniillik, hogy a rendszeresen igénybevett intézmények az akkori közlekedési lehetőségek /lehetetlenségek/ közepette csak helyben települhettek /pl. az iskolák/.

A kisfalvak közlekedési lehetőségeinek gyökeres változása /a szilárd burkolatú utak kiépítése, az autóbusz közlekedés általánossá válása, az egyéni közlekedési eszközök terjedése/ ezt a kényszerhatást feloldotta, új lehetőségeket nyitott az alapellátás biztosításában. Ezzel egyidőben sokféle hatás nyomás fokozódott az egyének és a társadalom igénye az ellátással, pl. az alapfoku oktatással szemben. A "kényszerhatás" feloldása, a közlekedési lehetőségek megteremtődése, a fokozódó igények olyan objektív folyamatként foghatók fel, amelyek egyik eredménye volt az intézmények körzetesítése, nagyobb, differenciáltabb intézmények kialakítása /természetesen más megoldási formákra is lehetőséget nyújtanak a megváltozott körülmények, pl. a mozgó szolgáltatások rendszerének megteremtése/.

Az alapellátás fogalma ugyanakkor átalakult; az alapellátást nem lehet a helyben működő intézmények szolgáltatásaival azonosítani. Az intézmények telepítésénél, fenntartásánál, az infrastruktúra kiépítésénél nem lehet egyedüli szempont ezek önmaguk körén belül mért gazdaságossága. Ugyanakkor kétségtelen, hogy a legtöbb intézmény működésének van egy olyan küszöbértéke, alsó /népesség/ határa, amely a mai viszonyok között nem léphető át. Így az elaprózott településszerkezetű területeken az alapfoku intézmények koncentrációja szükségszerű, ami nem jelenti azt, hogy hazánkban a koncentráció méretei, a végrehajtás módja stb. ne lenne vitatható. Az alapellátás intézményei koncentrációjának, körzetesítésének előfeltételei nem mindig voltak s jelenleg sem mindig adottak /hírközlés, úthálózat, motorizáció stb./, a körzetesített intézmények "kiváltására" sem fordítottunk kellő gondot. Ezért a 4. táblázatban tükrözött helyzet ma messzemenően befolyásolja a falvak életét; részben egy folyamat s állapot indikátora /a falvak települési önállóságának bomlása, az ellátási funkció terén mutatkozó differenciálódás, az elnéptelenedés, ill. a "kisfalvuszindróma"/, részben kiváltója e folyamatnak. Ma már a munkahely-kinálat és választék mellett az életkörülmények színvonala is messzemenően befolyásolja a falvak településformáló folyamatait /vándormozgalom, lakásépítés stb./.

Az ingázás, az alapfoku ellátás jelentőségének növekedése,

4. táblázat

Az 5000 főn aluli népességszámú községek alapellátása, 1979

Megnevezés	A megnevezett intézménnyel ellátott községek aránya %				
	499	500 - 999	1000 - 1999	2000 - 2999	3000 - 4999
népességszámú községekben					
A községek száma	831	752	713	321	222
Népességszámuk, fő	252 440	551 175	1 010 572	782 643	837 781
Tanácsi székhely	4,5	28,5	66,3	91,3	98,6
Postahivatal /fiókposta/	39,6	91,5	99,0	99,4	100,0
Mezőgazdasági üzemközpont	9,5	25,3	55,3	76,3	79,7
Iparcikk-bolt	0,4	1,6	8,6	32,1	70,3
Tűzép-telep	7,1	25,9	49,6	79,8	95,5
Körzeti orvosi szék- hely	4,1	28,3	76,6	99,1	100,0
Gyógyszertár	1,0	5,1	25,0	59,5	87,4
Bölcsőde	-	1,1	4,2	19,3	40,1
Óvoda	20,0	63,8	95,0	99,4	99,5
Felsőtagozatos iskola	3,4	33,5	88,9	99,1	100,0
Filmszínház	49,8	86,2	92,3	96,3	98,6
Művelődési otthon	60,6	79,1	87,1	88,5	95,5
Közüzemi vízhálózat	15,6	36,0	59,7	68,2	82,4

ill. intézményeinek koncentrálódása, a mezőgazdasági termelésben is általánossá váló nagyobb távú munkabajjárás nyomán a falvak közlekedési lehetőségei, tömegközlekedése, forgalmi fekvése kiemelkedő szerepet kapott a falvak településformáló folyamatainak alakításában. Fokozta a közlekedéscsökkentési helyzet szerepét annak több etapban bekövetkező erős differenciálódása; a mult századi vasutépítések nyomán kialakult eltérő helyzet elsősorban az agrártermelés lehetőségeit befolyásolta /piaci viszonyok/; a XX.sz.-ban a szilárd burkolatú utak építése, majd az autóbusszközlekedés terjedése hívta életre a közlekedési helyzet különbségeit. A társadalmi igények fokozódása nyomán a negyvenes évek végétől kezdve "szétnyílt a közlekedési olló", s a forgalmi-közlekedési helyzet kitüntetett szerepet kapott a falvak differenciálásában /ez a hatás többnyire áttételesen volt mérhető; a lakosság foglalkozási szerkezetén, vándormozgalmán stb./. Erre utal, hogy pl. az elnéptelenedett aprófalvak bekötőúttal sem rendelkeztek. A 60-as évek óta a közlekedési helyzetben fennálló különbségek mérséklődtek:

- kiépült a bekötőhálózat;
- minden községhez kiépítették a tömegközlekedést;
- az egyéni közlekedési eszközök terjedése nyomán oldódnak a forgalmi kötöttségek.

Ma községeink rendelkeznek szilárd bekötőúttal, bekapcsolódtak a tömegközlekedési hálózatba s csak néhányuk esik kívül a legközelebbi város ill. "középfoku központ" 45'-es izokronóján. A differenciákat ma az igen eltérő járatsűrűségek alakítják ki; az aprófalvas településszerkezetű területeken pedig a falusi térségek, az alapfoku ellátás körzeteinek belső tömegközlekedése megoldatlan.

A faluállomány nagyságrendi tagozódása

A vázolt feltételek közepe funkcionál az ország csökkenő számu - 1970-ben 3134, 1980-ban 3025, 1982-ben 3004 - községi jogállású települése. Alaphelyzetüket tovább differenciálja az adott településméret. /Községi jogállású település a 20 lakosú Nemesmedves és a 21 451 lakosú Vecsés, a 18 655 lakosú Monor, a 18 419 lakosú Gyál, az 17 792 lakosú Balmazújváros, a 17 807 lakosú Gyomaendrőd stb./

A faluállomány nagyságrendi tagozódását - a XVIII.századi ujjáalakulás után - a koncentrálódás, a "növekedés" mellett az "aprózódás" folyamatai is formálták. Az előbbihez vezetett a falusi térségek népességnövekedése s a községegyesítések. Az Alföldön viszont csak elszigetelt foltokban éledt ujja a középkori falurendszer /Dunamente, Közép-Tiszavidék, Berettyó-Körösvidék/. A XIX.sz.-ban a kialakuló tanyás településrendszer, az elmúlt negyedszázadban a falvak népességcsökkenése növelte a kisebb települések arányát. A községek számának csökkenése ellenére a kisközségek száma és aránya növekszik /5. táblázat/.

Az Alföld tanyavilágának folyamatos felszámolása viszont a települési koncentrációt növeli s fokozatosan átalakította az Alföld "falusi térségeinek" /?/ településrendszerét.

A tanyás településrendszer kialakulásának előfeltételeit a XVI--XVII. sz. teremti meg, s létrehozza a tanyák közvetlen elődeit, a pusztai téli szállásokat.

5. táblázat

A községállomány nagyságrendje, 1980

Megye	A községek népességszáma, fő						
	>500	501- 1000	1001- 2000	2001- 5000	5001- 10000	10001-	Összesen
1. Baranya	184	59	31	16	1	-	291
2. Bács-Kiskun	3	9	24	55	11	4	106
3. Békés	2	8	19	24	14	4	71
4. Borsod-Abauj- Zemplén	113	102	81	42	11	2	351
5. Csongrád	-	13	10	25	6	-	54
6. Fejér	6	12	37	40	5	3	103
7. Győr-Sopron	38	46	52	22	2	-	160
8. Hajdu-Bihar	4	8	22	24	15	3	76
9. Heves	7	24	41	40	1	2	115
10. Komárom	5	16	24	18	6	1	70
11. Nógrád	18	47	42	17	4	-	128
12. Pest	4	18	40	60	31	18	171
13. Somogy	81	81	50	22	2	-	236
14. Szabolcs-Szatmár	25	55	64	64	9	3	220
15. Szolnok	-	6	24	23	12	4	69
16. Tolna	18	26	36	22	3	-	105
17. Vas	117	63	27	8	1	-	216
18. Veszprém	80	77	48	11	5	-	221
19. Zala	127	83	44	6	2	-	262
Összesen	832	753	716	539	141	44	3025
Összes település %-ban	27,5	24,9	23,6	17,8	4,7	1,5	100,0

A tanyák fejlődésük első szakaszában, a XVIII.sz.-ban, a XIX.sz. első felében a határban létesített gazdasági udvar szerepét töltötték be, csak ideiglenesen lakottak, mind társadalmi, gazdasági, mind földrajzi szempontból a mezővárosok szerves részei, nem önálló települések. A XIX.sz. második felében a tanya-rendszer általánossá válik az Alföldön, a tanyákat már állandóan lakják, és a kapcsolat az anyatelepülés és a tanya közt változatlanul igen szoros, formái sajátosak.

A felszabadulás után, a földosztást követően új "tanyásodási hullám" indult meg, 75 ezer új tanyát építettek! Néhány év múlva azonban alapvetően megváltozik a tanyavilág helyzete, s ezt figyelembe véve a tanya-rendszer gyors megszűnésével számoltak a negyvenes évek végén, az ötvenes évek elején. Noha 1949 és 1960 között mintegy 190 ezer fővel csökkent a statisztikailag kimutatott külterületi lakosság, a csökkenés csupán kb. 20 %-os volt.

A 60-as évek elején ismét új viszonyok közé került a tanyavilág. A mezőgazdaságban általánossá vált a nagyüzemi gazdálkodás, az üzemi keretek megszilárdultak. A termelőszövetkezetek anyagi megerősödésével, a nagyüzemi üzemszervezés elterjedésével párhuzamosan a gazdaságok is szorgalmazták a tanyák megszüntetését.

1960 és 1970 között 188 ezer fővel, 24,4 %-kal csökkent az Alföld tanyás településrendszerű területein a külterületi lakosság. 1970-ben a külterületi népességszám az 1949. évinek 61 %-át tette ki. A külterületi népességszám-csökkenésében éles különbségek mutathatók ki a Tiszántul és a Duna-Tisza közti Homokhátság tanyás vidékei között. A homokhátságon a lakosságnak több mint egyharmada tanyasi lakos volt 1970-ben; a tanyás településrendszer szereteágzó problémái messzemenően befolyásolják a körzet gazdasági-társadalmi életét. Ugyanakkor a Tiszántulon a tanyai népesség viszonylagos súlya olyannyira csökkent, hogy ha esetenként komoly gazdasági erőfeszítéseket s fokozott társadalmi, politikai, szociális gondoskodást is igényel a tanyák megléte, vagy felszámolása, de a körzet megoldásra váró gondjai sorában lassan elveszti vezető helyét.

A vázolt csökkenés nyomán az 1970-es évek elején már csak mintegy félmillióan éltek tanyán. Ez a szám azóta is csökkent; 1980-ra a tanyán élők száma kb. 1/4 millióra csökkent /6.táblázat; a feltüntetett 324 ezer külterületi lakos egy része nem tanyán él/. Arányuk ma is a Duna-Tisza közén a legmagasabb; itt a községek egy részének mindmáig jellegmeghatározója a tanyás településszerkezet /ld. a típusleírásokat is/.

A mintegy 3 ezer község kb. 1400 közigazgatási egységbe /tanácsba/ tagozódik /7.táblázat/; noha a tanácsi körzetek nem tükrözik egyértelműen a községek "integrációját", mégis utalnak azokra a község-együttesekre, melyek között többnyire nemcsak államigazgatási kapcsolatok alakultak ki; e község-együttesek településföldrajzi megítélése további vizsgálatokat igényelne.

Az első hivatalos népszámlálás idején /1870/ a mai ország-terület lakosságának kereken háromnegyede községekben élt. Miközben a falusi népesség aránya lassan csökkent, abszolút száma 1960-ig növekedett, s tetőzött 5,5 millió fővel; az ország lakosságának 55,7 %-a élt községekben /1980.évi közigazgatási

6. táblázat

A tanyai /külterületi/ népesség számának alakulása,

1960--1980

M e g y é k	A megye össznépessége			Külterületi népesség			A külterületi népesség aránya		
	1960	1970	1980	1960	1970	1980	1960	1970	1980
1. Bács-Kiskun	593 131	569 156	568 903	210 977	164 477	103 006	35,6	28,9	18,1
2. Békés	473 663	441 081	436 910	112 019	70 066	36 471	23,6	15,9	8,3
3. Csongrád	433 197	445 220	456 300	121 165	90 785	58 645	28,0	20,4	12,9
4. Hajdu-Bihar	533 190	528 118	551 448	75 854	55 860	27 841	14,2	10,6	5,1
5. Szabolcs-Szatmár	616 928	572 943	593 829	83 699	65 158	38 330	13,6	11,4	6,4
6. Szolnok	464 433	442 287	446 708	90 162	55 246	23 958	18,4	12,5	5,4
7. Pest +	342 790	354 332	372 582	65 634	61 518	35 950	19,1	17,4	9,6
Tanyás megyék összesen	3 457 327	3 353 137	3 426 680	759 510	563 110	324 201	22,0	16,8	9,5

+ Csak a tanyás területek

7. táblázat

A községi államigazgatási egységek száma /1980/

M e g y e	Községi tanácsok száma						Összes község
	Nagyköz- ségi ta- nácsok	Községi tanácsok	Össze- sen	Ebből			
				önálló	közös	közös ta- nács társ- községe	
1. Baranya	11	66	77	12	65	213	290
2. Bács-Kiskun	23	75	98	91	7	7	105
3. Békés	23	37	60	52	8	10	70
4. Borsod-Abauj-Zemplén	26	124	150	57	93	199	349
5. Csongrád	9	32	41	31	10	13	54
6. Fejér	18	52	70	46	24	33	103
7. Győr-Sopron	12	63	75	35	40	85	160
8. Hajdu-Bihar	28	15	43	22	21	32	75
9. Heves	10	74	84	64	20	31	115
10. Komárom	9	36	45	28	17	25	70
11. Nógrád	5	48	53	15	38	68	125
12. Pest	53	68	121	88	33	50	171
13. Somogy	8	57	65	5	60	169	234
14. Szabolcs-Szatmár	34	74	108	48	60	111	219
15. Szolnok	22	24	46	28	18	23	69
16. Tolna	12	45	57	33	24	48	105
17. Vas	6	60	66	8	58	149	215
18. Veszprém	10	59	69	13	56	151	220
19. Zala	4	62	66	3	63	189	255
Összesen	323	1071	1394	679	715	1610	3004

beosztás szerint!/. 1960 óta az államigazgatási beosztás változásaitól függetlenül is felgyorsult a falusi népesség számának és arányának csökkenése /8.táblázat/. Az előrejelzések szerint a községi népesség csökkenésének üteme az ezredfordulóig hasonló ütemű lesz; 2000-ben az ország népességének hozzávetőleg 60 %-a lesz városlakó. A falusi térségeken belül a népesedési folyamatok erősen differenciálódtak /9.táblázat/.

8.táblázat

A községi népesség számának és arányának alakulása, 1930--1980

É v	A népesség száma	A községi népesség száma	Aránya, %
1930	8 685 109	5 119 574	58,9
1941	9 316 074	5 296 216	56,8
1949	9 204 799	5 396 435	58,6
1960	9 961 044	5 545 076	55,7
1970	10 322 099	5 211 635	50,5
1980	10 709 463	5 007 898	46,8

9. táblázat

A községek népességszámának alakulása nagyságcsoportonként 1970-1980

Népességnagyság-csoport /Az 1980. évi népesség szerint/	A települések száma	A lakónépesség száma		A népesség számának változása, 1970-1980	
		1970	1980	szám szerint	%
- 99	31	3 888	2 037	-1851	-47,5
100 - 199	162	33 217	25 272	-7945	-23,8
200 - 299	200	62 491	50 491	-12293	-19,6
300 - 499	438	207 452	174 933	-32519	-15,6
500 - 999	752	620 732	551 175	-69557	-11,1
1000-1999	713	1 090 314	1 010 572	-79742	- 7,2
2000-2999	321	820 760	782 643	- 3817	- 4,5
3000-4999	222	852 491	837 781	-20710	- 2,3
5000—	186	1 514 290	1 572 944	58704	3,9
Községek összesen	3025	5 211 635	5 007 898	-203 737	- 3,7

A nagyságrendi tagozódással is összefüggésben merőben eltérő vándormozgalmak alakultak ki az ország falusi térségeiben; az 1000 főnél el sem érő falvakban a népességszám-csökkenés egyértelmű és gyorsütemű; ez természetesen a demográfiai szerkezet számos más elemét is befolyásolja, alakítja /természetes szaporodás, korösszetétel, családstruktúra, iskolázottsági szint stb./. Az ország depressziós ill. stagnáló falusi térségeiben a demográfiai folyamatok inverziója figyelhető meg; a demográfiai struktúra torzulása visszahat a falvak településalakító folyamataira /ld. részletesebben az egyes típusok leírását/.

A falvak művi környezete, lakásállománya, műszaki infrastruktúrája a II. világháború után igen nagymértékben korszerűsödött /a falvak villamosítása, szilárd burkolatú utak építése, járdaépítés/. Egy-egy új elem /mint pl. a vezetékes vízellátás, pb-gáz használata stb./ elterjedése átmenetileg növeli a falvak közötti differenciákat, de az infrastrukturális elemek terjedése ma már gyors, még a tartósan hátrányos helyzetű falusi térségekben is. A falvak lakásállományáról és felszereltségéről összefoglalóan a lo. táblázat tájékoztat.

10. táblázat

Lakásnagyság és -felszereltség a községekben

	1960	1970	1980
Egyszobás lakások aránya	63,6	45,5	26,6
Kétszobás lakások aránya	33,5	46,2	49,1
Három és többszobás lakások aránya	2,9	8,3	24,3
Villannyal ellátott lakások aránya	61,4	86,2	95,9
Vizzel ellátott lakások aránya	3,1	10,8	41,6
Gázzal ellátott lakások aránya	1,6	40,5	72,0
Fürdőszobás lakások aránya	6,0	16,0	45,0

A falusi települések osztályozásának módszerei

A településtípusozás céljára alkalmazott módszerek szempontjai, jellege, matematikai-statisztikai apparátusa

- egyrészt a velük szemben támasztott - fokozódó - követelményektől /morfológiai jegyek helyett funkcionális ismérvek, statikus vizsgálat helyett dinamikus típusok stb./;

- másrészt az egyre bonyolultabb, igényesebb feladatok megoldására alkalmas matematikai-statisztikai módszerek kialakításától ill. alkalmazásuk lehetőségeitől /számítógépes feloldozások!//

- végül a vizsgált jelenség /falusi funkciók!/ változásaitól függ.

Hangsúlyoznunk kell, hogy a falusi funkciók tartalma, a "falusiasság" ismertetőjegyei, a falusi térségek jellege időről-időre változik /történelmi kategória!/, s ez a változás nem hagyható figyelmen kívül a tipológiai eljárások során.

A falusi térségek jellegének változása az elmúlt félszázadban hazánkban különösen gyors volt. Erdei F. a két világháború között faluállományunk 95--97 %-át agrárjellegűnek találta /ERDEI F.1974./. Fél évszázada tehát a gyakorlatban a falu és a mezőgazdaság közötti kapcsolat /egybeesés/ még szoros volt; a falut a mezőgazdasági funkciójú településsel azonosítani kézenfekvőbbnek látszott, mint ma. Hazánkban az agrártársadalomból az ipari társadalomba való átlépésnél lezajló változások mellett

- a mezőgazdasági népesség arányának karakterisztikus csökkenése, a gyors városnövekedés, az agrártermelés "iparosodása", a paraszti termelés vállalkozói termelésévé válása, az ipar, a lakófunkció, a rekreációs szerepkör kiterjeszkedése a falusi térségekre, egyes városi funkciók "deklasszálódása", a művi környezet urabnizálódása /technikai civilizáció!/ stb.

- és a gyorsütemű, radikális társadalmi átalakulás is mélyreható változásokat idézett elő a falusi térségekben /a tulajdonviszonyok többszöri átalakulása - földosztás, kollektívizálás -, mezőgazdasági nagyüzemek szerveződése, a falusi osztályviszonyok gyökeres átalakulása stb./. Mindennek természetesen messzemenő kihatása van a falusi települések osztályozási lehetőségeire, módszereire.

Ameddig a falusi települések túlnyomó többsége agrárjellegű volt, aligha volt értelme s nem is volt lehetséges a gazdasági szerepkör vagy az azt tükröző foglalkozási szerkezet alapján kategorizálni. Ekkor a falvak kutatóinak az agrártevékenység körén belül kellett különbségtévő tényezőket keresniök. Egyes tipológák szerzői a mezőgazdasági tulajdonviszonyok, a parasztság osztály- és rétegtagódzódása alapján csoportosították a falvakat. Erdei F. pl. a "különleges falvak" /nem mezőgazdasági szerepkörű falvak/ mellett uradalmi, agrárproletár, kis-, közép- és nagybirtokos falvakat különböztetett meg. /A nagybirtok által foglalkoztatott cselédség egészen sajátos településekben, a nagybirtok majorjaiban, az Illyés Gy. által leírt pusztákon élt./ Mások a mezőgazdasági termelés jellege, a termelés irányai alapján osztályozták a községeket /szőlőtermelő falvak, kertész-községek, irtványtelepülések, erdőművelő falvak stb./.

Megjegyzendő, hogy a Ny-Európában a közelmúltig használatos község-tipizálások többsége - a településföldrajzi célkitűzésű tipizálások is! - a falvak osztályviszonyait messzemenően figyelembe vette.

A településföldrajz önállósulása, szemléletének kialakulása után a településben elsősorban tájképi elemet látott, s az első falutipológiák is a formai elemeket tették osztályozásuk alapjává /topográfiai fekvés, alaprajz, a határhasználat rendje stb./. Hazánkban PRINZ GYULA /1922/, GYÖRFFY ISTVÁN /1935, 1937/ és BÁTKY ZSIGMOND /é.n./ térképszemlélet alapján kísérelték meg a falusi települések tipizálását.

Statisztikai s földrajzi osztályozások is alapul vették a falvak nagyságrendjét. Pl. Major Jenő a településhálózatban betöltött szerep alapján vizsgálta a falusi településeket s osztályozta azokat /MAJOR J.1962./. A falvaknak a településhálózatban betöltött szerepét azonban a települések nagyságkategóriáin belül vizsgálta, így osztályozásának alapjává a nagyságrend vált. Miután a lélekszám kapcsolatban áll a települések ellátottsági szintjével, "hierarchiájával", a nagyságrendi tipizálás a mai faluhálózatról is képes lényegi információkat nyújtani /ld. pl. az aprófalú-problematikát/.

Amikor a falusi térségek agrárjellegén szélesebb rések nyíltak - hazánkban tehát a negyvenes évek végétől kezdődően -, terjedőben volt a falvak iparosítása, ill. fokozódott az ingázás, akkor a falvak közötti különbségeket mindenekelőtt az e folyamatba való bekapcsolódás, a funkcionális átalakulás, a foglalkozási átrétegződés mértéke alakította ki. E folyamat a falvak életét alapvetően befolyásolta; a nem agrárfoglalkozásuk számának, arányának növekedése eredményeként megindult a zárt, "hagyományos" agrártársadalom bomlása; a korábban a tulajdonviszonyok /osztály- és réteviszonyok/ által ugyan tagolt, de egymást kiegészítő elemekből álló, egységes rendszert alkotó falusi közösségek differenciálódtak, ill. a településeken belül egymástól egyre inkább szétváló csoportok alakultak ki. Az iparban dolgozó, ingázó munkavállalók nyomán vonultak be a falvakba a "városias" életmód, életvitel egyes elemei; az iparosodó, ingázó falvakban növekedtek gyorsabban a személyi jövedelmek. A "hivatalos" településfejlesztés, a szociálpolitika is megkülönböztetett módon kezelte az ipari falvakat, bányászkiörségeket /preferált fejlesztés, állami lakásépítés, kiemelt áruellátás stb./. Mindez a falvak külső képén, az intézményellátottságon, a demográfiai folyamatok alakulásán is tükröződött /a hagyományos falukép átfarmálódása, közművesítés, bevándorlás stb./.

Érthető, hogy Ny-Európában az 1930-as évek végétől, hazánkban az 50-es években egyre általánosabbá váltak a falvak funkcionális különbségeinek kimutatásán alapuló tipológiaiak a településföldrajzban. Tulajdonképp e típusba sorolhatók azok a kísérletek is, amelyek a lakosság foglalkozási szerkezete vagy az urbanizálódás - a foglalkozási szerkezetben tükröződő! - mértéke alapján jelölték ki a falusi települések típusait.

A magyarországi urbanizálódás előrehaladását vizsgáló munkájában LETTRICH E. a lakónépesség foglalkozási szerkezete alapján alakított ki típusokat, melyek "... a lakónépesség foglalkozási szerkezetén keresztül mutatózó urbanizálódás fokát tükrözik" /LETRICH E.1965/. A fenti típusba sorolható a KSH által alkalmazott csoportosítás is, amely a lakónépesség aktív keresőinek a három fő foglalkozási csoport közötti megoszlása alapján különbözteti meg a településeket.

Egyes tipológiaiak, a foglalkozási szerkezet alapján történő kategorizálás hiányosságait kiküszöbölendő³, a foglalkozási szerkezetet kombinálják más tényezőkkel /a kiingázás mértéke, az osztályviszonyok, a településfejlődés dinamikája stb./, így kísérelve meg a funkcionális típusok kialakítását /pl.H.LEHMANN 1956, A.H.FINKE 1953, A.von KÄNEL 1970, H.HALWEG 1968 stb./.

BELUSZKY P. /1965/ az 1960-as foglalkozási szerkezetet ki-

fejező mutatókat kombinálta a kiingázás mértékével s a speciális funkciók erősségének kimutatására alkalmas mutatókkal. Vizsgálatait más módszertani apparátussal, de az alapvető szempontokat megtartva az 1970-es népszámlálás adatai alapján is megismételte /BELUSZKY P.1978/. KULCSÁR V. ugyancsak vegyes alapu tipológiája az 1970-es népszámlálás adataira és az OTK kategóriáira támaszkodva jelölte ki a községtípusokat /KULCSÁR V.1976/.

Az utóbbi években a településtipizálás egyre erősödő tendenciája a dinamika elemeinek érvényesítése. F.SCHAFFER a foglalkozási szerkezet szerinti típusokat /agrár, terciér, i-pari-terciér, agrár-ipari, agrár-terciér, ipari a népesség- és gazdaságfejlődés alapján, a dinamizmus alapján bontja altípusokra, s nem dinamikus, stagnáló, részben dinamikus, dinamikus, erősen dinamikus falvak csoportjaira /F.SCHAFFER, 1971./.

A magyar falvakat ENYEDI GY. csoportosította a bennük tapasztalható dinamika alapján /ENYEDI GY.1979/.

A tipizálások tehát a gazdasági-társadalmi jelleg alapján különböztek. Ez megfelelt a falusi településeken belül mutatózó legfőbb differenciáló tényezőknek; a falvak gazdasági szerepköre, az ezt is tükröző foglalkozási szerkezet, az ingázás méretei alakították ki a legszembeötlőbb különbségeket a falvak között. Ehhez kapcsolódott a falusi életjelenségek legtöbb további eleme /életkörülmények szintje, infrastruktúra-fejlesztés, jövedelmi viszonyok, életmód, demográfiai folyamatok stb./.

Egy-másfél évtizede viszont olyan változások indultak meg a falusi térségekben, amelyek csökkentik annak szerepét, hogy egy-egy falu lakói munkaidejüket egy bányában, ipari nagyüzemben vagy mezőgazdasági nagyüzemben dolgozzák le; a falvak eltérő gazdasági jellege, foglalkozási szerkezete egyre kevésbé szabja meg a településformáló folyamatok alakulását.

A falusi települések differenciálódását eredményező tényezők alapvető megváltozása megköveteli a településtipizálás korábbi eljárásainak megváltoztatását is; e változások megkérdőjelezzik az egytényezős tipizálásokat használhatóságát, a gazdasági szerepkör kitüntetett kezelését.

Feltételezéseink szerint a településállomány fejlődésében napjainkban a hálózati elemek szerepe dominál ugyan, de nem egy-egy tényező mint pl. a kiingázás mértéke, a foglalkozási szerkezet, hanem többszörös kölcsönhatásban álló folyamatrendszerek differenciálják falusi településeinket.

Falusi településeink tipizálásra tett kísérletünket a változtató folyamatok felismerése ösztönözte. A követelményekhez /a falusi térségek településformáló folyamatainak lehető "leképzése"/ alkalmazott módszerünk ujszerűsége a következőkből fakad:

1. Mig korábban egy-két tényező elégségesnek bizonyult a falvak közötti különbségek megragadására, addig ma jónéhány szempont figyelembevétele szükséges. Mi 8 fontosnak vélt szempont /tényezőcsoport/ alapján végeztük a típusbasorolást /ld. alább/. Ez természetesen nem teszi lehetővé a falvak alapmutatókként való besorolását, s az így nyert típusok variánsainak kialakítását /ha két szempont alapján 5-5 tipust képzünk, a

nyerhető altípusok száma 25!/.

2. A települések klasszifikációján túlmenően a falusi településállományban végbemenő településformáló folyamatok jellegére vonatkozó információkhoz is hozzá kívántunk jutni. Ezért vizsgálatainkat úgy építettük fel, hogy maga a vizsgálat adjon választ arra, hogy a településformáló folyamatokban mely elemek milyen sulyal vesznek részt. Mivel egyébként sem tisztázódott eddig kellően, hogy a vázolt új településfejlődési irányok mennyire erősödtek fel, vizsgálataink kezdetén nem határoztuk meg a településtipizálás alapvető szempontját, ill. kritériumait.

3. A típusbasoroláskor nem csupán, vagy nem elsősorban statisztikai határértékekkel körülírható településcsoportokat, hanem a településformáló folyamatok hasonlóságával jellemezhető csoportokat /tipusokat/ kívántunk kialakítani.

A tipológiaiával szemben támasztott követelményeknek a faktor- és klusteranalízis nyújtotta lehetőségek feleltek meg. A társadalom és gazdaság folyamatainak területi vetületei egyre sokrétűebbek, egyre bonyolultabbak. A területi kutatások által vizsgált számos jelenség csak nagyszámu "mutatóval", adattal ragadható meg.

A sokváltozós megközelítés azonban a hagyományos módszertani eljárások keretei között csak igen nehezen valósítható meg. Ha nem akarunk lemondani a sokmutatós megközelítések előnyéről, olyan matematikai-statisztikai módszereket kell alkalmazni, melyek lehetővé teszik a rendkívül nagyszámu változó kezelését, feltárják a mutatórendszer belső összefüggéseit. Ezáltal megállapíthatók lesznek a megfigyelt jelenségek sajátosságai /a jelenség részelemei közötti összefüggések/, valamint értékelhető lesz a felhasznált mutatórendszer.

E követelményeknek tesz eleget a faktoranalízis; ez a többváltozós matematikai-statisztikai módszer alkalmas a felhasznált információk /adatok/ néhány hipotetikus, fiktív változóba /faktorba/ való sűritésére, miközben az eredeti információtartalom vesztesége minimális, ill. a kívánt szint alatt tartható, s egyuttal feltárja a mutatórendszer s az általa tükrözött jelenség belső törvényszerűségeit. A falusi települések tipizálására irányuló vizsgálatunk az ország egészére kiterjedt. Közbeeső lépésként néhány megyét kiemeltünk az országos anyagból, s a vázolt eljárással meghatároztuk községeik típusait, részben módszerünk menetközbeni ellenőrzése, részben annak megállapítása céljából, hogy a településformáló folyamatokban milyen területi különbségek mutatkoznak.

A vizsgálatsorozat Borsod-Abaúj-Zemplén megyei /BELUSZKY P.1979/, Szolnok /BELUSZKY P. - SIKOS T.T.1979/, Bács-Kiskun /BELUSZKY P. - SIKOS T.T. 1982/ és Vas megyei /BELUSZKY P.-SIKOS T.T.1981/ eredményeit korábban közreadtuk; Baranya megye feldolgozása is elkészült. Ezek egybevetésével lehetőség nyílik az eltérő gazdasági-települési környezetben funkcionáló, eltérő jellegű településhálózatba szerveződő falvak, településformáló folyamatainak összehasonlítása is.

A faktorelemzés

A vizsgálat adatbázisa

Az alapadatok pontossága, a vizsgált jelenség mérésére va-

ló alkalmassága meghatározza az alkalmazott modellek értékelhetőségét, megbízhatóságát. Ez indokolja, hogy külön szöjlünk a faktoranalízis alapmutatóiról.

Az adatbázis összeállításánál arra törekedtünk, hogy az szakmai szempontból alkalmas legyen átfogó jelenségek mérésére, s azokat a mutatókat, amelyek homogén eloszlásuk következtében érdemleges információkat nem hordoznak, kiszűrjük az általunk összeállított változók köréből.

Az egyes mutatók használhatóságát a korrelációs kapcsolatok, a kommunalítások alakulása és a faktorbakerülés alapján döntöttük el.

A vizsgálatunkban használt 27 mutató - tapasztalataink szerint - elegendőnek bizonyult a településformáló folyamatok megragadására. A mutatók körének további bővítése természetesen elképzelhető, de az így nyert információk nyereség nem áll arányban a mutatók összeállítására fordított munkával.

A vizsgálatba bevont mutatóink egyrésze maga is több adatot összegez /pl. az alapfoku szolgáltató intézményekkel való ellátottságot kifejező mutató 16 alapfoku intézmény meglétét, színvonalát összegezi/. A faktoranalízishez természetesen csak számszerűsíthető információkat lehet felhasználni. Ezért néhány esetben "képzett" mutatókat kellett alkalmaznunk /pl. az idegenforgalmi szerepkör pontozással való számszerűsítése/. Mások a minőségi tényezőket - kissé egyszerűsítve - foglaltuk néhány mutatóba /pl. a rendkívül sok elemből álló természeti környezetet néhány környezettípusba vontuk össze/.

Az elemzésünk során a következő szempontokat ill. szempontokat számszerűsítő változókat vettük figyelembe /a mutatók után zárójelben az átlagok és a szórások szerepelnek/:

A/ A falvak természeti környezete

1. A falvak határában uralkodó természeti környezettípus⁴ /5.6 pont; 2.6 pont/;
2. A földhasznosítás jellege - a szántók aránya a községek összes területéből /52.8 %, 18.8 %/;
3. A falvak mezőgazdaságának termőhelyi adottságai /Az ország tervezési-gazdasági körzeteinek atlaszai nyomán/ /42,8; 17,7/;

B/ A falvak helye a településszerkezetben

4. A falvak lakónépessége 1970-ben /1847 fő; 5443 fő/;
5. A külterületi népesség aránya 1970-ben /9,3 %; 15,6 %/;
6. A környék településeinek átlagos nagysága⁵ /1733 fő; 1353 fő/;

C/ A falvak gazdasági szerepköre

7. Ipari-építőipari keresők részesedése az összes keresőknek 1970-ben /30,9 %; 15,7 %/;
8. A terciér szektor keresőknek /közlekedési, kereskedelmi, egyéb keresők részesedése az összes keresőknek 1970-ben /18,3 %; 8,8 %/;
9. A községből eljáró keresők az összes kereső %-ban, 1970-ben /37,6 %; 19,0 %/;
10. A község ipari telephelyein dolgozók száma /116 fő; 489 fő/;
11. Az inaktív keresők a lakónépesség %-ban, 1970-ben /12,6%; 3,9 %/;

12. A község idegenforgalmi funkcióinak fejlettsége /pontértékelés alapján⁶ /0,9 pont; 2,3 pont/;

D/ A falvak alapfoku ellátó-szolgáltató szerepkörének fejlettsége

13. Az alapfoku ellátó-szolgáltató intézmények színvonala /pontozás alapján/⁷ /7,2 pont; 5,7 pont/;

14. Az 1 főre jutó iparcikk kiskereskedelmi forgalom értéke, Ft /2925 Ft; 4451 Ft/;

E/ A településfejlődés iránya, üteme

15. A tényleges népességszámváltozás üteme 1949--1970 között, % / - 4,0 %; 46,5 %/;

16. A lakónépesség vándormozgalma 1960--1970 között /- 12,3%; 15,0 %/;

17. A foglalkozási átrétegződés üteme 1960--1970 között /1,7; 0,8/;

18. Az 1960--1970 között épült lakások aránya /16,7 %; 8,9%/;

19. Népességszám-változás 1970--1976 között /- 8,4 %; 19,6%/;

F./ A falvak forgalmi helyzete

20. A közlekedési hálózatok kiépítettsége /5,3 pont; 3,0 pont/;

21. A legközelebbi város /+községi jogállású járási székhely/ időtávolsága /33,6 perc, 21,8 perc/;

22. A városok felé induló tömegközlekedési eszközök járatsűrűsége /176 járat/hét; 185 járat/hét/;

G/ A falvak művi környezete; lakásfelszereltség

23. Az 1945 után épült lakások aránya /38,0 %; 16,7 %/;

24. Az 1 lakásos lakóépületek aránya az összes lakóépületből 1970-ben /94,8 %, 5,7 %/;

25. Az 1 szobás lakások aránya az összes lakásból 1970-ben /42,4 %; 14,5/;

26. A vízvezetékekkel ellátott lakások aránya az összes lakásból 1970-ben /10,4%; 15,8 %/;

H/ A községek általános fejlettségének színvonala

27. A községek általános fejlettségének színvonala pontértékek alapján⁹ /81,8 pont; 22,2 pont/.

A 27 mutatóból 4 mutató szerepeltetése bizonyult vitathatónak:

- Az egy lakásos lakóépületeket abból a célból szerepeltettük, hogy ezzel a városias jellegű beépítés elterjedtsége alapján tegyünk különbséget a falvak között; jelenleg azonban a falusi lakóépületek 94,8 %-a egy lakásos, a mutató szóródása is igen alacsony /5,7%/, a falvak e szempontból ma még igen homogének Magyarországon, ezért a falvak differenciálódásában e mutató nem járult hozzá jelentősen /az 1980-bas adatok felhasználásával végzendő vizsgálat tervezett adatbázisában ezért nem is szerepeltetjük e mutatót/.

- Hasonló megfontolások játszottak közre az inaktív keresők arányának mellőzésében; a 3,9 %-os szórásszint miatt a mutató differenciálásra alkalmatlan. /Magyarországon máig nem alakult ki a nyugdíjasok kiköltözése, koncentrációja egyes, kedvező természeti környezetet nyújtó falvakba, mint ahogy ez a folyamat

általánossá vált pl. Franciaországban./

- A foglalkozási átrétegződés mutatója szintén nehezen értékelhető mértékben szerepelt a vizsgálatokban; egyrészt azért, mert csak 10 éves időtartamot vizsgáltunk (1960-1970), s 1960-ra már jórészt lezajlott a foglalkozási átrétegződés; másrészt a foglalkozási átrétegződést tükröző mutatót a

$C = P_1 \cdot Q_2 / P_2 \cdot Q_1$ képlet alapján számítottuk, s ez - az igen alacsony, 0,8-as szóródás miatt is - az általunk vizsgált települések "homogén" kezelését eredményezte.

- A környék településeinek átlagos nagyságát azért szerepeltettük mutatórendszerünkben, hogy a településszerkezet határait - a település saját lélekszámán túl - kimutathassuk. (Azonos nagyságú település szerepe eltérő az Alföldön és egy aprófalvas körzetben!). E célra azonban ez a mutató nem bizonyult eléggé érzékenynek.

- A foglalkozási szerkezet egyik mutatója a terciér keresők aránya volt; a szállításban, kereskedelemben és egyéb ágazatokban foglalkoztatottak együttes szerepeltetése azonban nem bizonyult szerencsésnek, ugyanis összemosta az idegenforgalmi funkciókkal, a "központi szerepkörrel" (intézményi centrum!) és a közlekedési szerepkörrel rendelkező települések körét. Ezért az 1980-as vizsgálatban célszerű külön szerepeltetni a szállításban és hírközlésben, valamint a további ágazatokban foglalkoztatottak számát.

Vizsgálatunk megfigyelési egységei az ország községei voltak az 1977. január 1-i jogállás szerint, noha nyilvánvaló: a közigazgatási keretek nem minden esetben felelnek meg a településhálózat tényleges alapegységeinek (agglomerálódás, a kistalvasok települési önállóságának fokozatos megszűnése, az önálló település ismerveinek megfelelő, de közigazgatásilag nem önálló települések stb.)

A falusi térségek településeinek földrajzi vizsgálata során szükségszerűen felvetődik az a kérdés, hogy indokolt-e a falusi települések (községek) egyenkénti vizsgálata akkor, ha a települések társadalmi-gazdasági önállósága erősen csökkent (alapfokú intézmények körzetesítése, közigazgatási önállóság elvesztése, a mezőgazdasági nagyüzemi központok hiánya stb.), kényszerű integrálódása más településekhez nagymérvű, vagyis végső soron a települési önállóság kérdőjelezhető meg.⁽¹⁰⁾ Az aprófalvas területeken indokolt lenne (méginkább indokolt lesz a közeljövőben) a központi települések és a hozzájuk tartozó településegyüttesek egy egységként való kezelése, a településhálózat alapegységeként (legkisebb, tovább nem osztható sejtjeként) való elfogadása.

A vizsgálat eredményei (korreláció, faktorstruktúra, kommunalitás)

Elemzéseink során egy 3134 x 27 mátrixból indultunk ki, mely 84618 alapmutatót tartalmazott. A fentebb felsorolt 27 mutató adatainak felhasználásával faktoranalíziseket végeztünk.⁽¹¹⁾ A vizsgálat-sorozatban a főkomponens analízist és a főfaktor-módszert alkalmaztuk.

A módszerek keresése során 3 fő szempont megvalósítását

tartottuk fontosnak:

1. minimális legyen az információ-veszteségünk;
2. területileg jól értelmezhető, homogén faktoraink legyenek;
3. viszonylag kevés magas információtartalmu faktorunk legyen, ami megkönnyíti a clusteranalízis alkalmazását.

Az első, ill. a második feltétel a főkomponens-analízis alkalmazásával teljesült; 13 faktort kaptunk az összinformáció 78,11 %-os megtartásával. A harmadik feltétel teljesülését a főfaktor módszer alkalmazása révén értük el; az összinformáció 68,13 %-át tartalmazó 6 faktort kaptunk. Az eredeti információ-tartalom 68,13 %-os, ill. 78,11 %-os átmentése a további vizsgálatokba a társadalomtudományi alkalmazások terén kedvező eredménynek számít. További vizsgálatainkat e változatok rotált faktoraira alapoztuk /11. táblázat/. A 6 faktoros változatban sikerült az első faktor információ-tartalmát több mint kétszeresére növelni a 13 faktoros változathoz képest. A 6 faktoros változatnak a későbbi tipusalkotáshoz való felhasználása mellett szölt, hogy a térformáló folyamatokat komplexebben, kevesebb faktorban és csak valamivel kisebb információs veszteség árán adta meg. A 13 faktoros változatban viszont a települések életét alapvetően befolyásoló és a településeket differenciáló településformáló folyamatok tisztábban jelennek meg, ezért e folyamatok területi vizsgálatára alkalmasabb, mint a 6 faktoros változat.

A faktoranalízis eredményeinek értékelését ezért a 13 faktoros változat alapján végeztük.

A számítások első lépése mutatórendszerünk korreláltságaról tájékoztatott. Ez viszonylag laza; a 351 lehetséges páronkénti korrelációból csupán 62 utal szorosabb kapcsolatra /1. ábra/. Ez érthető; a mutatók egy folyamatnak ill. jelenségnek - a településállomány változása ill. a "falusi települések" - részelemeket képezik ugyan, de célunk épp az volt, hogy különböző szempontokat fejtszenek ki, egymással közvetlen kapcsolatban lehetőleg ne legyenek. Figyelemreméltó a községek általános fejlettségének színvonalát tükröző szintetizáló jellegű 27. mutató viselkedése; 19 mutatóval van számottevő korrelációs kapcsolata, melyből 9 mutatóval közepes vagy erős, továbbá 10 mutatóval a közepesnél gyengébb a korrelációs kapcsolata. A 27. mutató a 7., 8., 13., 14., 16., 18., 20., 22. és 26. mutatókkal korrelál. E mutatók fontos alkotóelemei a települések "fejlettségének". A korrelációs mátrixból kitűnik, hogy a 27. mutató mellett a 22. mutató /a városok felé induló tömegközlekedési eszközök járatsűrűsége/ 17, a 20. mutató /a közlekedési hálózatok kiépítettsége/ 16, a 7. mutató /az ipari+építőipari keresők aránya/ 16, a 13. mutató /az alapfoku ellátó-szolgáltató intézmények színvonala/ 14, a 14. mutató /az 1 főre jutó iparcikk kiskereskedelmi forgalom értéke/ 12, a 26. mutató /a vízvezetékekkel ellátott lakások aránya/ 12, a 10. mutató /a község ipari telephelyein dolgozók száma/ 12, a 3. mutató /a tercier szektor keresőinek részesedése az összes keresőből/ 11 és végül a 6. mutató /a környék településének átlagos nagysága/ 11 kimutatható, de a közepesnél gyengébb korrelációs kapcsolattal rendelkezik. E korrelációs kapcsolatok is utalnak arra, hogy a foglalkozási szerkezet mellett - a 7., 8. mutató - településszerkezeti-hálózati elemek a térformáló folyamatok többségével kapcsolatban állanak, s így fontos elemei a települések

11.táblázat

Sajátérték-százalékok alakulása a 13 ill. a 6 faktoros változat esetén

Faktor	Sajátérték		Százalék		Kumulatív %	
	13	6	13	6	13	6
	faktoros változat		faktoros változat		faktoros változat	
1.	5,81	5,66	21,52	45,81	21,52	45,81
2.	2,76	2,33	10,23	8,61	31,75	54,42
3.	1,94	1,53	7,18	5,00	38,94	59,42
4.	1,74	1,29	6,48	4,20	45,40	63,62
5.	1,35	0,89	5,00	2,28	50,41	65,90
6.	1,30	0,80	4,84	2,23	55,26	68,13
7.	1,05	-	3,91	-	59,17	-
8.	0,98	-	3,64	-	62,82	-
9.	0,93	-	3,46	-	66,28	-
10.	0,87	-	3,25	-	69,54	-
11.	0,82	-	3,05	-	72,60	-
12.	0,76	-	2,84	-	75,44	-
13.	0,72	-	2,66	-	78,11	-

12. táblázat

0,7 és 0,8 sajátértékszintek mellett az egyes rotált faktorok tartalma

Faktor	0,7-es változat mutatói	Faktorsúly	0,8-as változat mutatói	Faktorsúly
F ₁	13.	0,79	27.	0,84
	14.	0,79	26.	9,61
	10.	0,62	13.	0,63
	27.	0,61	22.	0,59
	20.	0,54	20.	0,53
	22.	0,49	14.	0,55
	6.	0,44	16.	0,50
			24.	- 0,50
		10.	0,55	
F ₂	9.	- 0,86	23.	0,94
	7.	- 0,75	18.	0,73
F ₃	23.	- 0,88	2.	0,82
	18.	- 0,82	3.	0,58
			1.	- 0,54
F ₄	3.	0,83	8.	0,67
	2.	0,82	20.	0,61
	1.	- 0,52	22.	0,41
	5.	0,76	9.	0,74
	25.	0,74	7.	0,61
	6.	0,55		
F ₆	17.	0,83	25.	0,68
			5.	0,52
			6.	0,44
F ₇	21.	0,90		
	20.	- 0,51		
	22.	- 0,37		
F ₈	26.	- 0,67		
	12.	- 0,73		
	16.	- 0,48		
	27.	- 0,42		
F ₉	4.	0,96		
F ₁₀	19.	0,93		
F ₁₁	8.	0,87		
	15.	0,78		
	24.	- 0,44		
	26.	0,31		
F ₁₃	11.	0,89		

tipusait kirajzoló faktorrendszernek.

Számításainkat több változatban végeztük. jelen tanulmányunkban a főkomponens módszer esetében a 0,7-es, a főfaktor-módszer esetében a 0,8-as sajátértékszint mellett nyert 13, ill. 6 faktort eredményező változatokat mutatjuk be /12. táblázat/.

A 6 faktoros változat első faktora összetettebb, mint a 13 faktoros változat esetében. A további faktorok a két változatban megegyeznek tartalmukat illetően, csak a faktorok sorrendje változik.

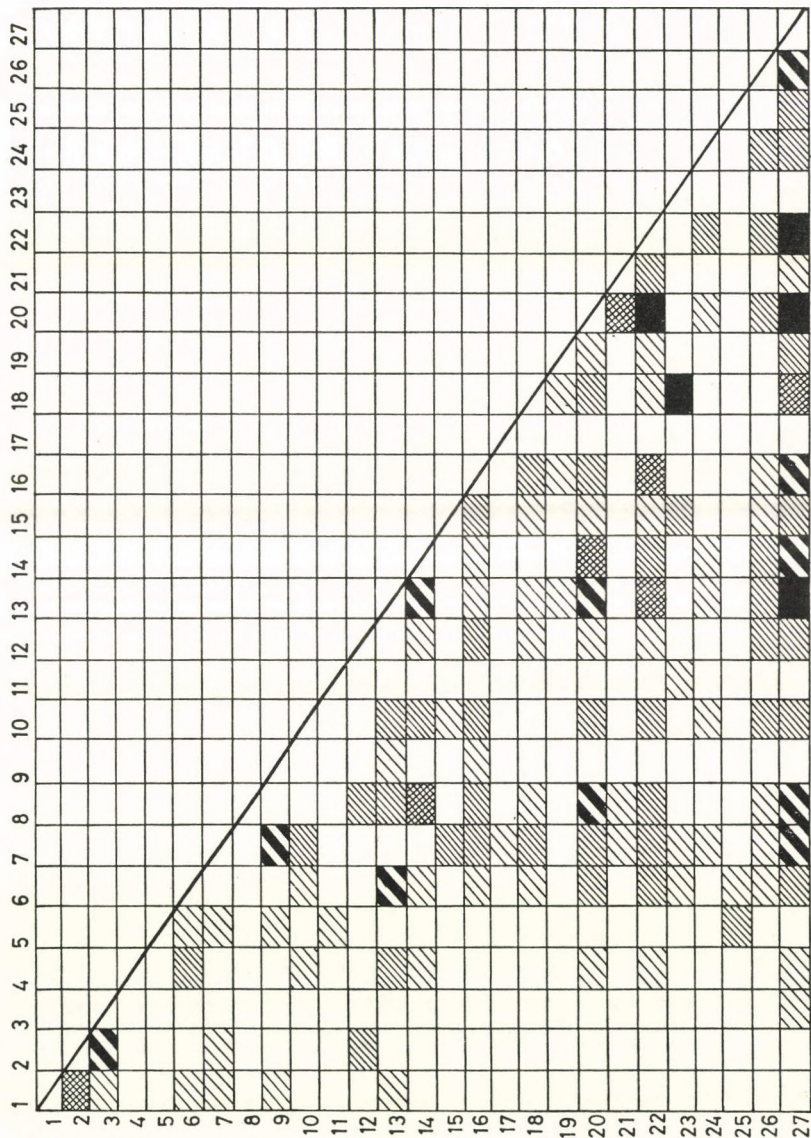
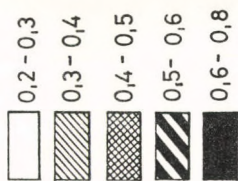
Az eddig publikált vizsgálatainkban /Borsod-Abauj-Zemplén, Vas, Szolnok, Bács-Kiskun megye/ az információveszteség hasonlóan alakult, mint az országos vizsgálat esetében.

A kommunalitások értékei az eredeti mutatók információtartalmának a számítások során szenvedett veszteségeiről tájékoztatnak. A h_j^2 értékek azt tükrözik, hogy a 13 faktor összesen hány százalékban határozza meg az egyes változók teljes szóródását /13. táblázat/. A kapott értékek a társadalomtudományi vizsgálatok értékeihez képest kedvezőnek tekinthetők.

13. táblázat

A kommunalítások (h_j^2) értékei (a 13 faktoros változat esetén)

Változó	h_j^2	Változó	h_j^2
1.	0.6476	15.	0.7765
2.	0.7976	16.	0.5948
3.	0.7749	17.	0.9272
4.	0.9732	18.	0.8172
5.	0.7305	19.	0.9395
6.	0.7634	20.	0.7411
7.	0.8382	21.	0.8549
8.	0.8399	22.	0.6996
9.	0.8629	23.	0.8339
10.	0.6735	24.	0.5652
11.	0.8999	25.	0.7136
12.	0.7539	26.	0.6823
13.	0.7848	27.	0.8721
14.	0.7322		

A 27 mutató korrelációs mátrixa

1. ábra Az alapmutatók korrelációs mátrixa (a mutatók megnevezését lásd a szövegben)

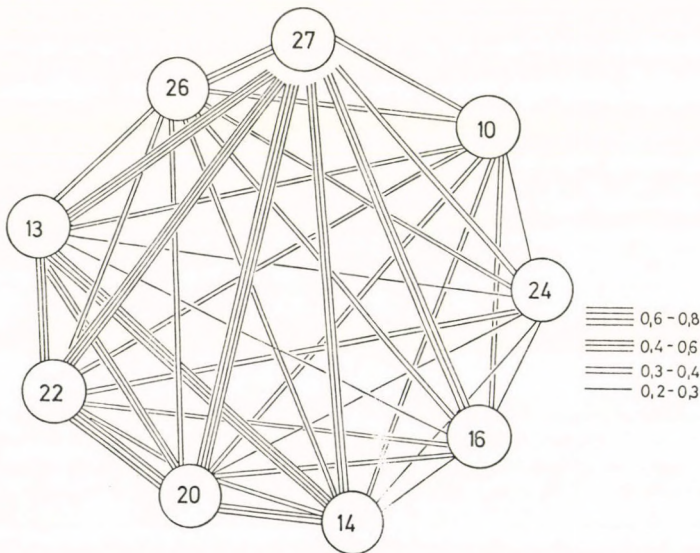
A faktorok tartalma, területi elemzésük

A faktorok tartalmát ill. a faktorpontértékek területi elterjedését a főkomponens analizissel nyert 13 faktoros változat alapján adjuk meg, utalva a főfaktor módszerrel nyert 6 faktoros változat eredményeire is.

Az F_1 faktor 5,88 sajátértékszint mellett a szórás megmagyarázásához 21,52 %-kal járult hozzá (a 6 faktoros változat esetében 5,66 sajátértékszint mellett 45,81 %-kal).

Az F_1 faktort a következő mutatók alakítják;

- 13.mutató: Az alapfokú ellátó-szolgáltató intézmények kiépítettsége; faktorsúly: 0.7959
14.mutató: Az 1 főre jutó iparcikk kiskereskedelmi forgalom értéke; faktorsúly: 0.7924
10.mutató: A község ipari telephelyein dolgozók száma; faktorsúly: 0.6240
27.mutató: A községek általános fejlettségének színvonala; faktorsúly: 0.6129
21.mutató: A közlekedési hálózat kiépítettsége; faktorsúly: 0.5480
22.mutató: A városok felé induló tömegközlekedési eszközök járatsűrűsége; faktorsúly: -0.4966
6.mutató: A környék településeinek átlagos nagysága; faktorsúly: 0.4484

2.ábra Az F_1 faktor korrelogramja

Az F_1 faktor tehát az alapellátás-településfejlettség-közlekedési helyzet (településszerkezet) faktora. A faktorba került mutatók között mind deduktív úton levezethető logikai, mind matematikailag mérhető tényleges kapcsolat van; a korrelációs mátrix is utal az alapmutatók ilyen összefüggéseire. A faktort alakító mutatók összefüggéseit az F_1 faktor korrelogramja (2. ábra); eszerint a legszorosabb kapcsolatok a 27. mutató (a települések általános fejlettségének színvonala), a 13. mutató (az alapfokú szolgáltató intézmények kiépültsége), a 14. mutató (az 1 főre jutó iparcikk forgalom értéke), a 20. mutató (a közlekedési hálózatok kiépítettsége) és a 22. mutató (a városok felé induló tömegközlekedési eszközök járatsűrűsége) között mutathatók ki. A faktor belső szerkezetének részletesebb feltárása érdekében pálya-analizist (path-analízis) végeztünk. (12)

Mielőtt az F_1 faktor tartalmát részletesen elemeznénk, tekintsük át a megyei vizsgálatok eredményeit. A különböző településszerkezetű, társadalmi-gazdasági jellegű, eltérő természeti környezettel, demográfiai folyamatokkal, életkörülményekkel rendelkező területekre készített faktorelemzések alkalmasak a településformáló folyamatok helyi sajátosságainak, területi különbségeinek feltárására s így e folyamatok behatóbb megismerésére. (13)

Baranya megyében az F_1 faktort egyértelműen az alapellátás-településszerkezet-közlekedési helyzet mutatói alakítják (14. táblázat). A terciér szektor keresőinek aránya az alapellátás kiépítettségéhez (s ezen keresztül a település nagyságához) kapcsolódik, s a községek ipari telephelyein dolgozók száma is korrelál a település nagysággal. A hálózati elemek uralkodóvá válása Baranya megyében "deduktív úton" levezethető volt az aprófalvas településszerkezetből, az alapfokú ellátottságban mutatkozó erős különbségekből, a közlekedési adottságok, úthálózat, járatsűrűség, időtávolság) nagyfokú különbségeiből ill. jelentőségéből.

Vas megyében az F_1 faktor alakításában hozzávetőleg azonos súllyal két tényezőcsoport játszik szerepet: egyrészt a település nagysággal szoros kapcsolatban álló alapellátás (4., 14., 18. és részben a 27. mutató) és a települések urbanizációs-fejlettségi szintje, (10., 26., 24. és részben a 27. mutató). A két tényezőcsoport összefüggése ugyan nem meglepő - az "urbanizálódó" települések alapfokú ellátottsága is kedvező, ill. a népesebb, alsófokú központ szerepkörét betöltő települések általánosan "urbanizálódása" is kézenfekvő, de a többi megyéhez képest sokkal egyértelműbben jutott kifejezésre Vas megyében. A megyei településhálózat-fejlesztése (fejlődése), legalább is a faktoranalízis eredményeinek elemzése erre utal, kiegyenlítettten folyt, a település nagyság - településszerkezet, az alsófokú központok kiépülése s a (műszaki) urbanizálódás között nem alakult ki szakadék.

Feltűnő, hogy az alföldi megyékben, Bács-Kiskunban és Szolnok megyében is hasonló eredményeket kaptunk. E megyékben a

közép- és nagyfalvas településszerkezet következményeként az alapfoku ellátás a legtöbb községben részben vagy egészen kiépített (Bács-Kiskunban pl. az alapfokú intézményhálózat kiépített-ségének mérésekor figyelembe vett 16 intézményből átlagosan 11,6 található a községekben). Igy bizonyítottnak vehető, hogy a településméret, a falusi szinten jelentkező települési hierarchia nemcsak az apró- és kisfalvas településszerkezetű területeken differenciálja a falvakat, hanem az Alföld közép- és nagyfalvas körzeteiben is.

A faktoranalízis eredményei igazolták feltevésünket, miszerint a hálózati elemek vezető helyre kerültek a falvak funkcióinak, életének alakításában. A változás az ötvenes-hatvanas évekhez képest egyértelmű, szembeötlő; akkor a falvak gazdasági szerepköre, az ezt is tükröző foglalkozási szerkezet, az ingázás mértéke alakította ki a községek közötti legszembetűnőbb különbségeket. A hatvanas években bekövetkezett változást azonban az egyszerű terepbejárás is igazolja: a falvak fejlettségét, külső képét, lakosságuk életmódját, demográfiai folyamatait egyre kevésbé szabja meg gazdasági jellegük. Ehelyett a falvak mérete, fekvése, a dinamikus térségekhez való kötődés lehetősége, ellátottsági színvonala köré számos olyan jelenség csoportosul, amely mélyrehatóan megszabja egy-egy település jellegét, fejlődését, lakosságának reakcióit. Igy a fenti tényezőkkel összefüggésben alakulnak a települések demográfiai folyamatai - a vándor-mozgalom, ennek következtében a lakosság kor, iskolai végzettség, képzettség szerinti összetétele -, művi környezetének színvonala és így tovább.

E változásban közrejátszott, hogy:

- ma már nemcsak az ipar, az építőipar, a bányászkodás, hanem az agrártermelés is a termelés szervezeti jellegében, a szakmunka, a specializált munkafolyamatok arányában, a munkaszervezésben, a termelés technikai felszereltségében nagyüzemi-vé, iparszerűvé vált;

- az iparszerű agrártermelés megváltoztatta a paraszti munka jellegét, bomlasztotta, átformálta a hagyományos falusi (paraszti) közösségeket, újrarétegezte ezeket. A nagyüzemi gazdálkodás lehetőséget teremt az életforma gyökeres megváltoztatására.

- Nivellálódtak a mezőgazdasági és az ipari jövedelmek (az előbbieket - a másodgazdaság nagyobb és "legális" lehetőségeit is figyelembe véve - többnyire meg is haladják az iparból származó jövedelmeket); ez kiegyenlítette a lakossági beruházások mértékét, közelítette egymáshoz az ipari, lakó- és mezőgazdasági jellegű falvak infrastrukturáját, lakásállományát, lakásfelszereltségét, külső megjelenési formáját.

- Mindebből következően lényegesen csökkent a foglalkozási szerkezet jelentősége, növekedett viszont a munkaszervezetek hierarchiájában elfoglalt helyzet szerinti keresőarányok szerepe, a képzettségi szinttel szemben támasztott lakóhelyi igény (mezőgazdasági üzemi központok szakember-igénye, az "alsófoku központok" igénye a magasabb iskolai végzettségűekre stb.). Ez pedig ismét a település méretétől, településszerkezeti, köz-

igazgatási helyzetétől, jogállásától, intézményhálózata kiépültségétől függ.

- A települések mérete, jellege is befolyásolja a mezőgazdasági termelés helyi megjelenési formáját, méretét, szervezeti helyzetét; az apró- és kisközségekből például a tsz-egyesítések nyomán kivonultak az üzemi központok, a szervezési központok. A munkaerőigény az agrártermelés az üzemi központokba koncentráldott (nagyüzemi állattartás, raktározás, szerviz-tevékenység, kiegészítő üzemágak, adminisztráció, szervezés stb.). Mindez - mintegy automatikusan - befolyásolja a nem üzemi központi falvakat, a helyi munkaerőigényt és -struktúrát, ezen keresztül a demográfiai folyamatokat, a lakosság rétegstruktúráját, korösszetételét stb.

- A mezőgazdasági nagyüzemek településformáló, -fejlesztő hatása egyre inkább kibontakozik, annak ellenére, hogy az ipari jellegű községek preferált "felső támogatása" még ma is élő gyakorlat.

- A - legszélesebben értelmezett - szolgáltatások iránti növekvő igény, a szolgáltatások igénybevételének növekvő lehetőségei, s az alapfoku intézmények koncentrációja - a falvak közötti különbségek növekedése! - előtérbe állította oly tényezőket szerepét, melyek nem állnak közvetlen kapcsolatban a falvak gazdasági típusával, foglalkozási szerkezetével: az intézményhálózat kiépítettségét, színvonalát, a közlekedési lehetőségeket, a városi központok elérhetőségét, az életkörülmények színvonalát stb. E tényezők fontos befolyással bírnak a falvak lakóinak életére, szerepük egyre nő a településformáló folyamatok alakulásában. A falusi települések differenciálódását eredményező alapvető tényezők megváltozása szükségszerűen megköveteli a társadalompolitikai elvek és a gyakorlat területi-települési vonatkozásainak, a településtervezés néhány elemének felülvizsgálatát is.

Mivel az F_1 faktort alakító tényezők közvetlenül-közvetve szoros kapcsolatban állnak a településnagysággal, várható volt, hogy a faktorpontok területi elterjedése jól megfelel az ország településszerkezeti egységeinek. Az intézményi alapellátás az aprófalvas településszerkezetű területeken már erősen koncentráldott, számottevő differenciák alakultak ki a falusi települések között. A közös tanácsok kialakítása nyomán az alapfoku intézmények körzetesítése gyors ütemben zajlott le; a különböző ágazatok - igazgatás, oktatás, egészségügy - intézményeinek koncentrációja összehangoltan folyt; még az összehangolt körzetesítéssel szemben meglehetősen érzéketlennek vált mezőgazdasági üzemi központok is jól megfelelnek a kialakuló alsófoku központok területi rendszerének. Különösen ott alakul egyszerű modell szerint - egycentrumú, erősen koncentrált intézményhálózatú falukörzetek - az alapfoku ellátás területi rendszere, ahol a településszerkezet hosszú idő óta elaprózott volt, nem az elmúlt évtizedek gyors elvándorlása "süllyesztette" alá a területet. E "hagyományosan" aprófalvas területeken a kis átlagos nagyságok mellett is kialakultak a relative népesebb helyi

14. táblázat

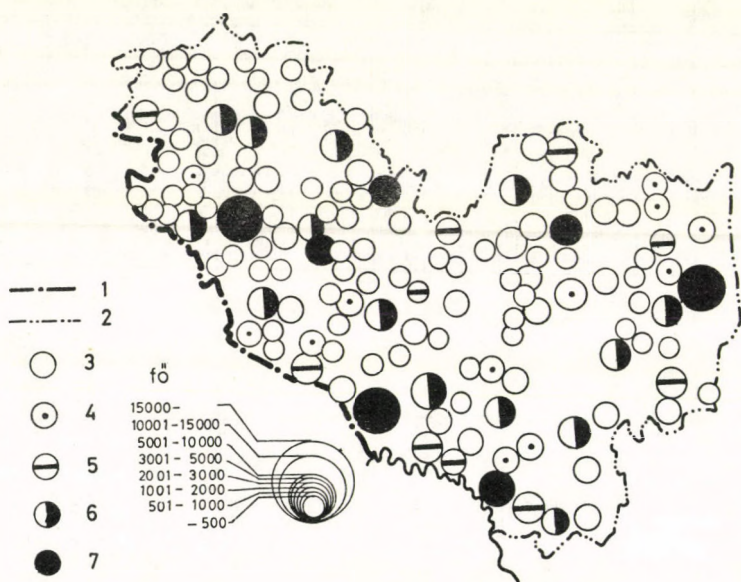
A faktorok tartalma (elnevezése) az országos, a VAS, a BORSOD-ABAÚJ-ZEMPLÉN, BARANYA, SZOLNOK és BÁCS-KISKÚN megyei vizsgálatok esetében

Faktor	Országos 13 faktoros változat	Országos 6 faktoros változat	Vas megye
F ₁	Településszerkezet-alapellátás-közlekedési helyzet	Településszerkezet-alapellátás-közlekedési helyzet	Településszerkezet-urbanizációs fejlettség szintje
F ₂	Foglalkozási szerkezet - ingázás	A településfejlődés üteme, dinamikája	A természeti környezet jellege
F ₃	Településfejlődés üteme, dinamikája	A természeti környezet jellege	A településfejlődés üteme, dinamikája
F ₄	A természeti környezet jellege	A terciér szektor és a közlekedés fejlettsége	Foglalkozási szerkezet - ingázás
F ₅	A külterületi népesség aránya	Foglalkozási szerkezet - ingázás	Az idegenforgalom fejlettsége
F ₆	A foglalkozási átrétegződés üteme	A külterületi népesség aránya	Az inaktív keresők aránya
F ₇	Közlekedési helyzet	-	A külterületi népesség aránya
F ₈	Idegenforgalom - településfejlettség	-	Közlekedési helyzet
F ₉	A lakónépesség száma	-	Urbanizáció - agglomerálódás
F ₁₀	A népességszám-változás üteme	-	-
F ₁₁	A terciér keresők aránya		
F ₁₂	A kommunális ellátottság-tényleges népességszámváltozás		
F ₁₃	Az inaktív keresők aránya		

14. táblázat folytatása

Faktor	Borsod-Abaúj-Zemplén m.	Baranya megye	Szolnok megye	Bács-Kiskun megye
F ₁	Alapellátás-település-szerkezet	Településszerkezet-alapellátás-közlekedési helyzet	Településszerkezet-alapellátás kiépítettsége	Településnagyság és alapellátás kiépítettsége
F ₂	Természeti környezet jellege	A természeti környezet jellege-forgalmi helyzet	A településfejlődés üteme, dinamikája	A külterületi népesség aránya és következményei
F ₃	Foglalkozási szerkezet és ingázás	A mezőgazdasági termőhelyi adottságok	Foglalkozási szerkezet (ingázás, urbanizációs szint)	Foglalkozási szerkezet-ingázás
F ₄	Tercier szektor fejlettsége	A településfejlődés üteme, dinamikája	Agglomerálódás	A lakásépítés üteme-településdinamika
F ₅	A településfejlődés üteme, dinamikája	A külterületi népesség és az 1 szobás lakóépületek aránya	A természeti környezet jellege (mezőgazdasági adottságok)	Közlekedési helyzet
F ₆	Külterületi népesség aránya	A környék településeinek átlagos nagysága	Az idegenforgalom fejlettsége	A természeti környezet (idegenforgalmi adottságok) jellege
F ₇	Az urbanizáltság mértéke	Az átrétegződés és ingázás mértéke	Közlekedési helyzet	Lakásfelszereltség
F ₈	Az idegenforgalom fejlettsége	Foglalkozási szerkezet	A természeti környezet jellege (domborzat)	A mezőgazdasági adottságok termőhelyi adottságok
F ₉	Kiskereskedelmi szerepkör fejlettsége	Az inaktív keresők aránya	A foglalkozási átrétegződés üteme	A népességszám változás dinamikája
F ₁₀	Közlekedési helyzet	Az idegenforgalom fejlettsége	A kommunális ellátottság	Intézmény-ellátottság

központok s az alapfoku intézmények körzetesítése is hagyományos (körjegyzőségek, több falut magukban foglaló egyházközségek stb.). Egy-egy tanácsai székhely ("alsófoku központ") által ellátott települések száma számottevő lehet; Zala megye lenti járásának 60 községét 10 tanácsba szervezték; Rédic 12 község, Csesztreg 10 község központja. Baranya megye siklói járásában is átlagosan mintegy öt község tartozik egy-egy tanácshoz: Szalánta körzete 9, Vajszló 8 községre terjed ki. A társközségek nagy többsége alapfoku intézményekkel nem vagy alig rendelkezik (15. táblázat és 3. ábra).

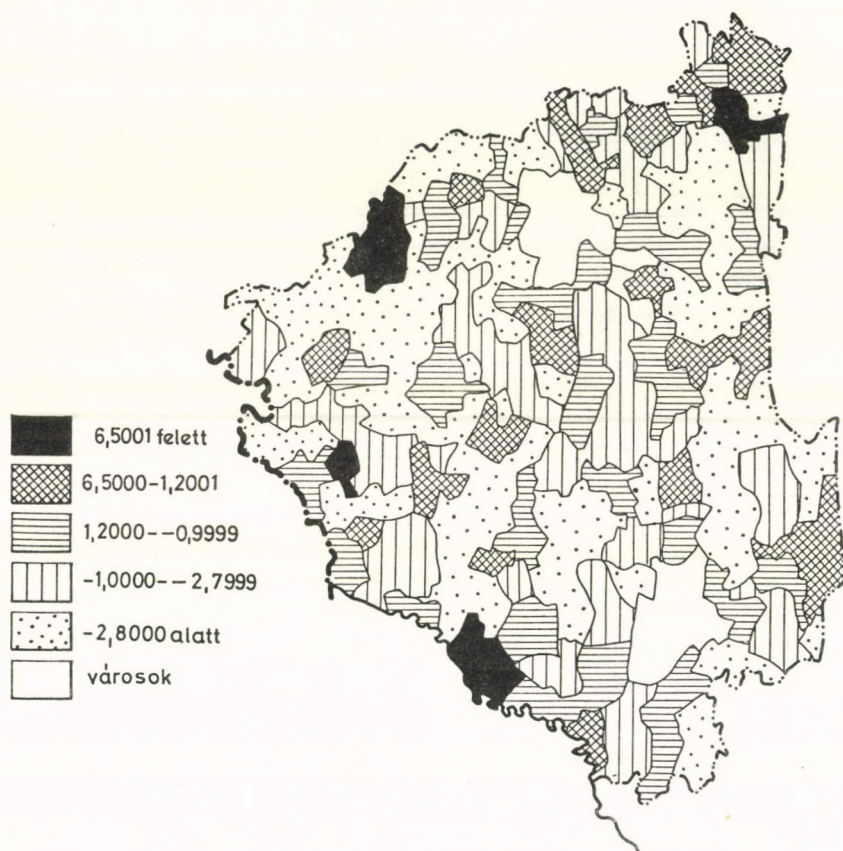
3. ábra Az alapfokú intézményhálózat kiépítettsége Zala megye lentii és nagykanizsai járásának községeiben
1= országhatár; 2=a vizsgált járások határa; 3=alapfoku intézmények nélküli települések; 4=néhány intézménnyel rendelkező települések; 5=részlegesen kiépített alapfokú intézményhálózat; 6=hiányos intézményhálózat; 7=kiépült alsófokú intézményhálózat.

15. táblázat

A csesztregi és rédicsi közös tanács társközségeinek intézményellátottsága

Községek	Lakosság szám		Közös tanács székhelye	Tanácsi székhely 1951. I. 1.	Tsz üzemi közp.	Óvoda	Általános iskol.		Községi orvos	Gyógyszertár	Vegyesbolt	Iparcikk bolt	TűzÉP telep	Gázpalack cseretelep	Állatorvosi szék hely	Vendéglátó hely	Étterem	Posta	Könyvtár	Filmszínház	Művelődési o.	Véőőő	
	1970	1980					Alsó t.	Felső t.															
1. Csesztreg	1082	1065	+	+	+	+	+	+	+	+	+	-	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+
2. Alsószent- zsébet	191	148	-	-	-	-	-	-	-	-	+	-	-	-	-	-	-	-	+	+	-	-	-
3. Felsőszent- erzsébet	57	38	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	+	-	-	-	-	-	-	-
4. Kerkafalva	309	207	-	+	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	+	-	-	-	-	-	-	-
5. Kertakutas	384	296	-	+	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	+	-	-	-	-	-	-	-
6. Magyarföld	79	54	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	+	+	-	-	-
7. Márokföld	140	114	-	-	-	-	-	-	-	-	+	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
8. Nemesnép	352	253	-	+	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	+	-	-	+	+	-	-	-
9. Ramocsa	104	57	-	+	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
10. Szentgyörgy- völgy	869	703	-	+	+	+	-	-	+	-	+	-	-	-	+	+	-	+	+	+	+	-	-
1. Rédics	1162	1089	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+
2. Baglád	177	123	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
3. Belsőárd	175	156	-	+	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	+	+	-	-	-
4. Bödeháza	267	197	-	+	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	+	+	-	-	-
5. Gáborjánháza	298	202	-	+	-	-	-	-	-	-	+	-	-	-	-	+	-	+	+	-	-	-	-
6. Gosztola	124	39	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
7. Külsőárd	135	119	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	+	+	-	-	-
8. Lendvadedes	128	92	-	+	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
9. Lendvajakabfa	151	110	-	-	-	-	-	-	-	-	+	-	-	-	-	-	-	-	+	+	-	-	-
10. Resznek	552	463	-	+	+	+	-	-	-	-	+	-	-	+	+	+	-	+	+	+	+	-	-
11. Szijártóháza	124	96	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
12. Zalaszombat- fa	167	127	-	+	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	+	-	-	-

így e körzetekben az ellátatlan települések összefüggő tömbjéből emelkedik ki néhány - szintén nem túl népes - magas intézménykoncentrációval rendelkező település (a 3. ábra Zala megyei déli felének intézményellátottságát mutatja). Hasonlóan alakul az F_2 faktor faktorpontértékeinek területi elterjedése (4.ábra).

4.ábra Az F_1 faktor faktorpontértékeinek alakulása Zala megye községeiben

A kevésbé elaprózott településszerkezetű területeken, újonnan "lesüllyedt" aprófalvas vidékeken, vagy ahol az aprófalvas területek kevésbé szembetűnők (mérsékeltőbb elvándorlás, magasabb színvonalu művi környezet stb.), ott az intézményi koncentráció kisebb mérvű; egyrészt kisebbek a kialakuló falukörzetek, másrészt az intézményhálózat szórtaabb (pl. Kisalföld, Nógrád megye). Itt is mozaikszerű kép rajzolódik ki, de az ellátatlan falvak nem alkotnak összefüggő tömböket, noha túlsúlyban vannak. Veszprém megye eredendően aprófalvas területen mind az idegenforgalom, mind a bányászkodás és az ipar hozzájárult jó néhány község fejlődéséhez, elősegítette a népességkoncentrációt, de az alapellátás szervezése hasonló az előbb jellemzett területekhez (Zala, Baranya, Vas megyék).

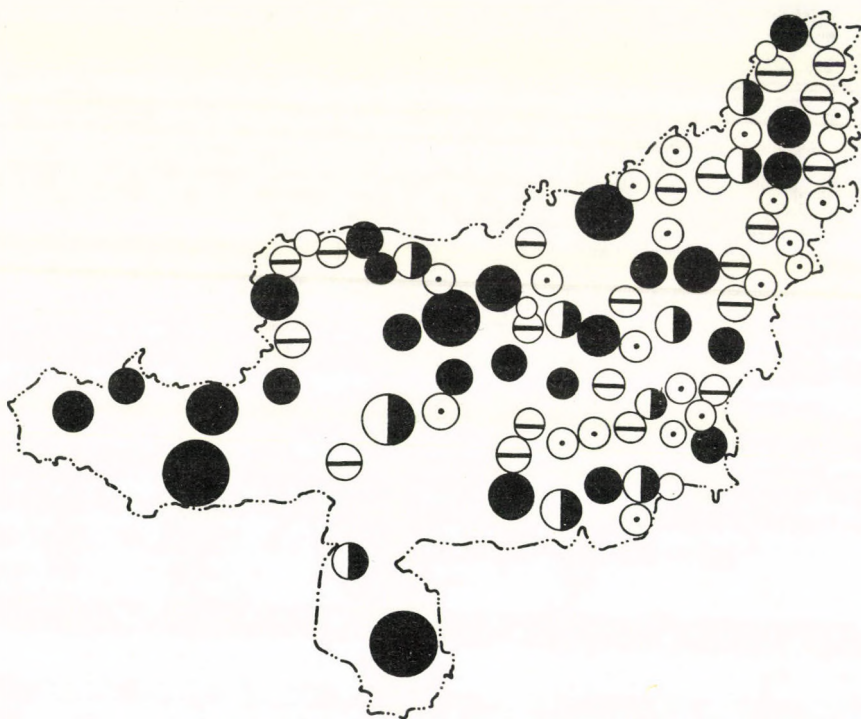
16. táblázat Veszprém megye községei intézményhálózatának kiépítettsége

A kiépítettség foka	A községek száma	Az összes község százalékában
1. Intézmény nélküli település	67	30,3
2. Néhány intézmény	64	28,9
3. Részlegesen kiépült intézményhálózat	27	12,2
4. Hiányosan kiépült intézményhálózat	39	17,7
5. Kiépített intézményhálózat	24	10,9
Ö s s z e s e n :	221	100,0

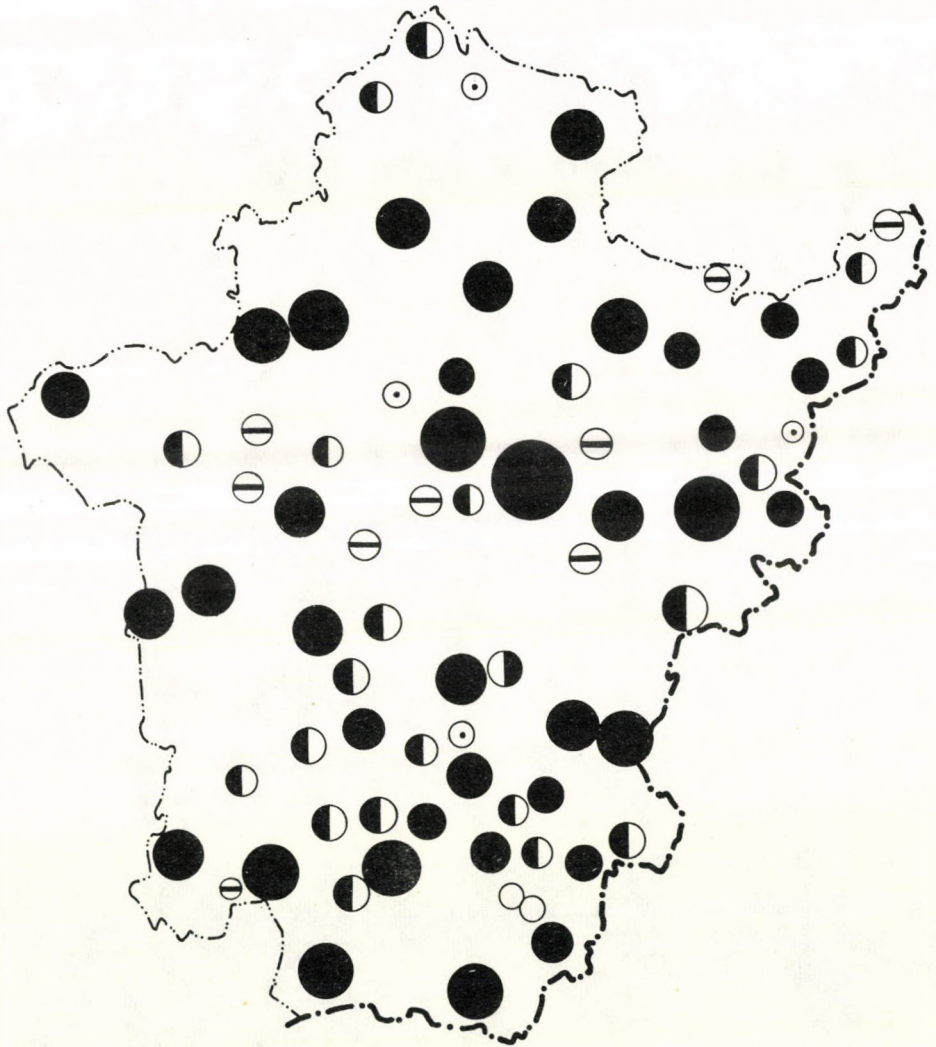
A 16. táblázat adataiban feltűnő a középső kategóriába - a részlegesen kiépült intézményhálózattal rendelkező települések - tartozó települések kis száma, ami ugyancsak az intézményhálózat nagyfokú differenciálódására utal. Közép- és nagyfalvas településszerkezetű területeken az alapfokú intézményhálózat kiépítettsége egyenletesebb (5. és 6. ábra), s természetesen magasabb szintű (7. ábra).

A településnagyság, az alapfokú ellátás (az egy főre jutó iparcikk-kiskereskedelmi forgalom) és az ezekkel kapcsolatban álló mutatók által alakított F_1 faktor faktorpontértékeinek területi alakulása így nagy vonásokban követi a településszerkezeti egységek térbeli elhelyezkedését, az alapellátás területi szervezésének sajátosságait, a települések általános fejlettségének alakulását. Kiemelkedő és magas faktorpontértékű települések tömörülnek Budapest körül; a Dunántúlon ehhez kapcsolódva a Mezőföld északi sávjában, a Balaton déli partja mentén és Komárom megye iparvidékein, a Duna mentén Bajáig s az Alföld nagyfalvas vidékein. Az Alföldön többnyire csak az újonnan szerveződött tanya-községek, s néhány középfalvas terület (Berettyó-Körösvidék, Közép-Tiszavidék) községei kaptak közepes- alacsony faktorpontértékeket. E területeken a faktorpontértékek bizonyos homogenitást mutatnak; a közép- és aprófalvas körzetekben a nyert kép sokkal inkább mozaikszerű. Ennek nyomán feltételezhető, hogy

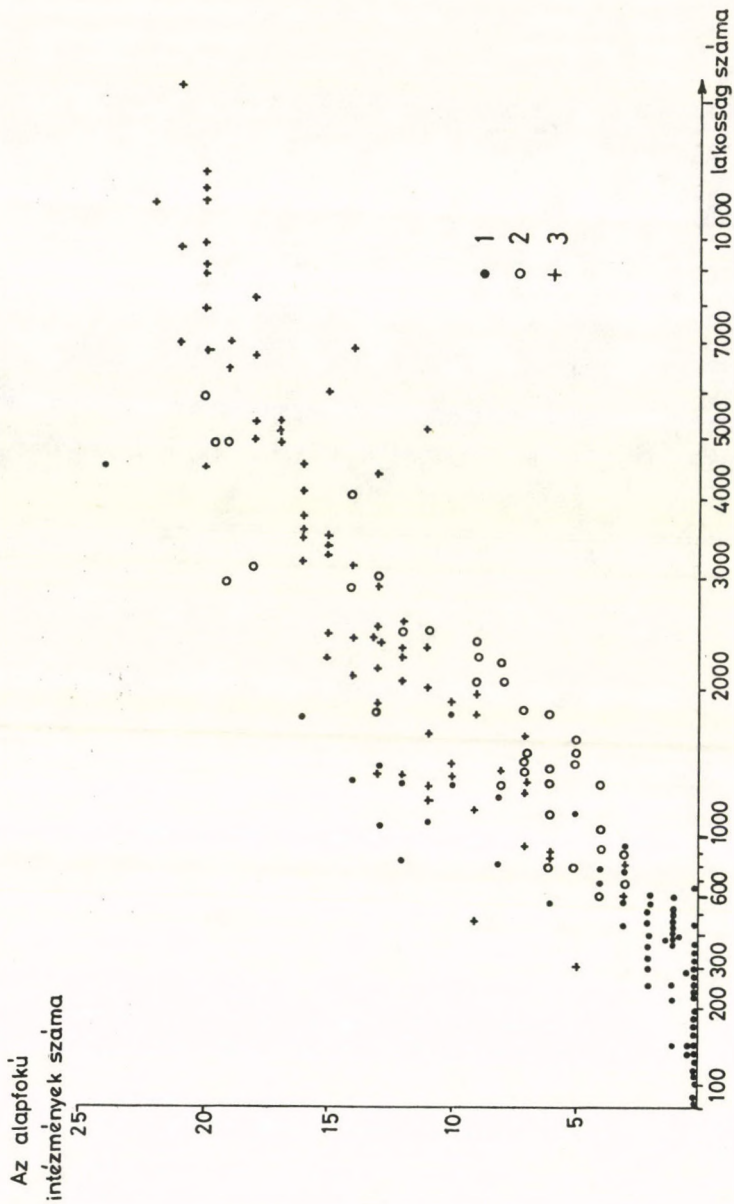
az F_1 faktor differenciáló szerepe aprófalvas körzetekben nagyobb - ill. e területeken a típusalkotás legfőbb kritériuma épp az ellátás mértéke, a településnagyság s az e tényezőkhöz kapcsolódó folyamatok -, míg a közép- és nagyfalvas területeken egyéb tényezők - foglalkozási szerkezet, az ingázás mértéke, településdinamika stb. - szerepe megnövekszik a típusképzésben.

5. ábra Az alapfoku intézményhálózat kiépítettsége a kisvárdai és a nyiregyházi járás községeiben (jelmagyarázat 3. ábránál)

6.ábra Az alapfokú intézményhálózat kiépítettsége Békés megye községeiben (jelmagyarázat a 3. ábránál)

7. ábra A településnagyság és az alapfokú intézményhálózat kiépítettsége közötti összefüggés (Zala megye lentii és nagykanizsai járása, Szabolcs-Szatmár megye kiskvárdai és nyiregyházi járása községeiben és Békés megye községeiben).

Az F_2 -es faktor az összinformáció 10,23 %-át sűriti magába. A faktort a következő mutatók alakítják:

9. mutató: A községből eljáró keresők az össskereső százalékában;
faktorsúly: 0.8609
7. mutató: Ipari + építőipari keresők részesedése az összes keresőkből;
faktorsúly: 0.7543

Az F_2 a foglalkozási szerkezet és az ingázás faktora.

A megyei vizsgálatok esetében a foglalkozási szerkezet-ingázás súlya változó a faktorstruktúrában; ahol a település-nagyság és következményei (mint pl. a településfejlődés dinamikája) ill. a természeti környezet szerepe) a változatos domborzati viszonyok, eltérő mezőgazdasági adottságok következtében) kiemelkedő, ott a foglalkozási szerkezet hátrább szorult a faktorstruktúrában. Így Baranya megyében a 8., Vas megyében a 4., míg Szolnok megyében a harmadik faktorba kerültek a foglalkozási szerkezet mutatói. (Vas és Borsod megyében a természeti környezet faktora került a 2.helyre.) Baranya megye esetében az F_2 és F_3 faktor tartalmazza a természeti környezet mutatóit, de eméllé még az F_2 faktorba beépült a települések forgalmi helyzete is, amely egy aprófalvas megye esetében nem meglepő. Ugyanakkor a homogén természeti adottságokkal rendelkező Szolnok megyében a természeti környezet mutatói csak az ötödik-, a mezőgazdasági adottságok -, illetve a nyolcadik (domborzat-típusok)- faktorban ill. a nyolcadik helyet foglalják el. Az országos 6 faktoros változatban a foglalkozási szerkezet és az ingázás csak az 5. faktorban szerepel.

Ezek az eredmények mindenképp arra utalnak, hogy a települések foglalkozási szerkezete (gazdasági jellege) elvesztette vezető szerepét a falvak közötti különbségek alakításában. Ugyanakkor nem hagyható figyelmen kívül, hogy az országban sokhelyütt a településnagyság és következményei, valamint a foglalkozási szerkezet és ingázás között szoros területi kapcsolatok mutatkoznak. Az agglomerálódás egyaránt jelent "urbánus foglalkozási szerkezetet" s a lakosságszám gyarapodását, feltételezi a jólfejlett közlekedést stb. Tehát az 1. és a 2. faktorba került tényezők között is számottevő sztohasztikus kapcsolat van (lehet); Szolnok megyei vizsgálataink során e két faktor faktorpontértékei közötti korrelációs együttható + 0,80 volt (Beluszky P. - Sikos T.T. 1979.). A két jelenség a kutatás során szétválasztható, de a valóságban együtt jelentkeznek, azonos irányba alakítják a típusok formálódását. Nyilvánvaló, hogy e kölcsönhatások miatt az egyes faktorok által magyarázott százaléértékek nem az egyes tényezők valóságos településformáló hatását számszerűsítik. Az F_2 faktor faktorpontértékeinek területi alakulása természetszerűleg messzemenően megfelel az ország iparosodott térségeinek ill. a kialakult lakóhelyöveknek (a magas faktorpontértékek a Dunántúli-Északi középhegység vonalán húzódó ÉK-DNY-i ipari tengely mentén, ill. ettől É-ra lévő területeken található).

Az ország falusi térségeiben 1970-ig a foglalkozási átrétegződés előrehaladt; a községek keresőinek átlagosan kereken fele dolgozott a nem-mezőgazdasági ágakban (súlyozatlan átlag).

Az ingázás arányai, volumene s fő vonásokban területi elterjedése 1970-re kialakult; míg 1960 és 1970 között évente átlagosan 5 %-kal, addig 1970 és 1979 között csupán 0,6 %-kal gyarapodott az ingázók száma. 1979-ben 1047 ezer napi ingázót tartottak nyilván az 5081 ezer kereső között (a keresők 20,6 %-a). A falusi térségekből 1970-ben a keresők 37,6 %-a lakóhelyén kívül dolgozott (súlyozatlan átlag). A városok, ipari centrumok külső és belső lakóövezetei az ország területének négyötödét foglalják el. A kifejezetten agrárjellegű településtípusokból is átlagosan legalább a keresők 20-25 %-a kiingázó. Az ingázásnak és a foglalkozási átrétegződésnek ez az általánossá válása is okozza, hogy a falusi települések differenciálásában játszott szerepük másodlagos.

Az F_3 faktor az összinformáció 7,18 %-át magyarázza. A faktort a következő mutatók alakítják:

23.mutató: Az 1945 után épült lakások aránya; faktorsúly: 0.8844

18.mutató: Az 1960-70 között épült lakások aránya; faktorsúly: 0.8240

Az F_3 faktor a településfejlődés dinamikája, a lakásépítés ütemét tükrözi. (A fenti két mutató a 6 faktort eredményező számítás esetében a 2. helyre került a faktorstruktúrában.) A településformálódás dinamikája a településtipizálások figyelmének középpontjába került. Ennek ellenére a hazai településtudományok eddig nem tettek kísérletet a dinamikus településtipológia kialakítására. E téren nem csekélyek a mérési problémák. Természetesen a népesség számának alakulása hozzávetőleges tájékoztatást nyújthat a települések fejlődési üteméről, de azzal korántsem azonosítható. Agrárvidékeken elképzelhető, hogy az elvándorlás a terület eltartóképességével arányosabb népességszám-kialakulásához vezet, s ezzel párhuzamosan a települések gazdasági-társadalmi téren gyors ütemben fejlődnek (s ehhez esetleg épp az elvándorlás is hozzájárul). A népességszám alakulása egyébként is elszakadhat a települések gazdasági alapjától, s számos egyéb tényezőtől függve alakulhat. A közelmúltban - az 1950-es években - pl. épp hazánk legszegényebb, stagnáló körzeteiben növekedett a községi népesség, a tradicionálisan magas természetes szaporodás, a fejlődő városok hiánya, az elköltözés anyagi lehetőségeinek hiánya stb. következtében (Szabolcs, Hajdú megye egyes részei stb.). A II. világháború előtt a nemzetiségi, vallási különbségek is eltérő demográfiai viselkedéshez vezettek, függetlenül a települések gazdasági helyzetétől, gazdasági fejlődésétől. "Dinamikus növekvő" agrárgazdálkodással, a kor adottságaihoz mérten igényes, növekvő infrastruktúra-állománnyal rendelkező falvak népessége stagnált az egykézés (Sárköz), vagy az örökösödési szokások által kiváltott nagyarányú elvándorlás következtében (németajkú települések). Napjainkban pedig a vándormozgalom ellanyhulása teszi kétségesse a népességszám-változás vagy a vándorlási egyenleg felhasználhatóságát a dinamikai típusok meghatározásakor.

(1970 és 1980 között a budapesti agglomeráció legtöbb községébe is mérséklődött a bevándorlás, egyes községekben vándor-

dorlási veszteség lépett fel; de a településfejlődés - a magán-erőből történő fejlesztés! - üteme nem vagy alig csökkent.)

A lakásépítés üteme bizonyos szempontból alkalmasabb mutatónak tűnik (a lakosság szám alakulása is befolyásolja, de emellett a lakosság gazdasági ereje, életszínvonala - tehát a település termelő funkcióinak helyzete -, a településről alkotott ítélete stb. is; így pl. stagnáló népességszám mellett is elképzelhető a lakásépítés kiemelkedő üteme), de a korábbi fejlődés, a lakásállomány adott szintje erősen befolyásolja. Ezt tükrözi az F_3 faktor faktorpontértékeinek alakulása is. A legmagasabb faktorpontértékek ugyan a budapesti agglomerációban, a főváros körüli külső és belső lakóövekben, az ÉK-DNY-i ipari tengely városai körül, valamint a Balaton és a Velencei tó körüli üdülő-övezetben alakultak ki, de összefüggő, magas faktorpontértékű területek rajzolódtak ki Hajdu-Bihar és Szabolcs-Szatmár megyében, Somogy megye egyes körzeteiben is. Itt a valamikori igen kedvezőtlen lakáshelyzet kényszerítette ki a gyorsütemű építkezést. Az Alföld egyes tanyás településeiben pedig az újonnan létesült belterületek kiépítése növelte a lakásépítés ütemét (Pl. Nyárlőrinc, Lakitelek, Üllés, Ópusztaszer, Nagyhegyes, Nyírtelek stb.). Ugyanakkor Tolna, Fejér, Győr-Sopron, Baranya megyék kiterjedt területein a lakásépítés üteme a II. világháború és 1970 között igen vontatott volt, amit az öröklött lakásállomány viszonylagos korszerűsége (s a népességcsere bizonyos szociálpszichológiai kihatásai) magyaráz. Így az F_3 faktor csak bizonyos fenntartásokkal illetve korrekciókkal fejezi ki a községek dinamikáját. Az előzetes várakozásokhoz képest feltűnő, hogy a népességváltozás dinamikáját kifejező mutatók nem vettek részt az F_3 faktor alakításában, igaz, hogy a népesség dinamikáját és a lakásépítés ütemét kifejező mutatók közötti korreláció laza.

Az F_4 faktort egyértelműen a természeti környezet jellege határozza meg.

A faktort a következő mutatók alakítják:

3. mutató: A falvak mezőgazdaságának termőhelyi adottságai:
faktorsúly: 0.8353
2. mutató: A földhasznosítás jellege (a szántók aránya a községek összes termőterületéből);
faktorsúly: 0.8275
1. mutató: A természeti környezet típusa;
faktorsúly: -0.5245

A 6 faktoros változatban a természeti környezet faktora a harmadik helyre került; a faktort ugyancsak fentebb említett három mutató alkotja, csak a közöttük lévő sorrend változott meg.

Meg kell jegyeznünk, hogy a természeti környezetnek a vizsgálatba való bevonása vitatható. Nem szerves alkotója a településeknek, ugyanakkor az azokra gyakorolt alakító hatása kétségtelen; ez a hatás mélyen beleivódott a falvakba. A középhegységekben a mezőgazdasági művelésbe vonható földterület korlátozott kiterjedése, gyenge minősége, a terület alacsony eltartó-

képessége nemcsak a vándorlást indította meg évtizedekkel ez-
előtt, hanem pl. gátolta a kis- és középparaszti rétegek nagyobb
arányú kialakulását, s szabálytalan paraszti társadalmat formált;
a falvak társadalmának a településalakító folyamatokra adott vá-
laszai a múltban s mindmáig eltérnek a "szabályos paraszti" tár-
sadalom reakciótól. (Példaként említhetjük, hogy a szűkös eltar-
tóképességű hegy- és dombvidékeinken meglehetősen elterjedt és
hosszú történeti múltra tekint vissza a vándormunka; formái vál-
tozatosak voltak. A vándormunkát életvitelükbe építő közösségek
a II. világháború utáni helyzethez, a gyorsan növekvő - de távo-
li - munkaalkalmakhoz kevesebb megrázkódtatással, gyorsabban al-
kalmazkodnak a távolsági ingázással. Így alakultak ki pl. a saját
közép-középnógrádi építőmunkás-falvak az ötvenes, hatvanas évek-
ben.) Emellett a természeti környezet ma is szoros kapcsolatban
áll a települések számos elemével - a településnagyság, az agrár-
tevékenység méretei, jellege, a forgalmi helyzet, ezen keresztül
a gazdasági jelleg stb. - s közvetett hatása is számottevő. Erre
utal az is, hogy a faktort alakító mutatók sorában - kisebb súly-
lyal - a településszerkezet, az idegenforgalom fejlettsége, a
település morfológiai mutatói is helyet kaptak. A változatos ter-
mészeti viszonyokkal rendelkező megyékben a természeti környezet
differenciáló hatása nagyobb az átlagosnál. Ezt igazolják megyei
vizsgálataink is: pl. Borsod-Abaúj-Zemplén és Vas megyében a ter-
mészeti környezet mutatói második faktorba kerültek, míg Baranya
megyében a természeti környezet a forgalmi helyzettel együtt je-
lent meg a második faktorban, a harmadik faktorban pedig a mező-
gazdasági adottságok értékei szerepeltek.

Hazánkban is jelentkezik tehát a "hegyvidéki-jelenség"; a
modern mezőgazdaság lehetőségei a hegy- és dombvidéken szűkősek,
az agrártevékenység a síkságokra húzódik (Alföld, Mezőföld, Kis-
alföld stb.), nyomában nagymérvű elvándorlás indul meg; a népesség
megfogyatkozását követi az alapfoku intézmények megritkulása, a
munkaalkalmak választékának szűkülése, a népesség elöregedése,
ami tovább fokozza az elvándorlást.

A hegy- és dombvidékek fokozatosan stagnáló, depressziós
területté válnak (ha bányászat, ipari tevékenység vagy idegenfor-
galom nem módosítja a fenti folyamatokat). A korábbi vizsgálata-
inkból is ismert ilyen kedvezőtlen adottságú térségek: az Őrség
és Vendvidék, a Kemeneshát, a Zalai dombság határmenti része, a
Zselic, a Cserhát és a Cserehát stb.

Az F_5 -ös faktort a tanyai népesség aránya és a tanyás te-
lepülésszerkezet következményei alakítják. Alakulásában az

- 5.mutató: a külterületi népesség aránya 1970-ben;
faktorsúly: 0.7645
25.mutató: az 1 szobás lakások aránya; faktorsúly: 0.7493
6.mutató: a környék településeinek átlagos nagysága;
faktorsúly: 0.5565

játszik kiemelkedő szerepet. A külterületi népesség aránya és az
1 szobás lakások aránya között szoros korrelációs kapcsolat mutat-
ható ki (a tanyákon - "külterületeken" - 1950 után kb. negyedszá-
zadon át építési tilalom volt, a lakásállomány nem korszerűsö-
dött). Nem meglepő az a tény, hogy az F_5 -ös faktorban a tanyás

népesség aránya és a tanyás településszerkezet következményei szerepelnek, hiszen az Alföld területének jelentős részére ez a településforma volt jellemző 1970-ben.

Hosszabb időtávot figyelembe véve megállapítható, hogy a külterületi népességcsökkenés a Duna-Tisza köze és a Tiszántúl tanyás térsége között eltérő. Míg a Homokhátságon 1949 és 1960 között a tanyarendszer szinte érintetlen maradt (a 9,6 %-os külterületi népességcsökkenés is részben a közigazgatási változások statisztikai kihatásából adódott), addig a Tiszántúlon, mindenekelőtt a Nagykunságban, a Hajdúságban és a Körösvidéken a tanyafelszámolódás viharos lendületet vett, 32,5 %-kal csökkent a külterületi népesség száma.

A következő dekádban viszont a csökkenés az 1949-es állapothoz viszonyítva a Homokhátságon felgyorsult, 26,4 %-os volt, a Tiszántúlon viszont csak 21,0 %.

A külterületi népességnek a községek, városok össznépességéből való részesedése viszont egyenletesen csökkent az Alföld egész területén. Miután a Duna-Tisza közén lényegesen magasabb külterületi népesség-arányt ért ez a csökkenés, a különbség a két nagy tanyás településrendszerű régió között a külterületi népesség arányában is fokozódott. 1960-ban a Homokhátság lakosságának 42,7 %-a élt külterületen, a Tiszántúlon viszont 18,7 %-a. 1970-re ezek az arányok 38,2 ill. 9,2 %-ra csökkentek; ez tükröződik az F_5 faktor pontértékeinek területi eloszlásában is. A Duna-Tisza közti Homokhátságon és a Tiszántúlon eltérő ütemű a tanyafelszámolódás; a két tanyás nagykörzet fokozatosan eltávolodik egymástól a tanyasűrűség, a tanyai népesség aránya szempontjából, olyannyira, hogy a két körzet tanyaproblémái már minőségileg különböznek egymástól. Napjainkra a Tiszántúlon jó néhány települése az elmúlt tíz-tizenöt évben a közepes vagy gyors tanyafelszámolódás következtében már kikerült a tanyás települések sorából.

1980-ban a Duna-Tisza közén mintegy 100-120 ezer tanyasi ember él.

A Duna-Tisza köze tanyáinak területi megoszlása egyenlőtlen; a Duna mentén, Kalocsa és Baja környékén vagy ki sem alakultak tanyák, vagy már a századfordulón községgé szerveződtek (Drágszél, Szakmár, Öregcsertő, Homokmégy), esetleg - mivel elsősorban külterjes agrártermelést folytattak - a mezőgazdaság kollektivizálása után megszűntek. Ezt tükrözik a Dunamente átlagos faktorpontértékei. A faktorpontértékeket a tanyasűrűség mellett a tanyai lakosság aránya is alakítja; így a népes belterületekkel rendelkező települések esetében, ahol magas tanyasűrűség sem jelent magas külterületi népességarányt, a faktorértékek alacsonyabbak lehetnek (Kecel, Soltvadkert, Mélykút, Jánoshalma). A Duna-Tisza közén az F_5 faktor legmagasabb értékei azokban a községekben fordulnak elő, amelyeket az 1950-es években nagyhatárú mezővárosok területéből szakítottak ki, önállósodtak közigazgatásilag. A Duna-Tisza közti Homokhátságon, a kecskeméti, kiskunhalasi, kiskörösi és szegedi járásban a gyümölcs- és szőlő-

kultúra, a zöldségtermesztés magas aránya, az egyéni gazdálkodás elemeit is tartalmazó szakszövetkezetek nagy részaránya is konzerválta a tanyarendszert. Így itt jónéhány község lakosságának többsége tanyán él (Imrehegy 68,2, Bácsszőlős 75,0, Balotaszállás 61,7, Bócsa 62,2, Ballószög 68,8, Ágasegyháza 40,0 % külterületi lakos 1980-ban stb.). A tanyás települések elsősorban a lakásállomány színvonala, a kiépítetlen infrastruktúra (a tanyák villamosítására csak az utóbbi években került sor) következtében vannak hátrányos helyzetben.

Az F_6 a foglalkozási átrétegződés faktora, melyet a 17. mutató (a foglalkozási átrétegződés üteme; faktorsúlya 0.9392) alakít. (A 17. mutatóval kapcsolatban fenntartásainkat korábban említettük; a faktor részletesebb elemzésétől ezért eltekinthetünk.)

Az F_7 egyértelműen a közlekedési helyzet faktora. Alakításában a

21. mutató: A legközelebbi város (+községi jogállású járási székhely időtávolsága); faktorsúly: 0.9079
 20. mutató: A közlekedési hálózatok kiépítettsége; faktorsúly: 0.5199
 22. mutató: A városok felé induló tömegközlekedési eszközök járatsűrűsége; faktorsúly: 0.7335
 játszik szerepet.

Az F_7 faktor területi eloszlásából kitűnik, hogy a kedvező közlekedési helyzetben lévő települések az első és másodrangú főközlekedési útjaink mellett találhatóak, tehát a tradicionális sugaras közúthálózat fővonalaiban (Budapest-Pécs, Budapest-Hatvan-Miskolc, Budapest-Szolnok-Debrecen-Nyíregyháza, Budapest és a Balaton közötti szakasz, Budapest-Tatabánya-Komárom-Győr-Sopron stb.). Az ország kedvezőtlen közlekedési adottságú települései nemcsak egy tájegységet vagy aprófalvas térséget jellemeznek, hanem szinte az ország valamennyi területi egységében szórtan megtalálhatóak.

Az ország városainak (+ községi jogállású járási székhelyeinek) átlagos elérési ideje 33,6 perc, mely egyáltalán nem számít nemzetközi viszonylatban kedvezőtlen értéknek. Azonban nem szabad elfeledkezni arról, hogy az elérési idő önmagában csak potenciális lehetőséget jelent, s ha rossz közlekedés-szervezéssel és kevés járatpárral társul, valójában lényegesen rosszabb helyzetet eredményez.

Az F_8 az idegenforgalom fejlettségének faktora. A faktort a következő mutatók alakítják:

12. mutató: A községek idegenforgalmi funkcióinak fejlettsége; faktorsúly:-0.7317
 26. mutató: Vizvezetékekkel ellátott lakások aránya az összes lakásból; faktorsúly:-0.6761
 16. mutató: A lakónépesség vándormozgalma 1960-1970 között; faktorsúly:-0.4884
 27. mutató: A községek általános fejlettségének színvonala; faktorsúly:-0.4268

Az idegenforgalom fejlettsége és az általános fejlettség, valamint a közműellátottság és a vándormozgalom iránya közötti összefüggés kézenfekvő, de a faktorpontok alakulására természetesen ez utóbbiak is kihatnak, így azok nem tűrözik egyértelműen az idegenforgalom területi elterjedését, jelentőségét.

Az idegenforgalmi-üdülési szerepkör terjedőben van falusi térségeinkben is, de faluformáló hatása térben még erősen korlátozott.

A századforduló táján vált az idegenforgalmi szerepkör olymértékűvé, hogy településformáló hatása jelentkezett. Kezdetben a falvak meglévő lakásállománya, infrastruktúrája adtak helyet a vidéki turizmusnak, az üdülőknek. Csakhamar, már a múlt század végén megindult néhol, elsősorban a Balaton déli partján az üdülőtelepek, fürdőtelepek kiépítése. A parcellázások, az infrastruktúra kiépítése nyomán létrejött villa-települések és közösségi létesítmények (strandok, hajóállomás, parkok, panziók, éttermek stb.) térben és társadalmilag élesen elkülönültek az "ösközségektől", állandó lakosságuk alig volt; az üdülési funkció "tiszán" jelentkezett. Néhányuk később közigazgatásilag is függetlenné vált (Balatonföldvár 1950-ben vált ki Kőröshegyből, Balatonmária 1925-ben Balatonkeresztúrból, Balatonfenyves 1958-ban Balatonkeresztúrból, Fonyódból, Balatonvilágos 1961-ben Balatonfőkajárából stb.). De a közigazgatásilag nem függetlenedett fürdőhelyek, üdülőhelyek is fokozatosan "integrálták" az anyatelepüléseket; az idegenforgalmi szerepkör mind funkcionális, mind morfológiai szempontból gyökeresen átfurmálta az egykori agrárközségeket is. Ezen "integrációs" folyamat ellenére, e községek közigazgatási határain belül földrajzilag mindmáig elkülönülő településrészek "konglomerációja" funkcionál. (Lásd pl. Tihany közigazgatási területén kialakult településkonglomerációt, az átfurmálódott ösközséget, Sajkodot, a villatelepülést, a fürdőtelepet, a "közösségi intézmények" által uralt Tihanyrévet stb.) Ráadásul az egyes településrészek funkciója évszakonként is gyökeresen átalakul: az üdülőtelepek "működése" a téli félévben majd teljesen megszűnik, az ösközségek, ill. a jelentősebb számú állandó lakossal rendelkező települések pedig elsősorban idegenforgalmi jellegű településből agrár-, lakó-, szolgáltató településsé alakulnak. Eközben még az egyes háztartások, egyes épületek "funkciója" is változik. Megfigyelhető az eredetileg üdülőterületnek épült településrészek "lakófunkciójának" erősödése is. Növekszik az itt élő statisztikailag számbavett ingázók száma, a településen belüli ingázás volumene - pl. Siófok mintegy 16 km hosszan sorakozó üdülőtelepeiről a településközpontba való bejárás - és egyre több az állandóan letelepedő nyugdíjas. Mindez bonyolult funkcionális struktúrát eredményez, s ez a bonyolult struktúra a települések alapsejtjeitől - háztartás, lakóház, telek - a több közigazgatási egységből álló agglomerációkig terjed, miközben az idegenforgalmi-üdülési szerepkör prioritása kétségtelen, irányító hatása egyértelmű a település életjelenségeinek mindegyikére.

A vázolt folyamat legkorábban a Balaton déli partjain indult meg s itt haladt leginkább előre; a hatvanas évektől kezdve felgyorsult a tó északi partján is, noha az itteni ösközségek máig többet őriztek meg korábbi szerepkörükből és a faluképből. A Velencei tavat övező néhány községen kívül azonban másutt csak egy-egy településben számottevő e folyamat (Hévíz, Harkány). A Dunakanyarban az idegenforgalmi szerepkör erősen keveredik a lakófunkcióval. Néhol a kialakult üdülő-települések közigazgatásilag nem önállósultak, anyatelepülésüket sem alakították saját képükre, így statisztikai számbavételük nem lehetséges (Mátrafüred, Mátraháza-Gyöngyös; Berekfürdő-Karcag; Sóstógyógyfürdő-Nyíregyháza stb.). E községek településtipizálásunk során is külön típusba kerültek (19. cluster).

Gyakori, hogy egy-egy község közigazgatási területén kiépült idegenforgalmi létesítmények, az itt található turisztikai célpontok kihatnak ugyan a település életére - pl. munkalehetőséget biztosítanak -, de alapjaiban nem változtatták meg ezt (pl. Aggtelek, Jósvafő, Abaliget, Orfű, Igal, Hortobágy, Dunapataj stb.).

Ismét más kapcsolat alakul ki a rekreációs-idegenforgalmi szerepkör és a falvak között akkor, ha e szerepkör szorosan integrálódik a településhez ("magántelkes" üdülés a falu belsőségén, falusi lakóházak felvásárlása üdülési céllal, zártkertek üdülési hasznosítása, a fizetővendégszolgálat kialakítása stb.). Ekkor, alapvető jellegét megtartva ugyan, de maga a "falukör" formálódik át; funkciója, lakói életmódja, a művi környezet. E folyamat előrehaladottsága igen különböző; néhol a település legmeghatározó szerepköreinek egyikévé vált (mint pl. Zebegény, Nagymaros, Visegrád, Dömös, Mátraszentimre stb.), másutt csak színezi a funkcionális összképet (Velem, Cák, Bozsok, Óriszentpéter, Hollókő, Kéked stb.).

Külön típust képviselnek azok az egykori kislefak, melyekből a lakosság teljesen vagy majd teljesen elköltözött, a megüresedett lakóházakat, telkeket pedig üdülési céllal felvásárolták. A falu mint települési (társadalmi) egység megszűnt, műszaki kereteit új tartalom tölti ki. E falvak közigazgatási különállása is megszűnt, ezért a statisztikai alapú településosztályozásokban nem kaphatnak helyet (Vérteskozma, Kisújbanya, Gorica stb.).

A további faktorok már csupán 3,5-2,5 %-kal járulnak hozzá a típusok kialakításához.

Elnevezésük illetve tartalmuk a következő:

az F_9 a lakónépesség számának,

az F_{10} a népességszám-változás ütemének,

az F_{11} a tercier keresők arányának,

az F_{12} a kommunális ellátottság - tényleges népességszám - változásnak,

az F_{13} az inaktív keresők arányának faktora.

A falutípusok

A falutípusok kijelölése

A falutípusok kijelölése clusteranalízis (automatikus osztályozás) segítségével történt, a McQueen-algoritmus felhasználásával. Bemelő adatokként a 6 faktort eredményező faktoranalízis-változat faktorpont-értékei szolgáltak.

Ismeretes, hogy a clusteranalízis eredményeül nyert csoportok (clusterok) száma s ebből következően a clusterok belső strukturája is többféle számítástechnikai beavatkozás nyomán (a kezdeti középpontok számának, az indításkor megkivánt clusterszámnak, a "durvító" és "finomító" konstansoknak - a leendő clusterok sugarának maximálása ill. minimalizálása - változtatása, sokféle kombinációja) változtatható. A megadott korlátok különféle kombinációjának eredményeként azonos clusterszám mellett is eltérő lehet a clusterok mérete, belső összetétele. Így egy-egy vizsgálat során a clusteranalíziseknek igen nagyszámu változata állitható elő.

Ma már rendelkezünk ugyan olyan matematikai-számítás-technikai eljárásokkal is, amelyek megítélik a nyert eredmények "jóságát", a clusterok homogenitását stb., azonban még ezek birtokában is végső soron a vizsgálatok lefolytatásának szubjektív elemeket is tartalmazó döntése szabja meg, hogy a rendelkezésre álló változatok közül melyik kerül "elfogadásra". E döntést természetesen alapvetően befolyásolja a vizsgálat célkitűzése (a vizsgálatok kívánatos mélysége), a felhasználás gyakorlati szempontjai (pl. a túlságosan nagyszámu típus nehezen kezelhető, tekinthető át), valamint az empirikus uton, részvizsgálatok során nyert kép összevetése a clusteranalízis eredményeivel.

Országos vizsgálataink során mintegy másfél tucat változatot vettünk vizsgálat alá, s döntöttünk végülis egy 25 clustert eredményező változat mellett, noha eleve nyilvánvaló volt, hogy ez a változat sem elégíti ki az ideális változattól elvárható követelményeket. Néhány clusterbe a korábbi ismeretek alapján történő megítélés szerint meglehetősen eltérő jellegű települések kerültek, más clusterok között viszont nem voltak eléggé markánsak a különbségek.

Maga a cluster-analízis a nyert csoportokat nem jellemzi, nem rangsorolja (a McQueen-algoritmus segítségével nyert clusterok között a "rokonsági fok" sem állapítható meg), csupán a vizsgálati egységek faktorpontértékeinek hasonlósága, a hasonlóság mértéke alapján képez típusokat (clustereket). A clusterok "azonosításához" felhasználtuk azok középpontjainak faktorértékeit, a clusterokba sorolt községek alapmutatóinak átlagait, szórását.

A clusteranalízis módszeréből következően, de célkitűzésünknek is megfelelően a kialakított típusok egyetlen jellemzővel sem írhatók le; a típusokat nem lehet egyértelműen azonosítani

pl. a foglalkozási szerkezet-ingázás típusaival, a demográfiai folyamatok típusaival vagy a fejlettségi szintekkel (a kialakított csoportok nem minden esetben jellemezhetők pl. mezőgazdasági jellegű településeként vagy ingázó-lakófalvak típusaként, hacsak nem ez az az alapszempont, amely kialakította a clustert).

A clusteranalízis segítségével nyert típusok további szokatlan - nehezen megszokható! - jellegzetessége, hogy egyes alapadatok értékhatáraival nem írhatók le; ugyanis ugyanolyan népességszámú, foglalkozási szerkezetű, ugyanannyi ingázóval rendelkező település különböző clusterokba kerülhet. Ez természetesen nem fordulhatott elő az egyszempontú - egymutatós - településosztályozások esetén, vagy ha a többszempontú osztályozást mutatóként izolált határértékek egymásbaszerkesztésével végezzük el. Ugyanezen jelenség másik oldala, hogy az egyes típusokba került települések alapmutatói nagymértékben szóródhatnak; ha ugyanis egy települést megadó mutatók - esetünkben 27 mutató - nagy többsége a clusterátlag körül helyezkedik el, egy-két mutató "kilengését", eltérését a clusterátlagtól "elbírija" a típus. Am egy nagyobb elemszámú cluster egyes alapmutató-átlagértékeitől majdminden esetben eltérően alakul néhány település értéke, s így egy cluster valamely mutatójának szórása tekintélyes lehet, ami - ha összefüggéseiből kiragadjuk - kételyeket ébreszthet a tipizálás "jóságával" szemben.

Mindez megköveteli, hogy az egyes, izolált adatok helyett a típusokat a bennük lezajló településformáló folyamatok hasonlósága alapján jellemezzük. A clusterok azonosítása is e folyamatok leírásával történhet.

A 25 clusterből 7 falutípust alakítottunk ki. Ezek:

- I. Gyorsan fogyó népességű, alapfokon ellátatlan, kedvezőtlen életkörülményeket nyújtó, egysíkú funkciókkal rendelkező kis- és aprófalvak
- II. Hagyományos falusi funkciójú, agrár(járulékosan ipari vagy terciér) foglalkozási szerkezetű, közepes méretű falvak
- III. Agrár-vegyes foglalkozási szerkezetű, stagnáló-csökkenő népességű nagy- és óriásfalvak, egykori kis-mezővárosok
- IV. Városias funkciókkal is rendelkező, terciér-ipari foglalkozási szerkezetű községek
- V. Dinamikusan fejlődő, urbánus művi környezettel, gyors népességnövekedéssel rendelkező ipari községek
- VI. Az agglomerációk, lakóövezetek községei
- VII. Speciális szerepkörű falvak:
 - a/ Országos jelentőségű üdülőtelepülések
 - b/ Vasutasközségek

/A falutípusok térképét ld. a "Magyarország falusi településeinek típusai" c.mellékletben./

Részletes jellemzésük:

I. Gyorsan fogyó népességű, alapfokon ellátatlan, kedvezőtlen életkörülményeket nyújtó, egysíkú funkciókkal rendelkező kis- és aprófalvak

A kisfalvak típusába sorolt 6 cluster 1090 települése nem öleli ugyan fel a statisztikailag kimutatott 1585 apró- és kisfalut (1000 lelken aluli községek), néhány 1-2 ezres település is bekerült soraikba, de hozzávetőleg ezeket a településeket jellemzi egyértelműen a "kisfalu-szindróma". A kisfalvak településállományunk lebomló, vitatott jövőjű elemeivé váltak, akárcsak korábban a tanyak. Ugyanis:

- az aprófalvakból a hatvanas években tömeges elvándorlás indult meg, s ez olykor menekülésszerűvé fokozódott olyannyira, hogy számos kisfalu felére, harmadára zsugorodott, esetleg teljesen elnéptelenedett. Nemcsak a közismert Gyűrűfű jutott erre a sorsra, hanem jónéhány kisfalu, elsősorban Baranya megyében (Korpád, Révfalu, Mónoskor, Gorica stb.). Ezt a tényt azonban a kellő időben eszközölt községegyesítések eredményesen álcázták.

- A menekülésszerű elvándorlás nemcsak a népességszámot apasztja, nemcsak egyes aprófalvak jövőjét teszi kétségessé, hanem mélyreható - és szemmel látható! - nyomokat hagy a helybenmaradók közösségén is; a szelektív elvándorlás nyomán a kisfalvak lakossága elöregszik, jobbára a hátrányos helyzetűek (idősök, betegek, kiskeresetűek, iskolázatlanok) maradnak, arányuk növekszik. Megindul az emberkéz alkotásainak pusztulása (elhagyott lakóházak, elvadult kertek, gyümölcsösök, temetők, parlagon hagyott földek).

- A kisfalvak elnéptelenedése még a településtervezés által a kisfalvas településszerkezetű területekre elképzelt modell kialakulását sem segítette elő (a lakosság beköltözése az "alsófoku központokba", középnagy falvak kialakulása; ld. alább), így a településhálózat-tervezésnek is felül kellett vizsgálni korábbi elképzéseit.

- A kisfalvak intézményhálózatának felszámolása (körzetesítés) rontotta az ittlakók életkörülményeit, további esélyegyenlőtlenségeket hívott életre. Mindez hozzájárult a társadalmi felelősségtudat feléledéséhez.

- Mindezekhez járult az a fokozódó figyelem, amelyben a hetvenes évek közepétől általában a falusi térségek részesülnek.

A kisfalvak helyzetéről, jövőjéről eleddig jobbára csak szubjektív nézetek, ellentmondó vélemények formálódtak.

E nézetek két pólusa:

1. A településhálózat-fejlesztés, a szolgálatában álló településtudományok már a tudatos településfejlesztés tervezésének kezdetén szembetalálkoztak a kisfalvak problémájával. Vélekedésük meglehetősen sommás, javaslatuk radikális volt; Kolta János már az ötvenes évek közepén azt vallotta, hogy "... a kis, szinte kizárólag mezőgazdasági lakosságú települések

hazánk politikai és társadalmi életében a felszabadulás után megindult gyors fejlődéssel lépést tartani nem tudnak, az ipari üzemek megfelelő telepítését, valamint a mezőgazdasági nagyüzemek kialakítását nehezítik és emellett szinte teljesen kizárják a lakosság részére, akár csak megközelítően egyenlő mértékben a szociális, kulturális és igazgatási hálózat kiépítését és fenntartását." (Kolta J. 1979) A megoldás "... a népgazdaság és az itt élő lakosság életszínvonalának emelése érdekében feltétlenül szükséges a településsűrűség felszámolása..."

Az ötvenes évek végére formálódott ki a "hivatalos" településhálózat-fejlesztés nézete az aprófalvakról. Az ötvenhatvanas évek fordulóján napvilágot látott elképzelések gondolatmenete hasonló. (14)

A tervezők abból a feltételezésből indultak ki, hogy "A lakosság ellátása annál jobb és gazdaságosabb, minél nagyobb az egy településen lakók száma..." Így a "... mezőgazdasági településhálózat kialakításának legfontosabb gazdaságossági kérdése az, hogy a települések maximális lakosság-koncentrációja milyen közlekedési költségeket tesz szükségessé a mezőgazdasági terület megműveléséhez." Ezt a mérlegelést elvégezve állapították meg: "A mai átlagos társadalmi igények mellett 900-1000 lakoson aluli falu szocialista társadalom feltételei mellett még átmeneti időre is életképtelennek és fejlődésképtelennek számít. Még a 900-1500 lakosu falu is "minimális közintézményekkel bíró, de villanyvilágítástól eltekintve nem közművesített, átmenetileg megmaradó falutípust" képviselt a településtervezők szemében. A közintézményhálózat s a közművesítés, mindenekelőtt a csatornázás bizonyos műszaki-gazdasági paraméterei alapján jutottak arra a megállapításra, hogy "... a 3000 fő lakosu falu a legkisebb méretű szocialista falutípus..."

Ezek az elképzelések az eredeti formájában elfogadásra nem került "Településhálózat-fejlesztési tervtanulmányban" (1963) is helyet kaptak (a falusi települések sorában faluközpontokat, mellékfalvakat és megszűnő településeket különböztetve meg), az Országos Településhálózatfejlesztési Koncepcióban azonban tételiesen nem fogalmazódtak meg. Az OTK-t kiegészítő, azt megyei szintre lebontó megyei településhálózat-fejlesztési tervekben azonban már megjelent a "felszámolandó falvak" fogalma; az aprófalvas megyék által készített tanulmánytervek pedig tételiesen tartalmazták a megszüntetendő településeket; a településfejlesztési politika egyik alapvető céljának jelölve ki az apró- és kistalvak viszonylag gyors - 1990-re, az ezredfordulóra tervezett - felszámolását, ennek tervszerű siettetését.

2. E nézetekkel szemben, illetve az apró- és kistalvak gondjainak súlyosbodását tapasztalva sokasodtak meg azok az agályok, jószándékú javaslatok, melyeket többnyire a településpolitikával kapcsolatba kerülő, de azzal nem hivatásszerűen foglalkozó képviseltek, s amelyek a társadalmi igazságosságra hivatkozva álltak az aprófalvak pártjára, s tették a kialakult helyzetért mindenekelőtt az OTK-t, a településfejlesztési politikát felelőssé. A vita ezen résztvevői többnyire nem hatoltak a folyamatok mélyére; a kétségtelenül hasznos, megszívlelendő

javaslatok mellett felszínes, naív tanácsok árasztották el a sajtót. Ugyanakkor Erdei Ferenc már az "aprófalú vita" bölcsőjénél, az MTA Földrajzi Szakbizottságának 1955-ös vitaülésén figyelmeztetett, hogy az optimális faluméretek kidolgozására tett kísérlet nem más, mint "... elvont formalista tervezgetés." A téves következtetések forrása pedig az, hogy "... nem tisztázza a szerző a települések helyét, szerepét, jelentőségét és jellegét a társadalmi fejlődésben" (Erdei F. 1955).

A kiskisfalvak tárgyában nyilvánított vélemények legtöbbszörében viszont közös, hogy - különböző előjellel ugyan - a kiskisfalvak helyzetét, az alakításukat végző településformáló folyamatokat, lehetőségeiket, jövőjüket majd teljesen a településfejlesztési politika függvényének tekintik, az OTK kategorizálására ("szerepkör nélküli települések!") vezetik vissza,⁽¹⁵⁾ s a megoldást is a településhálózat-fejlesztési politika megváltoztatása révén kívánják elérni, elfeledkezve arról, hogy a települések keletkezése, a kialakuló települési rendszer nagyságrendi tagolódása, a különböző települések dinamikája, egyes településtípusok elhalála a termelőerők fejlettségére és a társadalmi viszonyokra vezethetők vissza; a települések a termelés térbeli rendjéhez igazodnak, miközben lehetővé kell tenniük a lakosság - koronként változó szintű - ellátását. E két rendezőelv által formált településhálózat térbeli elrendezkedéséhez a mindenkori közlekedési lehetőségek biztosítanak bizonyos rugalmasságot.

A kiskisfalvak helyzete is - sokkal inkább, mint más településtípusok esetében! - mindenekelőtt objektív folyamatok, mint a termelőerők fejlődése, a technikai lehetőségek, pl. a közlekedés változása, a tulajdonviszonyok átalakulása, az alapellátás iránt mutatókozó társadalmi-egyéni igények alakulása stb., illetve a településfejlesztés illetékességén kívül álló okok, folyamatok függvénye. A településtervezésnek, a településpolitikának, a kiskisfalvakkal való fokozott törődésnek fontos szerepe lehet a kiskisfalvakban maradó életkörülményeinek javításában, a közhangulat alakításában, még a "népességmegtartó képesség" fokozásában is, de a településformáló folyamatok alapvető irányait nem befolyásolják.

A kiskisfalvak helyzetét alapvetően a következő folyamatok szabják meg:

1. A mai magyar falurendszer a kisparaszti (annak előtte jobbágyparaszti) termelés, az állati igaerő hasznosítása, a szerkérközlekedés-szállítás korában alakult ki. (A nagybirtok településformája a major, a pusztá volt, térben és társadalmilag is elkülönült a paraszti falvaktól.) A mezőgazdaság igényeihez, színvonalához igazodott a település; ez szabta meg méreteit, a telkek hasznosítását, a faluképet; a tulajdonviszonyok a társadalmi tagolódást, a lakosság életvitelét; a faluhatár eltartóképessége irányította a demográfiai folyamatokat és így tovább. A település - a falu - a mezőgazdasági termelés keretét adta, a helyi közösség elsődlegesen az agrártermelés szervezésére alakult. A munkaszervezésében, technológiájában, kapcsolatrendszerében is egyre inkább nagyüzemi keretekbe tagozódó, iparszerűvé

váló agrártermelésnek a falusi településhálózatra, a népesség elhelyezkedésére gyakorolt hatása merőben eltérő, mint volt korábban.

A mezőgazdaság munkaerőigényének nagyfokú csökkenése még egyaránt befolyásolta a különböző nagyságú falvak, mezővárosok helyzetét; jelentős szerepe volt pl. az alföldi mezővárosok több évtizedes útkeresésében, egyenlőtlen fejlődésükben, ma is égető gondjaik lassú megoldásában.

Az viszont már elsősorban a kisközségek helyzetét befolyásolta, hogy eltolódott a termőterületeken és az üzemi központokban jelentkező élőmunkaigény közötti arány - az utóbbi javára. A "mezőn" szükséges élőmunka mennyisége drasztikusan csökkent, a jól gépesíthető növényeknél (kalászosok, szalastakarmányok stb.) 1 hektárra fél munkanapnyi élőmunka sem jut. Ugyanakkor az üzemi központokban folyó iparszerű állattartás, a feldolgozó tevékenység, a gépkarbantartás-javítás, irányítás-szervezés, a melléküzemágak tevékenysége stb. köti le az "elevenmunka" döntő hányadát. Mivel pedig a kisközségek településszerkezetű területeken egy-egy tsz több község területét foglalja magába, az üzemi központok többnyire kivonultak a kisközségek közül. A kisközségek amúgy is kis kiterjedésű határának élőmunkaigénye minimális és szezonális (a legtöbb kisközség határát elvileg 2-3 fő megművelhetné, eltekintve az üzemi központokban végzendő munkától). Mindezekhez járul a mezőgazdasági munka szakosodása; így a kisközségekben lakók többnyire nem saját határukat művelik, hanem a gazdaság más falvak határában elterülő földjeit, vagy az üzemi központban tevékenykednek. Következésképp a mezőgazdasági keresők "ingázása" kisközségek területén általános. A kisközségekben élő mezőgazdasági keresők rendszeres napi mozgástere a következő: lakás (kisközség) → más községekben fekvő üzemi központ → (művelendő terület → üzemi központ) → lakás.⁽¹⁶⁾ A nagyüzemi szervezésben általánossá váló ágazati üzemegek (a területileg szervezett üzemegek helyett) ugyancsak ezt a típusú munkaerőmozgást igénylik. Lehetővé pedig a közlekedés kialakult technikai feltételei teszik (kiepült bekötőút hálózat, kiépülő üzemi utak, a mezőgazdasági üzemek szervezett munkás-szállítása stb.). Ugyanakkor számos tényező az üzemi központ közelébe való telepedést szorgalmazza: itt tud a gazdaság a legtöbb segítséget nyújtani munkavállalóinak, tagjainak korszerű lakásépítéshez, könnyebb mobilizálásuk stb.⁽¹⁷⁾

Az agrártermelés nagyüzemi szektora tehát - több községet felölelő üzemek esetében - nem igényli a kisközségek, igaz, létüket nem is tagadja.

Az agrártermelés és az apróközségek kapcsolatára jellemző még, hogy az apróközségek településszerkezetű területek túlnyomó többsége kedvezőtlen mezőgazdasági adottságú körzetekben található; az alacsonyabb jövedelmezőség, a tagságnak az átlagostól elmaradó jövedelmei ugyancsak hátrányosan befolyásolják a kisközségek életét.⁽¹⁸⁾

2. A háziipar, kézműipar, kisipar szerepének csökkenése, az ipartelepítés feltételeinek majd teljes hiánya, szükségszerű

elmaradása tovább csökkentette az apró- és kiskfalvak helyi munkaalkalmait, csakugy mint az alapfoku ellátás intézményeinek távozása. A kiskfalvak helyzetét a napi ingázás lehetőségei sem befolyásolják alapvetően, különösen mióta az elvándorlást nem kizárólag - sőt nem elsőrenden - a munkaalkalmak egyszerű hiánya váltja ki. Az ingázás megoldhatja a foglalkoztatási gondokat, de a kedvezőtlen életkörülmények, a városi munkahelyek vonzása az ingázókat elköltöztésre ösztönzi. Erre mutat, hogy számos "lakófaluvá" vált kisközség népessége is rohamosan csökken.

3. Az aprófalvakkal kapcsolatos ellentétes nézetek frontvonalá az alapfoku ellátás kérdése, az intézményhálózat felszámolódása, körzetesítése, kiépíthetősége illetve kiépíthetőségének megítélése körül húzódik.

A körzetesítés mértéke, üteme vitatható; kétségtelen, hogy esetenként a "divat" is közrejátszhatott a körzetesítés ütemének, mértékének meghatározásában. Erre utal, hogy egyes megyékben a körzetesítés szempontjai és a végrehajtás üteme eltérő volt (Baranya megyében gyorsabb, mint pl. Szatmárban). Az is kétségtelen, hogy egyes intézmények megszűntetésének közvetett hatásait nem minden esetben mérlegelték. ⁽¹⁹⁾

Ugyanakkor az alapellátás kérdéseinek tárgyilagos megítélése számos tény, szempont figyelembevételét teszi szükségesé:

a/ Az intézmények "kivonulása" korántsem volt olymértvű, mint az a publicisztikából kitűnik. Az "igazi" kiskfalvak - amelyek nem az utóbbi néhány évtizedben szálltak alá e kategóriába - intézményellátottsága mindig is hiányos volt, falusi mértékkel mérve is. Erdei Ferenc külön falutípusként említi az "apró parasztfalvakat", melyeknek "... olyan kicsiny és olyan fogyatékos az önállósága, nem is egész falu, hanem csak részfalu, amelynek szükségképpen kapcsolódnia kell, vagy más hasonló részfalvakkal, vagy egy nagyobb faluhoz..." Ezeknek a falvaknak "... nincsen meg minden olyan iparuk, ami a mezőgazdasági népesség közvetlen szükségletének az ellátására kellene, nincsen annyi, vagy egyáltalán nincs kereskedője ... Nincsen orvosa, ügyvédje, állatorvosa, s nincsen önálló jegyzője és papja sincsen mindegyiknek." (Erdi Ferenc: Magyar falu). Kiskfalvaink túlnyomó többségét 1950-ig körjegyzőségek igazgatták, a közigazgatási önállóság rövid szakasz volt életükben (1950-től a hatvanas évek közepéig, végéig tartott), csakúgy, mint az "egy falu - egy tsz elv" évtizede alatt a tsz-központok léte. Erdi Ferencnek a "spontán" településfejlődés korában adott, a maihoz kísértetiesen hasonlító láttelele jogos kételyeket támaszt affelől, hogy az intézményhálózat hiányosságai egyedül - vagy elsősorban - a tudatos település (vissza)-fejlesztés rovására írhatók.

b/ Nem hagyható figyelmen kívül, hogy a kiskfalvak valamikori "intézményhálózata" részben a kényszer hatására alakult ki, annak hatására tudniillik, hogy a rendszeresen igénybevett intézmények az akkori közlekedési lehetőségek (lehetetlenségek) közepette csak helyben települhettek (pl. az iskolák).

c/ A kiskisfalvak közlekedési lehetőségeinek gyökeres változása ezt a kényszerhatást feloldotta, új lehetőségeket nyitott az alapellátás biztosításában. Ezzel egyidőben sokféle hatás nyomán, fokozódott az egyének és a társadalom igénye az ellátással (pl. az alapfoku oktatással) szemben. A "kényszerhatás" feloldása, a közlekedési lehetőségek megteremtődése, a fokozódó igények olyan objektív folyamatként foghatók fel, amelyek egyik eredménye volt az intézmények körzetesítése, nagyobb, differenciáltabb intézmények kialakítása (természetesen más megoldási formákra is lehetőséget nyújtanak a megváltozott körülmények, pl. a mozgó szolgáltatások rendszerének megteremtésére). (20)

d/ Az alapellátás fogalma ugyanakkor átalakult; az alapellátást nem lehet a helyben működő intézmények szolgáltatásaival azonosítani.

Az intézmények telepítésénél, fenntartásánál, az infrastruktúra kiépítésénél koránt sem lehet egyedüli szempont ezek - önmaguk körén belül mért! - gazdaságossága. A kiskisfalvakban élők, élni kényszerülők ellátása kötelessége társadalmunknak, ellátásuk magasabb "fajlagos költségei" az itt folyó termelés költségeiként is felfoghatók. (21) Az elaprózott településhálózat szükségessé teszi az intézmények koncentrációját, de ez nem jelenti szükségszerűen az alapellátás hiányát! Vagyis: az alapellátás kritériuma nem az, hogy alapfoku intézmény legyen a faluban, hanem az, hogy a falusi lakosság elfogadható feltételek mellett rendszeresen hozzájusson az alapfoku intézmények szolgáltatásához.

Az alapellátás hiányosságai, az életkörülmények alacsony szintje pedig ma már legalább akkora taszító erő, mint a munkaalakalmak hiánya.

4. A kiskisfalvak létét veszélyeztető tényezők (helyi munkaalakalmak hiánya, kedvezőtlen életkörülmények, helyi közösségek bomlása stb.) ellen szólnak viszont a közlekedés gyújtotta rugalmasság, ami lehetővé teszi ugyan az intézményhálózat koncentrációját, a mezőgazdasági üzem koncentrációját, ám ugyanakkor lehetővé teszi a kiskisfalvak lakói számára, hogy a helyi munkaalakalmak és az alapfoku ellátás hiányát más települések munkahelyei és intézményei felkeresésével ellensúlyozzák.

A modern közlekedés lehetőségei birtokában elvileg nem szükségszerű az apró- és kiskisfalvak megszűnése; nincs olyan tényező, amely szükségszerűen távozásra kényszerítené lakosságukat. Ezek a lehetőségek cáfolják a településtervezés hatvanas években megfogalmazott, a kiskisfalvak szükségszerű megszűnését feltételező elképzeléseit, s biztosítják azt a "beavatkozási sávot", amely lehetőséget kínál a településpolitikai befolyásolásra, lehetővé teszi a kiskisfalvak sorsának eltérő alakulását.

Ezen lehetőség kiaknázásához természetesen számos további előfeltétel szükséges: az elérhető "alsófoku központok" (gyakran maguk is hiányosan ellátott kiskisfalvak) színvonala, valóban "létező" közlekedés (járatsűrűség!), a munkahelyek idő-

távolsága stb. Ezek a feltételek viszont aprófalvas településű vidékeink többségében hiányoznak.

5. Még egy, a közlekedés biztosította rugalmasságot figyelembevevő "modell" sem oldhatja meg mindenütt az aprófalvak problémáit.

Figyelembe kell venni, hogy:

- A kislelőhelyekben, mindenekelőtt a félezer lakost sem számláló aprófalvak legtöbbszörében a lebomlási folyamatok olymértékben előrehaladtak, oly torzulásokra vezettek, amelyek már nem ellensúlyozhatók. A gyors és szelektív elvándorlás eltorzította a demográfiai struktúrát; a kislelőhelyeket öregkorúak, családátörődékek, egyedülállóak, többszörösen hátrányos helyzetűek lakják. Az aprófalvak kétharmadában, a kislelőhelyek felében természetes fogyás lépett fel. Bomlóban van a helyi közösség, olykor még a szomszédsági kötelék is. Leromlott a művi környezet; egyes falvak elnéptelenedése visszafordíthatatlan folyamattá vált. (Az elvándorlás helyel-közzel tapasztalható laphullása többnyire a mobil népeség korábbi elvándorlását jelzi.)

Mindez az időtényezőnek a településfejlesztésben játszott igen fontos szerepére is utal. Az a beavatkozás, amely kellő időben lényegesen befolyásolhatta volna a települések helyzetének alakulását, később esetleg hatástalan. Pl. Baranya megyében a bekötőút-építés és a kislelőhelyek helyzetének alakulása között szoros összefüggés mutatható ki; ahol az útépítés késett, a lakosság elvándorlása olymértékű volt, hogy az elnéptelenedést a bekötőút későbbi megépítése már nem állíthatta meg.

- Ugyancsak figyelembeveendő, hogy apró- és kislelőhelyekből jobbra csak "kifelé" vezetnek az utak. Ha a kislelőhelyből valaki továbbtanul, szakmunkásként, érettségi bizonyítvánnyal aligha talál otthon magának megfelelő munkaalkalmat. A társadalmi mobilizáció, a "szociális kapillaritás" majd minden csatornája egyértelműen kifelé vezet a kislelőhelyekből. Sajátos helyzet, hogy a valamilyen oknál fogva a társadalmi mobilitásra kevésbé alkalmas falusi közösségek mutatkoztak a leginkább stabiloknak az elmúlt évtizedekben.

A kislelőhelyekbe vezető "utakat" talán csak a meglévő értékek felélésének lehetősége, szándéka teremt (az elhagyott, igen olcsó lakóházak megszerzése, a másutt lakáshoz nem jutók ideiglenes kiköltözése, a cigánytelepeket elhagyók betelepítése), s a falvak biztosította üdülési lehetőség.

6. A kislelőhelyekre közvetlen hatást gyakorló "objektív" folyamatok mellé az ország társadalmának, gazdaságának makro-folyamatai, valamint a településpolitika hatáskörén kívül eső, a kislelőhelyek közgazdasági, demográfiai stb. környezetét alakító gazdasági szabályozás, gazdaságpolitika, szociálpolitika stb. is alakítják a kislelőhelyek helyzetét.

Az előbbi hatótényezőkre példa lehet az ország demográfiai helyzetének alakulása (a népesség számottevő csökkenése

- 2000-ig 2-400 ezer fővel -, a falusi térségekben általánossá váló természetes fogyás, a további előregedés stb.), ez utóbbiakra az agrártermelés közgazdasági szabályozásának számos eleme; pl. az árpolitika, a jövedelmezőség szabályozása, ami jelenleg a közepes adottságok között gazdálkodó üzemek jövedelmezőségét garantálja. A többnyire kedvezőtlen természeti adottságú területeken fekvő kisközségek mezőgazdasága kevésbé jövedelmező, s ennek minden következménye sújtja a településeket, lakosságukat (alacsonyabb személyi jövedelmek, a tsz-ek szerényebb településfejlesztő tevékenysége stb.). A településméretből fakadó, jórészt azonosan jelentkező problémák mellett az apró- és kisközségek jelen helyzete s így jövőjük sem azonos.

Ezt tükrözi településtípusunk is, melynek eredményeként a kisközségek több altípusa volt kijelölhető:

I/1. Kedvezőtlen természeti adottságú hegy- és dombvidéki apróközségek, egyoldalu agrárjelleggel; előrehaladott demográfiai erózió, a települési önállóság fokozatos megszűnése (21. cluster)

17. táblázat

A 21. cluster főbb jellemzői:

A települések száma: 156

A lakosság száma: 73,2 ezer fő

Átlagos lélekszám: 469 fő

A szántóterület átlagos aránya: 30,9 %

Az ipari + építőipari keresők aránya: 20,5 %

A terciér keresők aránya, 1970: 11,8 %

Az ingázók aránya, 1970: 24,9 %

A tényleges népességszám-változás, 1949-1970: - 24,62 %

Vándorlási különbözet, 1960-1969: - 22,65 %

Az 1945 után épült lakások aránya 1970-ben: 21,2 %

Az alapfokú intézmények átlagos száma: 2,30

Az általános fejlettség pontszáma: 58,3

A 21. cluster bő másfélszáz településére az "apróközségi folyamatok" szélsőséges kifejlődése a jellemző; e községek a településállomány gyorsan lebomló, megszűnőfélben levő elemei.

Az altípus községei szórta helyezkednek el az apróközségi településszerkezetű területek hegy- és dombvidékein; Borsod-Abaúj-Zemplénben 33, Zalaiban 30, Baranyában 28, Vas megyében 20 község került e típusba. Nyíltabb, alföldies területen csak az Ormánság néhány községe (Baranyahidvég, Kisszentmárton, Zaláta), Muraszemenye, Csurgónagymarton és a Duna-Tisza közeli(!) Rém helyezkedik el.

E községek hagyományosan hátrányos helyzetűek; ez mindezekelőtt a kedvezőtlen mezőgazdasági adottságaikkal, ebből is fakadó szegénységükkel, majd a kis településméretekből fakadó ellátatlanságukkal (elláthatatlanságukkal), kedvezőtlen életkörülményeikkel, az e tényezők által kiváltott elvándorlással, ennek következtében kedvezőtlen demográfiai strukturájukkal magyarázható.

Az agrártermelés természeti adottságai rendkívül szűkösek, a faluhatár többnyire kicsiny. A típus községei nem alkotnak összefüggő tömböt; a kedvezőtlen adottságú hegy- és dombvidékeken (Cserehát, Aggteleki Karszt, Bakony, Zselic stb.) is a legkedvezőtlenebb helyre szorultak. A szántó aránya csekély, területük mintegy 30 %-át foglalja el, de Iharkúton csupán 1,3 % (!), Fenyőfőn 6,3, Válluson 10,4, Pusztaapátiban 10,6, Orfalun 16,0 %. A termőhelyi adottságok is rosszak; a "természetes talajértékszám" átlagosan 31 pont; ez többnyire 4-8 aranykorona-értékű talajoknak felel meg az erősen feldarabolt, nagy relief-energiájú, erozió által pusztított felszíneken.

Az agrártermelés egyéb adottságai is kedvezőtlenek voltak. Az igen hátrányos forgalmi helyzet kezdetben ugyanis elsősorban a mezőgazdasági termelést sújtotta. A vasútépítések nyomán különösen kedvezőtlené vált forgalmi helyzetük; a 21. cluster községeinek kb. 60 %-a 20 km-nél távolabbra fekvő a legközelebbi vasutállomástól, s csak 8 %-uknak volt "saját" vasúti megállójuk. Kiépített úttal még 1950-ben is csak egynegyedük rendelkezett; a vasutállomásokhoz, kövezett utakhoz vezető földutak az esős időszakokban úgyszólván járhatatlanok voltak, egyes községek hónapokra szinte hermetikusan elzáródtak a külvilágtól. E forgalmi helyzet a II. világháború előtt mindenekelőtt a mezőgazdasági termelésben éreztette kedvezőtlen hatását. A piachelyek elérhetetlensége (a legközelebbi piachelyek átlagos időtávolsága 4-5 órára becsülhető, de elérhette a 6-7 órát is!) meggátolta az agrár-termelés kibontakozását, a specializációt, a belterjesedést. Az agrártermelés többnyire a minimális életfeltételeket sem biztosította, a felhalmozás, a termelés korszerűsítése lehetetlen volt. A lakosság kisegítő-tevékenységre kényszerült; mindenekelőtt az "erdőkiélés" különböző formái, a fuvarozás (pl. az Aggteleki Karszt falvaiban), a háziipar (gerencserek az Őrségben, a Zalai dombságon) és a vándormunka különböző formái (a "vendek a Duntántúl tótjai", a Hegyköz vándoriparosai, messze földre eljáró sommások, részesmunkások stb.) egészítették ki az agrártermelést. Mindez azonban csak a minimális életfeltételeket biztosította az ottlakóknak. E falvak hagyományos szegénysége s ennek következményei teszik hasonlatossá e típus kisközségeit, s különítik el pl. azoktól, amelyekben a "kisfalú szindróma" újabbszerű, s mindenekelőtt a mezőgazdasági üzemközpontok s az alapfokú ellátás "kivonulása" nyomán lépett fel.

A hagyományos szegénység tükröződött az építkezésen, a lakásmódon, a "szociális kapilláció" hiányán (e községek krónikái megemlítik, hogy az első középiskolásaik az ötvenes években, de többnyire csak a hatvanas évek elején végeztek), a közép- és gazdagparasztság csekély arányán, és már évtizedekkel ezelőtt az "alapellátás" alacsony szintjén. A következmények közül - az említettek mellett - a demográfiai folyamatok alakulását kell említetünk. E községekből már hosszú évtizedek (évszázadok) óta nagyarányú az elvándorlás (a századforduló táján a kivándorlás). Jónéhány község már a múlt században elérte népesedésének csúcsát, hogy aztán évtizedeken át a változatlan eltartóképesség

határán ingadozzék, stagnáljon, majd az ötvenes, hatvanas évektől rohamos csökkenésnek induljon (18. táblázat). Az ötvenes évekig tartó demográfiai folyamatokra jellemző volt:

- egyrészt, hogy a falvak eltartóképeségéhez igazodott, tehát a munkaalkalmak kínálata szabályozta és nem szabadult ki a "társadalmi-gazdasági környezet" kontrollja alól;

- másrészt kevésbé torzult, sőt helyzetük javult is az elvándorlás következményeként (pl. mérsékeltőbb birtokaprózódás).

18. táblázat A népesség számának alakulása a 21. cluster néhány községében

Község	A népesség száma											
	1870	1880	1890	1900	1910	1920	1930	1941	1949	1960	1970	1980
1. Pamlány	402	398	429	384	379	413	426	448	416	333	243	136
2. Perecse	308	278	281	258	244	246	260	279	271	257	174	92
3. Debréte	222	238	222	210	216	194	208	211	220	191	105	60
4. Magyarluka	395	380	373	362	402	405	391	366	402	280	189	132
5. Tagyon	191	174	213	204	208	188	194	169	191	198	123	107
6. Gagyapáti	146	110	119	111	123	134	147	136	136	96	71	33
7. Sima	155	172	188	198	187	199	183	177	171	150	78	42
8. Felsőszent- erzsébet	205	225	224	250	210	194	168	146	129	85	57	38
9. Magyarföld	100	140	151	159	156	149	160	146	140	122	79	54
10. Zaláta	943	935	947	977	972	886	854	857	846	642	523	393

A kiegyenlített demográfiai struktúra fennmaradásához e községek tradicionálisan magas természetes szaporodása is hozzájárult. (Az eltartóképesség korlátozottsága e tipusban csak néhány ormánsági, zalai és őrési faluban váltotta ki a születéskorlátozást, az egykezést.)

A 21. cluster községei tehát külterjes, kisvolumenű agrártermeléssel, szegényes művi környezettel, konzervatív helyi társadalommal érték meg az agrártársadalom bomlását, a II. világháború utáni éveket. Ezekben az évtizedekben ezen öröklött adottságok mellett - pontosabban ezeken belül - a településméretetek szerepe vált döntővé a településformáló folyamatok irányításában. A 21. cluster települései lakónépességének mediánja 348 fő. A községek 68 %-a 500 főn aluli aprófalú (19. táblázat).

19. táblázat

A 21. cluster községeinek nagyságrendi tagolódása

Nagyságrend	A községek száma	Részarányuk a cluster összes községéből
- 199	39	25,0 %
200 - 499	67	43,0 %
500 - 749	22	14,1 %
750 - 999	13	8,6 %
1000 -	13	8,3 %
Összesen:	156	100,0 %

Az ötvenes évektől kezdve a településhálózaton belül elfoglalt relatív helyzetük tovább romlott. A sokrétű okok közül a következőket kell említenünk:

1. A termelőszövetkezetek szervezése, az erdők államosítása, a mellékfoglalkozások lehetőségének csökkenése, az igen rossz termőképességű szántók egy része művelésének feladása a kisfalvakban az agrárterületekhez képest is nagymérvű agrárnépfelesleget produkált.

2. E kisfalvas területeken már a tsz szervezések kezdetén sem valósult meg az "egy falu - egy tsz", később pedig a termelőszövetkezetek egyesítése nyomán szinte kivétel nélkül elhagyták e falvakat a nagyüzemek adminisztratív és üzemi központjai, s ezzel tovább csökkentek a helyi munkaalkalmak, megszűnt a tsz-központok településfejlesztő hatása (ld. előbb).

3. A tradíciók hiánya, a nagy piactávolságok, a kedvezőtlen természeti adottságok, a lakosság csekély anyagi ereje, kedvezőtlen összetétele (az időskorúak magas aránya) következtében a háztáji termelés, a kiegészítő gazdálkodás volumene csekély (helyenként a nagyállattartás számottevő), tovább csök-

kentve a jövedelmeket.

4. A relative kedvezőtlen közlekedési helyzet fennmaradt, ennek következtében az ingázás nem volt lehetséges, vagy igen terhes, s - különösen az ötvenes-hatvanas években - többnyire csak a hetente-kéthetente való hazajárásra nyílt lehetőség.

5. Az egyébként is szegényes intézményhálózat a hatvanas évektől tovább ritkult, kedvezőtlenebbé téve az életkörülményeket, növelve a társadalmi esélykülönbségeket és csökkentve a munkahelyek mennyiségét és választékát.

6. A vázoltak erősen csökkentették a munkahelyek választékát, visszafogták a foglalkoztatási átrétegződést, konzerválták a falvak agrárjellegét.

7. Mindezek következtében fokozódott és szelektívvé vált az elvándorlás, kedvezőtlené téve a falvak demográfiai struktúráját, bomlasztva közösségüket.

A vázoltakhoz néhány megjegyzés:

- Az aprófalvak, köztük a 21. cluster községeinek intézményhálózata a múltban is igen hiányos volt; nyolctizedüket körjegyzőség igazgatta - a körjegyzőség székhelye másutt volt! -, többnyire nem volt postájuk, nem vagy alig működtek kisiparosok stb. Az ötvenes évek elején helyzetük némiképp javult; a körjegyzőségek megszűntetése nyomán háromnegyedük tanácsi székhellyé vált, többségükben termelőszövetkezeti központ alakult, könyvtárat létesítettek, kultúrtermet alakítottak ki stb. A falusi térségekben "újdonságnak" számító intézmények azonban már az ötvenes-hatvanas években sem jutottak "le" ezekbe a községekbe (óvoda, bölcsőde, 8 osztályos iskola, körzeti orvos, gyógyszertár stb.). A hatvanas években pedig megindult a meglévő intézmények "körzetesítése" (tanács, általános iskola, termelőszövetkezeti központ, posta, egyházi intézmények stb.). Ez a folyamat messze előrehaladt a 21. cluster községeiben, melyekben az általunk vizsgált 16 intézmény közül átlagosan 2,3 működik. Az "intézményhálózatot" többnyire a bolt és italbolt, a községi könyvtár, HNF községi bizottságai és újabban a segélykérő telefon képviseli. Az intézmények színvonala - a boltok cikklistán, a könyvtárak könyvvállománya stb. - szükségszerűen alacsony, működésük olykor formális (tanácsi kirendeltség, könyvtár stb.).

A 21. cluster 156 községéből 110-ben gyakorlatilag mindenféle alapfokú intézmény megszűnt. Csupán néhány speciális helyzetű községnek - megőrizvén tanácsi székhely szerepkörét - sikerült néhány intézményt megtartania.

Az alapfokú intézmények megritkulása ilyen településméretek mellett szükségszerű, az alapellátás színvonala nem is azonosítható a helyben működő intézményekkel. Azonban a kisfalvakból távozó intézmények "kiváltására" kevés kísérlet történt; nem alakultak ki az ellátás speciális formái, mint a mozgó szolgáltatások, a kisfalvak "integrált" ellátása ("komplex" intézmények létrehozása, a kisfalvak és az alsófoku központok, tanácsi székhelyek közötti kapcsolatot tartó, a szolgáltatásokat közvetítő

megbízott stb.). Gyérek, olykor hiányoznak a kommunikáció kellő csatornái. Ilyen körülmények között az alapfokú intézmények majd teljes hiánya igen kedvezőtlenül befolyásolja a falvak életkörülményeit, a lakosság megelégedettségét lakóhelyével szemben, leszállítja a "települési értéket" (többek között a telkek, lakóházak értékét, távortartja az esetleges betelepülőket stb.), csökkenti a helyi munkaalkalmak mennyiségét és minőségét, eltávolítja a falvakból a vezetőket, az értelmiséget, ezáltal gyengíti a közösségeket stb.

- E falvak kedvezőtlen ellátottságához hozzájárul rossz forgalmi helyzetük. A nagy vasuttávolságok, a kiépítetlen utak, a "természetes" utak rossz minősége okozta hátrányos helyzetet a bekötőutak kiépítése és az autóbusz-közlekedés mérsékelte, "közlekedési ellátottságuk" javult. (Ahol a bekötőutak nem vagy késve épültek ki, ott a falu megszűnt: Gyűrűfü, Korpád, Kán, Révfallu, Okorág stb.). Relatív helyzetük azonban ma is kedvezőtlen. A tömegközlekedés szervezete alapján kétharmaduk (106 község) zsákutcában fekszik; a járatsűrűség már csak azért is alacsony. Átlagosan heti 47 járat érinti a 21. cluster falvait; egyharmadukat azonban napi három járat vagy ennél kevesebb. A járatok vonalvezetése és menetrendje elsősorban a városok, ipari központok és a legközelebbi vasutállomás elérését szolgálja. A legtöbb "falukörzet" belső közlekedése megoldatlan; a járatok reggel korán, többnyire 7 óra előtt indulnak a tanácsi-intézményi székhelyekre s onnan többnyire csak a koradélutáni órákban lehet visszautazni. A tanácsi székhelyen történő bármely ügyintézés tehát 6-8 órás utazást, várakozási időt igényel! Tanítási szünetekben még ritkább a kapcsolat s a cluster legtöbb községét vasárnap nem lehet tömegközlekedési eszközön elérni vagy elhagyni. Noha hazánkban az átlagos várostávolságok csekélyek, de e cluster falvaitól átlagosan 55 percre van a legközelebbi városias jellegű település, s jónéhány esetben a másfél órát is meghaladja a városok időtávolsága (Magyarföld, Debréte, Zaláta, Égerszög, Velemér stb.).

Ilyen közlekedési viszonyok mellett a falu-város és a kisfalu - "centrumfalu" közötti kapcsolatok a feltétlenül szükséges, kényszer-jellegű utazásokra korlátozódnak; így e kisfalvak és alsófokú központjuk közötti kapcsolatok kiépítése vontatott. E kisfalvak társadalmi-szolgáltatási egységének, önállóságának felbomlását eddig nem követhette a falukörzetek olymértvű integrációja, amely hozzájárulhatna a lakosság korábbanál színvonalasabb ellátásához, életkörülményeinek javításához. A kis-községek lakói a településhálózat átstrukturálódási folyamatából jelenleg elsősorban falujuk funkcionális elszegényedését, önállóságuk elvesztését érzékelik, de nem élvezik - nem élvezhetik! - e folyamat gyümölcseit.

- A vázolt közlekedési helyzet is hozzájárult a viszonylag csekély mértvű ingázáshoz; a lassú foglalkozási átrétegződéshez, noha - mint említettük - a nem-mezőgazdasági tevékenységnek, a vándormunkának hagyománya volt e falvakban. 1970-ben a keresőknek átlagosan 25 %-a ingázott; számottevő a heti ingázók aránya s az ingázás részben az erdőgazdaságokba, állami

gazdaságokba irányul; erre utal, hogy jónéhány községben az eljá-
rók aránya magasabb, mint nem agrárfoglalkozású keresők aránya
(Márokföld 8,3 % nem agrár kereső - 37 % ingázó; Korpád 9,1 %
és 43,6 % ingázó, Erdősmárok 27,5 % nem agrár kereső mellett
38,8 % ingázó stb.). Az ingázás méreteiben meglehetősen nagy a
szórás /20. táblázat/.

20. táblázat

Az ingázók arányának megoszlása a 21. cluster
községeiben

Az ingázók aránya	A kategóriába tartozó köz- ségek száma	Az összes község szá- zalékában
0,0 - 9,9 %	15	9,6
10,0 - 19,9 %	47	30,1
20,0 - 29,9 %	52	33,3
30,0 - 39,9 %	27	17,3
40,0 - 49,9 %	11	7,1
50,0 -	4	2,6

A foglalkozási szerkezet kifejezetten "rurális"; a keresők
bő kétharmada dolgozott 1970-ben a mezőgazdaságban; arányuk né-
hány községben a 80 %-ot is meghaladja (Pusztapaáti 32,8 %, Má-
rokföld 91,7 %, Korpád 90,9 %, Szalafő 85,8 %, Ispánk 84,3 %
stb.). Vagyis a foglalkozási átrétegződés kevéssé bolygatta meg
a falusi közösségeket, a lakosság rétegződését, nem közvetítette,
segítette azt a modernizálást, amit az ingázás-foglalkozási átré-
tegződés kezdetben ösztönzött.

- Ugyanakkor alapjaiban rázta meg e közösségeket az 1950 után
iharossá fokozódó elvándorlás. Az elvándorlás általános volt a
I. világháború előtt is; akkor a népesség stagnálását eredményez-
te, s az elvándorlás ellenére fennmaradt a kiegyenlített demográ-
iai struktúra. 1950 után azonban nem csak az elvándorlás üteme
yorsult fel, hanem jellege, kihatásai is megváltoztak.

1949-1960 között még erősen eltérően viselkedtek e típus fal-
ai; 1960 után vált általánossá az elvándorlás, de így is szórtak
maradtak az 1949-1970 közötti értékek. A 24,6 %-os átlagos népes-
ségcsökkenés mellett 5 községben (Háromhuta, Baranyahídvég, Bakóca,
Rakacaszend, Kisvaszar) még növekedett a lakosság, jónéhány köz-
ségben azonban megfelelőzdött vagy közel megfelelőzdött (21.táblá-
zat).

21. táblázat

A tényleges népességszám alakulása a 21. cluster
községeiben, 1949-1970

Népességszám-változás	A községek száma	Az összes község százalékában
Növekedés	5	3,2
Csökkenés:		
0,1 - 5,0 %	4	2,6
5,1 - 10,0 %	6	3,8
10,1 - 20,0 %	38	24,5
20,1 - 30,0 %	50	32,0
30,1 - 40,0 %	32	20,5
40,1 és több	21	13,5
Összesen	156	100,0 %

Két évtized alatt Nemesmedves lakossága 74,5 %-kal, Korpádé 55,8 %-kal, Erdősmároké 54,5 %-kal, Felsőszenterzsébeté 52,8 %-kal, Magyarlukafáé 50,3 %-kal, Libickozmáé 49,5 %-kal csökkent. 1960-1970 között - 10 év alatt! - néhány község lakosságának fele (Tagyon 55,6 %-os, Korpád 50,9 %-os, Debréte 48,7 %-os vándorlási veszteség), kétötöde (Perecse 47,5 %-os, Kány 45,7 %-os, Libickozma 46,5 %-os, Pusztapaáti 44,2 %-os vándorlási veszteség stb.) elvándorolt.

Ez a folyamat 1970 után is folytatódott, az átlagokat tekintve felgyorsult (1970-1979 között a tényleges népességszám-változás - 22,1 %). A szóródás megnövekedett; megynként is eltérően alakult a 21. clusterbe tartozó községek népességszám-alakulása (Borsod-Abaúj-Zemplén megyében 25,4 %-os, Somogyban 24,9 %-os, Zalában 23,8 %-os, Baranyában csak 19,6 %-os, Veszprém megyében 16,8 %-os csökkenés). Az egy évtized alatt bekövetkezett népességcsökkenés olykor szélsőségesen nagy; Libickozmán 71,8, Nemesmedvesen 56,5, Gagypátiban 53,5, Perecsén 48,9, Simán 47,4 % és így tovább. Hosszabb távon vizsgálva a népességszámok alakulását, a 21. cluster községeinek többsége két főtipusba sorolható: egy részükben évtizedek óta egyenletesen magas az elvándorlók aránya (Libickozmán 1949-1970 között 49,5 %-os, 1970-1980 között 71,8 %-os népességcsökkenés; ezen értékek Ibafa esetében 48,8 és 39,5 %, Sima esetében 46,2 és 47,4 %, Debrétén 48,6 és 42,9 % és így tovább). Néhány esetben viszont az elvándorlás lelassult, föltehetően nem a községek "népességmegtartó-képességének" kedvezőbbé válása, hanem a mobil népesség korábbi elvándorlása miatt.

A rendkívül gyors elvándorlás nem csak azt eredményezte, hogy az eredetileg is elaprózott településszerkezetű területek községeinek nagysága egyre kisebb, s így a vázolt gondok súlyosbodnak. A viharos gyorsaságú s szelektív elvándorlás egyrészt arra utal, hogy a népesedési folyamatok mára kiszabadultak

a belső és külső kontroll felügyelete alól (a népesség, a helyi közösség belső egyensúlyra való törekvése, társadalmi befolyásolás, a lakóhely munkaerőkínálata, az életkörülmények színvonalá stb.), s sajátos törvényszerűségeket - "szabadésés" - alakított ki. Az elköltözés a közösségek, a család, község elvárásával vált, különösen a fiatalokkal, az először munkábaállókkal szemben. Ezért ma már sok aprófaluban az egyébként hatékony beavatkozás - a termelőszövetkezeti gazdálkodás jövedelmezőségének fokozása, a munkaalkalmak és választékuk bővülése, az életkörülmények színvonalának emelése stb. - sem hozhatná meg a várt eredményt. Az elvándorlás s demográfiai következményei részben "elszabadultak" a kiváltó okoktól s visszafordíthatatlan folyamattá váltak. Az "egyensúlytalanság-állapot" tartóssága és súlyossága azt eredményezte, hogy a megoldást célzó folyamatok - elvándorlás - a szükségsegt meghaladó ütemei és méretei újabb, súlyos egyensúlyproblémákhoz vezettek.

Az elvándorlás üteme mellett annak kontraszelektív jellege befolyásolja alapvetően s rendkívül kedvezőtlenül e községek helyzetét. Legtöbbjük demográfiai struktúrája végletesen torzzá vált. Népességük előregedett (a 60 éven felüliek aránya a községi átlag kétszerese); sok község lakosságának fele/!/ kétötöde 60 éven felüli (Gosztola 53,8, Sima 52,4, Pamlény 42,6, Debréte 41,7 % 60-x éves). Kereken kétharmadukban természetes fogyás mutatkozik; ennek aránya 10 év alatt a 20 %-ot is meghaladhatja (Lendvajakabfa 23,8 %-os, Kőkút 28,2 %-os természetes fogyás 1970-79 között); e falvak demográfiai reprodukcióra képtelenek. E kisfalvak népessége majd minden szempontból - életkor, családösszetétel, iskolázottsági szint, szakképzettség - torzult, csonka. Magas az egyedülálló időskorúak, özvegyek - az özvegy nők aránya is kétszeres-háromszorosra lehet a községi átlagoknak, s néhány községben meghaladja a 30 %-ot! -, családtöredékek aránya. A szelektív elvándorlás következtében a többszörösen hátrányos helyzetűek aránya szélsőségesen megnőhet e falvakban (időskorúak, betegek, testi fogyatékosak, iskolázatlanok, kisjövedelműek stb.). Ennek következtében e községek teherviselő képessége csekély. A művi környezet fenntartása (az épületek tatarozása, a kertek, gyümölcsösök gondozása stb.) többnyire nem biztosítható.

Az elvándorlás és következményei a helyi közösségekben is mély nyomot hagynak; e közösségeknek többnyire nincsenek helyi vezetői; meglazultak a szomszédsági kapcsolatok, csökkent a kölcsönös segítségnyújtás lehetősége stb.

A vázoltak következtében a 21. cluster községei a település-hálózat lebomló elemei; közülük több a községegyesítések nyomán már megszűnt statisztikailag létezni (Gyümölcsény, Tekeres, Kán, Korpád, Gödörháza, Iharkút), s legfeljebb néhány család lakja még az egykori falut.

1/2. Rossz természeti adottságú hegy- és dombvidéki aprófalvak másodlagos lakófunkciókkal; az intézményhálózat felszámolódása, demográfiai erózió, a települési önállóság fokozatos megszűnése (6. cluster)

22. táblázat

Az 5. cluster főbb jellemzői:

A települések száma: 187
A lakosságuk száma, 1970: 100,2 ezer
Átlagos lélekszám, 1970: 536
A szántóterület átlagos aránya: 38,9 %
A termőhelyi adottságok átlagos pontértéke: 31,4
Az ipari + építőipari keresők aránya, 1970: 33,4 %
A kiingázók aránya, 1970: 47,2 %
A tényleges népességszám-változás, 1947-1970: -17,5 %
Vándorlási különbözet, 1960-1969: - 17,8
Az 1945 után épült lakások aránya 1970-ben: 31,3 %
Az alapfokú intézmények átlagos száma: 1,90
Az 1 főre jutó iparcikk-forgalom, Ft: 757
Az általános fejlettség pontszáma: 56,5

Az 5. clusterbe sorolt 187 község igen hasonlatos a 21. cluster községeihez: kedvezőtlen természeti adottságú, erősen tagolt dombvidékeken, középhegységeinkben helyezkednek el, hagyományosan kedvezőtlen helyzetűek; a kis faluméret, a hasonló környezet, a "szegénység" hasonló településalakító-folyamatokat indított el s tart életben (e községek sok szempontból még a 21. cluster községeinél is hátrányosabb helyzetben vannak: erre utal pl. az intézményhálózat és az általános fejlettség pontszáma, az 1 főre jutó iparcikk-forgalom alacsonyabb értéke stb.); az alapvető különbség a foglalkozási átrétegződés mértékében s az ingázás arányaiban mutatkozik.

A hasonló jellemvonásokat röviden vázoljuk, részletesebben a különbözőségekre térünk ki.

Az 5. cluster községeinek területi elterjedése is hasonló az előző altipushoz. A Zempléni hegység, a Hegyköz, az Aggteleki Karszt, a Cserhát, a Vasi Hegyhát, a Bakony s mindenekelőtt a Zalai dombvidék (Göcsej, Hetés, Kerkavidék) jellegzetes településtípusa az 5. cluster. A típus községeinek egyharmada Zalaiban található; ugyanakkor Zala megye községeinek közel egynegyede e típusba került. (Feltűnő viszont, hogy e típus Baranya megyéből majd teljesen hiányzik.) E községek erősen tagolt dombsági és középhegységi környezetben fekszenek (az előbbiben mintegy 120, a középhegységek területén húszegynéhány község). Az előző tipushoz hasonlóan az agrártermelés adottságai szűkösek (a talajok természetes termőképessége 31 pontot kapott, területük nem egészen 40 %-át foglalja el a szántó), a községek eltartóképesége csekély. Kevés helyütt alakult ki a belterjes gazdálkodás, ritka volt az egyke is (Hetés, Kerka-vidék). Annál inkább elterjedtek a kiegészítő foglalkozások s mindenekelőtt a vándormunka.

E községekben tradíciói voltak az "elingázásnak"; formái változatosak a vándorló iparosok (pl. a Hegyköz vándoriparosai), réz-szesaratók, fuvarosok, vándorkereskedők mellett egyes körzetekben már a II. világháború előtt kialakulnak az ingázás mai formái (Zala megye olajbányászata, Veszprém és Borsod megye bányászata és ipara vonzotta e kisfalvak munkaerejét.)

Ilyen előzmények után, nem annyira az ipari munkavállalás lehetőségétől csábítva, mint inkább a helyi munkaalkalmak szükségétől kényszerítve az ötvenes évektől kezdve gyorsan tért hódít az ingázás, a foglalkozási átrétegződés. 1970-ben a keresők 47,2 %-a lakóhelyén kívül dolgozott; az ezen érték körüli szóródás csekély (medián; 47,2 %, alsó quartilis 38,7 %, felső quartilis 54,5 %).

23. táblázat

Az 5. cluster községeinek megoszlása az ingázás arányai alapján

A kiingázók aránya	A települések száma	Arányuk az összes településből
0,0 - 20,0 %	1	0,5
20,1 - 30,0 %	18	9,6
30,1 - 40,0 %	38	20,3
40,1 - 50,0 %	61	32,7
50,1 - 60,0 %	44	23,5
60,1 - 70,0 %	13	7,0
71,1 % és több	12	6,4
Összesen:	187	100,0 %

A fenti adatok a lakófunkció jelentőségére utalnak; de e kisfalvak ingázása többnyire eltér a megszokottól. Az ingázás részben az erdőgazdaságokba, állami gazdaságokba, részben kisméretű nem gyáripari jellegű üzemekbe (mint pl. kőbányák, fűrészüzemek) irányul s nem ritkán csak statisztikai értelemben minősül ingázásnak (pl. a hegyközi falvak lakóinak ingázása a Pálháza határában lévő munkahelyekre). Ez az ingázás sem a benne résztvevők életmódjára, sem a falvak életére mélyreható befolyást nem gyakorolt. Feltűnő, hogy a lakosság foglalkozási szerkezete gyakran nem "követi" az ingázás mértékét; a nem mezőgazdasági keresők aránya lényegesen elmaradhat az ingázás arányai mögött.

A községek foglalkozási szerkezete vegyes, a szóródás nagyobb, mint az ingázás esetében. A foglalkozási szerkezetnek a falvak életére gyakorolt szerepe csekély; a háztartások között sem hoz létre nagyobb különbségeket a családtagok foglalkozási hovatartozása. Ez azzal is magyarázható, hogy az ingázók többsége

még ma is a mezőgazdaságból kilépett, elsőgenerációs munkás, akik nem szakítottak a tradicionális életformával.

Az ingázási lehetőségek csak átmenetileg stabilizálták e községeket; alapintézményeik kiépítettsége, infrastrukturális ellátottságuk, általános fejlettségük a 21. cluster községeihez hasonlóan alacsony szintű. A 187 község közül 154 intézményhálózata megszűntnek tekinthető (47-ben egyetlen közintézmény sem működött 1970-ben); csupán néhány tanácsi székhelyen működik valamivel több "kötelességszerűen" fenntartott intézmény (körzeti orvos, általános iskola, könyvtár stb.). Néhány rendkívül elaprózott településszerkezetű területen (pl. a Csereháton, ahol a mintegy 80 település egyikének a lélekszáma sem haladja meg az 1000 főt) ugyanis, más megoldás híján, e települések közül kerül ki néhány tanácsi székhely. E területeken azonban még a közigazgatási szerepkörből fakadó előnyök sem tudják az alapvető településformáló folyamatokat módosítani.

E folyamatokat egyértelműen tükrözik a demográfiai jellemzők. Az 5. cluster községeinek népességszám-csökkenése ugyan mérsékeltebb, mint a 21. cluster esetében - 1949-1970 között 17,5 %-os csökkenés -, de az elvándorlás üteme fokozódik. Az 1950-es években az ingázás erősen mérsékelte az elvándorlást (a régóta tartó elvándorlás miatt a túlnépesedés is csekélyebb volt a lakóhelytől távoli munkavállalás tradíciói mérsékelték az ingázás okozta stresszt), a lakosság még e községek egy részében is növekedett. A demográfiai folyamatok hasonlatossága a hatvanas években alakul ki, de - épp az ötvenes évek igen eltérő demodinamikája következtében - 1949 és 1970 között még eltérően alakult e községek lélekszáma; rohamosan csökkenő népességű falvak mellett (Hegymagos 52,1 %-os, Gosztola 47,12 %-os, Rönök 45,9 %-os, Börzönce 43,9 %-os népességcsökkenés stb.) e községek egy részének lakossága stagnált vagy növekedett. Az 1960-1970 közötti dekádöt már csak 8 község zárta vándorlási nyereséggel.

Az utolsó dekádban (1970-1980) a demográfiai folyamatok differenciáltsága ismét fokozódott. A teljesen általánossá vált népességcsökkenés mellett a cluster községeinek mintegy harmadában a lakosság "menekülése" az utolsó fázisához érkezett (24.táblázat), másutt gyors, egyértelmű, de a közeljövőben még a teljes elnéptelenedéshez nem vezető az elvándorlás. Néhány községnek viszont sikerült a stagnáló népességű települések közé "felemelkednie".

Község	A lakónépesség száma		Tényleges népesség- szám-ala- kulás, %	Vándorlási egyenleg, %	Természetes szaporodás ill. fogyás, %
	1970	1980			
1. Gosztola	124	39	- 68,5	- 54,8	- 13,7
2. Iborfia	112	58	- 48,2	- 36,6	- 11,6
3. Varga	330	172	- 47,9	- 42,7	- 5,2
4. Gomboszeg	120	71	- 40,8	- 31,6	- 9,2
5. Varbóc	254	162	- 36,2	- 36,2	0,0
6. Abod	782	504	- 35,5	- 38,8	3,3
7. Imola	236	174	- 26,3	- 19,5	- 6,8
8. Lickóvadamos	490	382	- 22,0	- 19,8	- 2,2
9. Babosdöbréte	821	663	- 19,2	- 21,3	2,1
10. Bagola	878	719	- 18,1	- 19,1	1,0
11. Kíssziget	405	349	- 13,8	- 13,1	- 0,7
12. Husztót	145	131	- 9,7	- 9,7	0,0
13. Szalonna	972	951	- 2,2	- 7,5	5,3
14. Színpetri	323	320	- 0,9	- 4,3	3,4

A nagyfokú differenciálódást részben a korábbi évtizedek eltérő demográfiai folyamatai, részben pedig jelenlegi helyzetük különbözősége magyarázza. Ez utóbbi eltérő forgalmi helyzetükből, de mindenekelőtt abból fakad, hogy néhány község az elaprózott településszerkezetű környezetben közös tanács székhelyévé és termelőszövetkezeti központtá vált (Szin, Perkupa, Szalonna, Lak, Bezeréd, Legénd stb.). E községek fejlődése ill. stagnálása a környezető kistalvak sorvadásából is táplálkozik, fokozatosan átveszik szerepüket (mint lakóhely, termelési központ, intézményi székhely egyaránt).

A típus falvainak jövője sem lesz egységes; nagyobb hányaduk elnéptelenedése valószínűsíthető, egy részük azonban mint intézményi és termelési központ, mint kedvező fekvésű lakóhely, néhányuk pedig mint üdülőfaló (Bános, Husztót, Szinpetri, Perkupa, a hegyközi falvak stb.) tartósan fennmaradhat.

I/3. Határozottan agrárjellegű, kedvezőbb természeti adottságú dombvidéki kistalvak, kedvezőtlen életkörülményekkel, fokozódó elvándorlással
(16., 22. cluster)

25. táblázat

A 16. és a 22. cluster főbb jellemzői

	16. cluster	22. cluster
<u>A cluster településeinek száma:</u>	184	227
<u>Lakosságuk száma, 1970:</u>	147,6 ezer	168,4 ezer
<u>Átlagos lélekszám:</u>	802	742
<u>Külterületi lakosság aránya:</u>	4,9 %	7,8 %
<u>A természeti környezet "átlagos jellege":</u>	5,19	5,22
<u>A szántóterület aránya:</u>	66,5 %!	55,6 %!
<u>Termőhelyi adottságok:</u>	59,6 pont!!	38,1 pont!!
<u>Az ipari+épitőipari keresők aránya, 1970:</u>	19,3 %	21,0 %
<u>A terciér szektor keresőinek aránya, 1970:</u>	14,8 %	13,5 %
<u>A mezőgazdasági keresők aránya, 1970:</u>	65,9 %	65,5 %
<u>A kiingázók aránya, 1970:</u>	30,4 %	28,0 %
<u>Az alapfoku intézmények átlagos száma:</u>	5,09	4,00
<u>A tényleges népességszám-változás, 1949-1970:</u>	- 20,32	- 20,01
<u>Vándorlási egyenleg, 1960-1970:</u>	- 13,80 !	- 18,50 !
<u>1945 után épült lakások aránya 1970-ben:</u>	15,4 %!	29,5 %!
<u>Az 1 szobás lakások aránya:</u>	24,9 %!!	47,5 %!!
<u>Az átlagos fejlettség pontszáma:</u>	81,0 %!	62,3 %!

A kislefalu harmadik altípusát a 16. és 22. cluster összevonásával alakítottuk ki. Az összevonást indokolta, hogy a két cluster községeinek nagyságrendje azonos (ld. a 25. táblázatot), a lakosság foglalkozási szerkezetében, a kiingázás méreteiben, az alapellátás színvonalában, a hosszabbtávú demográfiai folyamatokban sem mutatkozik karakterisztikus eltérés. A táblázat adataiból is kitűnik, hogy a 22. cluster községeinek agrár-adottságai kedvezőtlenebbek, s feltehetően ezzel is összefüggésben mutatódik egy része kedvezőtlenebb folyamatokat ill. helyzetet tükröz (nagyobb vándorlási veszteség, az 1 szobás lakások magasabb aránya, az átlagos fejlettség alacsonyabb szintje). Ezen eltérések ellenére indokoltnak láttuk a két cluster összevonását.

Az altípus jellemzői, ill. a bennük lejátszódó településformáló folyamatok a következőkben összegezhetők: az altípus mintegy 400 községe eredendően jobb helyzetben volt, mint a korábban tárgyalt altípusok községei: kedvezőbbek voltak agrár-adottságaik, magasabb szintű a mezőgazdasági termelés (jórésükben kifejezetten magas fokú agrárkultúra!), "gazdagabb" lakosságuk; a kor falusi átlagához mérten a művi környezet színvonala, a lakásmód is fejlett vagy legalább is átlagos fejlettségű volt (mindenekelőtt a 16. cluster községeiben). E majd tisztán agrár-jellegű községeket érik el a II. világháború utáni folyamatok; e községek "taszítása" csekélyebbmérvű, mint az előző altípusokban, viszont legtöbbször érintette az 1945 utáni népességcsere. A foglalkozási átrétegződés kismérvű; agrárjellegük fennmarad; noha egyrészt koncentrációs folyamatok színtere (tanácsi, termelőszövetkezeti székhelyek), az altípus községeire is jellemzőek a kislefalu településformáló folyamatai: soraik differenciálódása várható.

A két cluster községei területi elhelyezkedésében bizonyos elkülönülés figyelhető meg. A 16. cluster községei a Dél-Dunántúlon tömörülnek; Baranya megyében Mohács környékén, a Geresdi dombságon, a volt szentlőrinci járásban egybefüggő tömböt alkotnak, csakugy, mint a Mecsek északi előterében, a Komlói járásban, a bonyhádi járásban, a Tolnai Hegyháton. A cluster községeinek többsége Baranya megyében van (a 184 községből 94), s Baranya falvainak mintegy fele tartozik e clusterbe! Jó egyezés figyelhető meg e községek elterjedése s a II. világháború előtti sváb településterületek között. A 22. cluster községei aprófalvas területeinken mindenütt megjelennek, de ritkán alkotnak nagyobb, összefüggő tömböt (mint pl. Belső-Somogyban).

Az altípus községeiben a kislefalvakra jellemző jelenségek egyértelműen csak a II. világháború után, pontosabban a hatvanas évektől kezdődően léptek fel, annak ellenére, hogy e falvakra is érvényes Erdei Ferencnek az "apró parasztfalvakról" adott jellemzése; méretükből fakadón nem rendelkeztek mindazon intézményekkel, amelyekkel az akkori nagyobb falvak, s társadalmuk "csonka" volt (többször hiányoztak a falusi munkamegosztás nem-agrár elemei). Annak ellenére, hogy népességük már a XIX. század dereka óta stagnált, s különösen a németajkú falvakból (a németjogú örökösödési szokások következtében is) nagyarányú volt az elvándorlás. E jelenségeket azonban ellensúlyozta az agrártermelés magas színvonala (a völgyeségi, Bonyhád-környéki, Pécsvárad-

környéki szavasmarhatenyésztés, tejgazdaság, a Mohács környéki falvak árutermelő szántógazdálkodása, az agrártermékek feldolgozása), a piacközpontokkal fenntartott szorosabb kapcsolatok, az életképes parasztygazdaságok magas aránya (ismét csak az örökösödési szokások, vagy egyes helyeken - Ormányság, Sárköz - az egykezés hatására), a lakosság falusi átlagot meghaladó élet-színvonala, igényes lakóházak, művi környezet.

A II. világháborút követő népességcsere (a németajkú lakosság egy részének kitelepitése, s helyükbe részint az országhatáron túlról érkező, részint az országban másutt földhöz nem juttatható lakosság betelepítése) mindenekelőtt a 16. cluster községeit érintette. A településhálózatra, mindenekelőtt a faluállományra gyakorolt hatása hosszantartó és számottevő volt.

Lazította, összekuszálta a kialakult településközi kapcsolatokat, az új lakosok ideiglenesnek vélt helyzetükben "felélték" a településeket - a 16. cluster községeiben rendkívül alacsony az 1945 után épült lakások aránya! -, az agrártermelés kultúrája visszaesett; a fellazult, vagy meg sem szerveződött közösségek "megtartó ereje" csökkent. E folyamatokat az ötvenes-hatvanas években még ellensúlyozták a falvanként szervezett termelőszövetkezetek, az intézményhálózat fenntartása.

A hatvanas évek második felében bontakozott ki az a folyamat, amely ma is megszabja e falvak életét. A nagyüzemi termelés színvonala eléri-meghaladja az országos átlagot; sokhelyütt feltámadt a háztáji termelésben a korábbi magas agrárkultúra - nagyállattartás, bortermelés, kertkultúra -; ugyanakkor megindult a faluállomány erős differenciálódása, az intézményhálózat és a nagyüzemi mezőgazdaság koncentrációja. Az ingázás s a lakófunkció azonban nem terjedt el e falvak sorában. Igy vezető funkciójuk ma is az agrár-szerepkör. Keresőik kétharmadát 1970-ben a mezőgazdaság foglalkoztatta. A típus községeinek alig 5 %-ában mülja felül a nem-mezőgazdaságiak aránya az 50 %-ot. A kis lélekszámú tanácsi székhelyeken a község társadalmát, foglalkozási szerkezetét, szerepkörét formáló tényezővé vált az alapfoku intézményhálózat. Ezt a tercier foglalkozásuak magas aránya is alátámasztja (Egerág 28,9 %, Zsira 28,0 %, Ujszentiván 27,9 %, Magyarmecske 24,5 % tercier kereső). Ugyanakkor számos községben a mezőgazdaságiak arány 80 % felett volt 1970-ben (Kisdér 92,7, Ózdfalu 91,6, Bűrüs 86,6, Főnyed 84,3, Szorosad 83,7 % agrárkereső s így tovább).

Az ingázásra vonatkozó adatok ezen altípus esetében is torzítanak; számottevő a termelőszövetkezeti központokba ingázó agrárkeresők aránya (pl. Bezedek 69,9 % ingázó, 22,4 % nem-agrár kereső; Liptód 56,3 % ingázó, 25,0 % nem-agrár kereső stb.). Az ingázás - lakófunkció még így is jobbra másod-funkcióként jelentkezik (26. táblázat).

Jellemző folyamat ezen altípusban az "alsófoku központokra" és "társközségekre" való differenciálódás, melynek kihatásai egyre jelentősebbek, s feltehetően a köztük fennálló különbség napjainkig tovább növekedett s ez felbonthatja az altípus egységét. A 16. cluster községeinek 42 %-a (78 község) volt 1970-ben

26. táblázat

A 16. és 22. cluster községeiből
kiingázók megoszlása

A kiingázók aránya	A községek száma	
	a 16.clusterben	a 22.clusterben
- 10,0 %	6	5
10,1 - 20,0 %	35	45
20,1 - 30,0 %	50	89
30,1 - 40,0 %	47	57
40,1 - 50,0 %	34	32
50,1 - 60,0 %	9	2
60,1 % és több	3	-

tanácsi székhely; a 22. clusterben arányuk valamivel alacsonyabb, 37 % (85 tanácsi székhely). Igaz, e tanácsi székhelyek jelentékeny része kislélekszámu, fogyónépességű, kedvezőtlen forgalmi fekvésű tanácsi székhely, alapfoku intézményhálózatuk is csak részben kiépített; valódi alsófoku központot nem fejlődtek (Vejtői, Erzsébet, Ófalu, Gerényes, Magyarmecske, Pogány stb.)

Ugyanakkor jónéhány tanácsi székhely (mint Palotabozsok, Zsira, Szederkény, Majs, Bikal, Véménd, Ujpetre, Magyarboly, Bicsérd stb.) termelési-intézményi központtá vált. E többszörös differenciálódás ("központok" és társközségek ill. fejlődő és "életképtelen" központok) tükröződik az intézményhálózat kiépítettségén és a demográfiai folyamatokon.

Az altípus községeire a II. világháború előtt általánosan jellemző volt a népesség stagnálása. A demográfiai folyamatok irányításában az elért viszonylag kedvező életszínvonal megtartása játszott vezető szerepet. Ennek eszköze részben az egykézés volt (mindenekelőtt a típus magyarlakta falvaiban), részben pedig a paraszti birtok egy tagban való örökítése, az ezáltal kiváltott nagymérvű elvándorlás. 1945 után igen eltérően alakultak a demográfiai folyamatok (1949-1960 között pl. Kisbudmér lakossága 44,1 %-kal, Kisnyáradé 30,8 %-kal, Mucsié 30,3 %-kal csökkent, ugyanakkor Felsőnánaé 16,8 %-kal, Mucsfáé 17,9 %-kal növekedett). A szóródás később mérséklődött. 1949-1970 között a népességszám-változás

minimuma: - 50,6 %
alsó quartilise: - 27,1 %
mediánja: - 20,0 %
felső quartilise: - 13,8 %
maximuma: + 16,2 %

Ma a divergáló településformáló folyamatok eredményeként ismét igen eltérő a népmozgalom a típus községeiben. A kisépességű, gyorsan fogyó lakosságú, tartozék-településsé váló társ-

községek a "lét" határához érkeztek (27.táblázat).

27.táblázat

A 16. és 22. cluster néhány községének lakosságszám-
változása, 1949-1980

Község	A lakosság száma			A csökkenés	
	1949	1970	1980	1949-1970	1970-1980
				között, %	
1. Kemse	330	178	124	- 42,8	- 30,3
2. Káva	283	142	97	- 47,0	- 31,7
3. Kisszőlős	412	248	163	- 39,6	- 34,3
4. Szorosad	372	197	159	- 45,7	- 19,3
5. Bűrüs	295	163	134	- 43,8	- 17,8
6. Kávás	535	279	245	- 45,1	- 12,2
7. Somogy- döröske	752	364	296	- 50,6	- 18,7

Összegezve: az altipusnak inkább a múltja hasonló, mintsem a jövője. A kisépességű, de viszonylag kedvező helyzetű falvak soraiban a hatvanas évek második felétől kezdődően, de különösen a hetvenes években számottevő differenciálódás zajlott le, s ez a folyamat várhatóan folytatódik; az altipus szükségszerűen szétesik. Az altipus falvainak egy részében az aprófalus-szindróma egyre nyilvánvalóbb lesz; e falvak települési önállóságukat mindenképp elvesztik, de fennmaradásuk is kérdéses. Az altipus falvainak mintegy fele továbbra is veszít népességszámából (egyre inkább a természetes fogyás következtében), egyre inkább az alsófokú központok "tartozék-településévé", egysíkú lakótelepüléssé válik, de fennmaradásuk hosszabb ideig (tartósan?) valószínű. Végül ahol összefüggő területeken a kislelő településszerkezet az általános, ott e falvak egy része szükségszerűen átveszi az elsorvadó települések funkcióit, a településállomány koncentrációs pontja lesz. E folyamat eredményei már ma is megfigyelhetők.

Mindez azt is jelenti, hogy a kislelők e csoportjának helyzetét lényegesen befolyásolhatja a településpolitika. Egyes településpolitikai nézetek szerint, korlátozott lehetőségeinkre tekintettel kislelő településszerkezetű területeinken a még "menthető" településekre kellene a fejlesztési eszközöket koncentrálni. Ezekben kedvező, az alapvető folyamatokat is érintő változások érhetők el, míg a legrosszabb helyzetű településeink esetében csupán tüneti kezelésre van mód.

I/4. A lakóövek külső zónájához tartozó, ipari- vegyes foglalkozási szerkezetű, erősen csökkenő népességű lakó-agrárfunkciójú aprófalvak /8.cluster/

28. táblázat

A 8. cluster főbb jellemzői

A települések száma: 158
Lakosságuk száma: 77,1 ezer fő
A külterületi népesség aránya, 1970: 5,5 %
Átlagos nagyságuk: 488 fő
Ipari+építőipari keresők aránya, 1970: 29,9 %
A terciér keresők aránya, 1970: 16,2 %
A kiingázók aránya, 1970: 55,6 %
Az alapfoku intézmények átlagos száma: 2,41
Népességszámváltozás, 1949-1970: - 18,48 %
Vándorlási egyenleg, 1960-1970: - 15,54 %
Az 1945 után épült lakások aránya 1970-ben: 14,3 %
Az 1 szobás lakások aránya 1970-ben: 31,2 %
Az átlagos fejlettség pontszáma: 70,2

A 8. cluster falvainak jellegzetessége a következő ellentmondásban foglalható össze: e községek az ingázás aránya s részben a foglalkozási átrétegződés alapján a lakóövezetekhez, az urbanizálódó településekhez, a faluméret s ennek következményei alapján viszont egyértelműen az aprófalvak közé sorolandók.

Területi elterjedésük messzemenően követi a 16. cluster községeinek elterjedését; kétharmaduk Baranya és Tolna megyében található, az előbb tárgyalt altípussal vegyesen, többnyire mint a 16. clusterbe sorolt alsófokú központok kisépességű, hátrányos helyzetű társközsége.

A kiingázók aránya 55,6 %, a nagyvárosi agglomerációk részét képező 1. és 24. cluster után a legmagasabb érték. Mivel azonban már az 1970. évi statisztikai számbavétel is ingázónak tekintette a nem szövetkezeti központot képező falvakban élő tsz-tagokat, e típus esetében a "valódi" ingázók és a statisztikailag kimutatott mezőgazdasági ingázók keveredése nagymérvű. Mindenesetre figyelemreméltó, hogy a foglalkozási szerkezet kevésé "urbánus", mint az a kiingázás méreteiből következne (a nem mezőgazdasági keresők aránya 46,1 %).

Az aprófalvas településszerkezetű területek városokkal, iparvidékekkel határos sávjában találunk a lakóövezet részévé vált községeket (29. táblázat), s olyan falvakat, amelyek egy-egy mezőgazdasági nagyüzem "lakótelepeivé" alakultak át (30. táblázat), s természetesen olyanokat is, ahol mindkét irányu ingázás jelen van. A végeredmény hasonló: e kis települések települési önállósága, integritása fokozatosan megszűnik, miközben népességszámuk folyamatosan csökken. Arra is utal ezen altípus községeinek helyzete, hogy önmagában az ingázási lehetőség, a városok közelsége ill. "kisugárzása" nem oldja meg a falvak - mindenekelőtt a kisfalvak - gondjait.

29. táblázat

A 8. cluster néhány községének foglalkozási szerkezete
ill. a kiingázók aránya

Község	A nem-mezőgazdasági keresők aránya, %	A kiingázók aránya a keresőkből, %
1. Majos	68,0	62,9
2. Széphalom	67,5	62,3
3. Bonyhádvarasd	63,4	56,4
4. Nagykinizs	59,0	56,9
5. Répcevis	59,2	43,5
6. Kenéz	55,8	51,0

30. táblázat

A 8. cluster néhány községének foglalkozási szerkezete, ill. a kiingázók aránya

Község	A nem-mezőgazdasági keresők aránya, %	A kiingázók aránya a keresőkből, %
1. Piskó	12,1	89,4
2. Óbudavár	20,7	85,2
3. Fejércse	26,0	85,7
4. Adorjás	22,2	75,3
5. Kisasszonyfa	12,0	63,8
6. Drávacsehi	27,6	73,0

Az altípus községeiben ugyanis a nagymérvű ingázás illetve az "urbánussá" váló (vagy vegyes) foglalkozási szerkezet mellett a kistalvák gondjai szélsőséges méretekben jelentkeznek. Évtizedenként 16-18 %-os vándorlási veszteség érte a cluster községeit. Az elvándorlás fokozódik. 1949-1960 között a 18,5 %-os népességcsökkenés mellett még csak a községek kisebb hányadában lépett fel demográfiai erózió (31. táblázat). E községekben a nem mezőgazdasági keresők aránya alacsony volt, az ingázási lehetőségek korlátozottak (vagy pedig a nagyarányú elvándorlás fogta vissza a foglalkozási átrétegződést). 1970 után az elvándorlás üteme fokozódott, általánossá vált, felléptek "kisérőjelenségei". Ennek szélsőséges esete a községek megszűnése, teljes elnéptelenedése, közigazgatási egyesítése (Mecsekszakál, Fejércse, Karácodfa, Gorica, Mónoskor, Szatina, Pusztakisfalud). A község "megszűnésének" sajtószerű esetét képviseli Kisútbánya; a Mecsek északi lábánál fekvő községet "őskalkói" majd teljesen elhagyták;

31. táblázat

A 8. cluster demográfiai eróziót elszenvedő községei, 1949-1970

Község	A népesség száma		A népesség- csökkenés aránya, %
	1949	1970	
1. Gorica	140	62	47,9
2. Ólmod	297	159	45,1
3. Bosta	276	158	43,5
4. Gadács	455	252	42,7
5. Udvar	455	271	40,3
6. Csebény	310	178	40,0
7. Kákics	510	312	39,7
8. Boldogasz- szonyfa	1048	616	38,9
9. Murga	494	291	37,7
10. Lócs	478	280	37,2
11. Lapáncsa	434	253	36,9
12. Illocska	583	360	35,9

a lakatlan épületek felvásárlása, felújítása nyomán a közigazgatási önállóságát elvesztett község üdülőfaluvá alakult. De a "lét" határán állnak a típus 100-200 fő körüli, rohamosan csökkenő lakosságú községei is (Iklanberény 65 fő, 10 év alatt 35,0 %-os népességcsökkenés, Óbudavár 76 fő, 22,4 %-os csökkenés, Horváthertelend 112 fő, 21,7 %-os csökkenés, Palé 136 fő, 19,5 %-os csökkenés stb.).

I/5. Másodlagos lakófunkcióval rendelkező kisméretű agrárfalvak, gyorsuló elvándorlással, a kisfalvas jellegzetességek mérsékelt fellépésével (20. cluster)

32. táblázat

A 20. cluster főbb jellemzői

A cluster településeinek száma: 178
A cluster községeiben élők száma: 156,3 ezer fő
A községek átlagos nagysága: 878 fő
Az ipari+építőipari keresők aránya, 1970: 27,9 %
A tertiér szektor keresőinek aránya, 1970: 14,1 %
A kiingázók aránya, 1970: 34,0 %
Termőhelyi adottságok: 30,2 pont
A szántó aránya: 33,6 %
Az alapfokú intézmények átlagos száma: 4,27
Népességszám-csökkenés 1949-1970: 6,41 %
Vándorlási egyenleg, 1960-1970: - 14,05 %
Az 1945 után épült lakások aránya 1970-ben: 48,5 %
Az átlagos fejlettség pontszáma: 73,7

Az altípus községeinek legfőbb jellemvonása a kisfalvak tünetcsoportjának mérsékelt fellépése; vagy azért mert a kis faluméretek mellett valamilyen tényező(k) mérsékli a kisfalvas jelenségcsoport fellépését, vagy pedig azért, mert nagyságuk már átmenetet képez a kis és közepes méretű falvak között, ám helyzetük inkább a kisfalvakkal hasonlatos (alacsony szintű alapellátás, elvándorlás, kedvezőtlen forgalmi fekvés, rossz természeti földrajzi adottságok stb.). Egy-két alföldi községtől eltekintve zömük tagolt dombvidékeinken, középhegységeinkben fekszik (a Zalai Domság területén, Borsod-Abaúj-Zemplén megyében a Cserháton, az Aggteleki Karszton, a Bükkben, a Cserhátban, a Bakonyban stb.). Az agrártermelés természeti adottságai kedvezőtlenek; területüknek csupán egyharmada szántó; ennek termőhelyi adottsága is jóval az átlag alatt marad. Az agrárkultúra színvonala is alacsony volt e községekben s ma is többségük a hátrányos helyzetű termelőszövetkezetek területén található, háztáji termelésük is kisebb volumenű az átlagosnál. Agrártermelésük alacsony színvonala ellenére agrárjellegüket mindmáig megőrizték; keresők kerekén háromötöde mezőgazdasági foglalkozású volt 1970-ben. Az altípus községeinek felében a mezőgazdasági jelleg uralkodó (a keresők több mint 60 %-a agrárfoglalkozású), mintegy 40 %-uk vegyes foglalkozási szerkezetű (keresők 40-60 %-a agrárfoglalkozású; 33. táblázat). Az ingázás következképp többnyire másodlagos funkció, részben a vegyes funkció (lakó-agrárfunkció) része.

A viszonylag visszafogott foglalkozási átrétegződés részben kedvezőtlen forgalmi helyzetük következménye. A tömegközlekedés járatsűrűsége (93 járat/hét) a kisfalvak értékéhez hasonló, a legközelebbi város, városias jellegű település időtávolsága többnyire nagy (20 %-uk a városok 1 órás izokronáján kívül esik).

A "kisfalu-tünetcsoport" mérsékelt fellépése - mint említettük - részben nagyobb átlagos nagyságukból fakad; az altípus községei lakosságszámának mediánja 755 fő; néhány község nagysága az 1500 lakost is meghaladja. 44 %-uk tanácsi székhely; méretükhöz képest számottevő lehet iparuk (Lesenceistvánd, Felsőcsatár, Pankasz, Dorogháza), idegenforgalmi szerepkörük (Bükkszentkereszt, Bükkszék, Répáshuta, Kács, Csesznek, Noszvaj, Kóspallag, Hollókő, Bánk, Regéc, Porva stb.). E tényezők hatására e települések lakosságszám-vesztesége, funkcióinak szegényedése lassú, s nem éri el azt a mértéket, amely e települések fennmaradását veszélyeztetné.

33. táblázat

A 20. cluster községeinek foglalkozási szerkezete, 1970

A mezőgazdasági keresők aránya, %	A községek száma	Az altípus községeinek %-ában
80,1 és több	9	5,1
70,1 - 80,0	20	11,2
60,1 - 70,0	59	33,2
50,1 - 60,0	38	21,3
40,1 - 50,0	37	20,8
30,1 - 40,0	11	6,2
30,0	4	2,2
Összesen:	178	100,0

II. Hagyományos falusi funkcióju, agrár (járulékosan ipari vagy terciér) foglalkozási szerkezetű, közepes méretű falvak

A faluállomány bő negyede, nyolcszáz-egynéhány község tartozik ezen falutípusba. A bennük élők száma megközelíti a másfél milliót.

Természetszerűleg e típus települései is gyökeres változásokon esetek át az elmúlt évtizedekben (az agrártermelés tulajdonviszonyinak, társadalmi feltételeinek, technikájának alapvető megváltozása, a helyi társadalom szerkezetének átalakulása, a technikai civilizáció terjedése, bizonyos foku foglalkozási szerkezet-váltás stb.), de alapvető jellegzetességük, hogy a településhálózatban elfoglalt helyük, a gazdasági jellegük keveset változott, s településformáló folyamataik is mentesek a különböző irányú "szélsőségektől" (a települések létét fenyegető lebomlási folyamatok, a települési önállóság fellazulása, agglomerálódás, várossá válás stb.). Településméreteikből is következően ma is önálló települési-társadalmi egységek; a falusi településállomány "hierarchhizálódása", a faluállományon belüli munkamegosztás nem változtatta meg alapvető helyzetüket; kislelvi településszerkezetű területek határain átmeneti jellegű területeken ugyan részeit képezhetik az "alsófoku központ-társközség" egységeknek, de ez esetben a centrum szerepét töltik be, így települési önállóságuk nem válik kérdésessé, legfeljebb tartozék-településekkel gyarapodnak. Az Alföldön is megindult a faluállomány differenciálódása, közös tanácsok szervezése, több községre kiterjedő termelőszövetkezetek kialakítása, de ez a folyamat részben nem vált általánossá - pl. Bács-Kiskun megyében 91 önálló tanács mellett csupán 7 közös tanács működik; Békésben 52,

illetve 8 -, másrészt a társközséggé vált települések is nagyságuk eredményeként intézményeik egy részét megtartották; nem váltak a "központi falu" egyszerű településrészeivé. A clusterátlatók szerint (34.táblázat) csupán a 15. cluster alapintézmény-elátottsága hiányos; az általunk figyelembevett intézmények közül 10-11-nek a jelenléte arra utal, hogy alapellátásuk megoldott vagy megoldható. Települési önállóságukat az ingázás sem szüntette meg, noha egyes clusterokban - 6., 12. cluster - a lakófunkció, a foglalkozási átrétegződés is felerősödött. De ez az ingázás is egy még integráns települési-társadalmi egységből történik, e települések nem váltak valamely város, ipari munkahely lakóvezetvéé. A foglalkozási átrétegződés nem hagyta érintetlenül agrárjellegüket (34.táblázat), de a mezőgazdasági keresők aránya mindegyik altípusban 50 % körül vagy afelett volt. E településekben az agrárjelleg kifejezettebb, mint azt a foglalkozási szerkezet tükrözi (a nem agrárfoglalkozásúak kiegészítő gazdaságai, kétlaki családok, nyugdíjasok, eltartottak mezőgazdasági tevékenysége).

34. táblázat

A II. típust alkotó clusterok legfőbb jellemzői

Clusterok	Átlagos település nagyság	Az alapfoku intézmények átlagos száma	A kiingázók aránya	A mezőgazdasági keresők aránya	Népességszám-változás, 1949-1970	Vándorlási egyenleg, 1960-1969	Az 1 szobás lakások aránya, %
4.cluster	900	5,00	47,7	35,4	- 13,80	- 18,73	40,2
6.cluster	2525	9,91	36,7	53,0	- 1,74	- 19,15	31,2
11.cluster	2310	10,12	21,2	63,8	0,81	- 20,71	58,3
9.cluster	2131	11,23	22,7	62,9	- 12,96	- 16,73	41,6
12.cluster	1433	10,18	32,6	47,7	- 8,60	- 10,62	40,9
15.cluster	947	5,33	23,4	65,7	- 6,89	- 17,99	37,9
17.cluster	3152	11,08	19,3	71,4	- 15,58	- 18,43	69,0

E községek túlnyomó többsége - nem számítva az elmúlt évtizedekben szervezett ún. tanyaközségeket - szabályos falusi múlttal rendelkezik, jellegzetes paraszti közösségeket alkottak.

Agrártúlnépesedésük a két világháború között, a II. világháború után jelentős volt; a kollektivizálás nyomán általánossá vált az elvándorlás, s ennek üteme máig sem csökkent. Az elvándorlás csekélyebb mértéke és a nagyobb településnagyságok következtében az elvándorlás nem veszélyezteti e falvak létét - kivételt képeznek a tanyaközségek s a 15. cluster néhány községe -, nem torzítja szélsőségesen a helybenmaradó lakosság strukturáját.

E falvak dinamizmusa csekély, s ez mindenekelőtt épp viszonylag változatlan településhálózati helyzetükre vezethető vissza. E települések nem "koncentrálják" a környező falvak funkcióit - döntési szerepkör, agrármunkahelyek, alapfokú intézmények stb. -, nem táplálkoznak azok energiáiból (kivételt képeznek az aprófalvas környezetben, azok peremén fekvő községek, Somogy

megyében, a Kisalföldön, Szatmár-Beregben). Az agrártermelés kialakuló jelentős központjai pedig többnyire az egy nagyságrenddel nagyobb falvakban alakultak ki (mint Nádudvar, Kaba, Mezőhegyes stb.). Mindez nem jelenti azt, hogy a "dinamizmus" bizonyos elemei ne lennének jelen e falvakban; feltűnően magas lehet például a lakásépítés üteme (a 11. cluster értéke a legmagasabb valamennyi cluster között!), s az agrártermelés általános színvonala vagy a háztáji termelés, a kiegészítő gazdálkodás volumene s így egyes falvak lakóinak jövedelmi színvonala is. Ennek ellenére e falvak műszaki infrastruktúrája, művi környezete többnyire alacsony szintű (1970-ben a lakások több mint fele egyszobás volt; arányuk a 17. clusterben 69 %), s a - meglehetősen ritka - szociológiai, szociográfiai vizsgálatok szerint e községek az életmód számos "hagyományos" elemét, az egykori falusi társadalom jellemző vonásait is konzerválták, de gyakran konzerválták az ötvenes évek vezetési stílusát is.

Az általános jellemzők mellett számos tényező (az agrártermelés feltételei, színvonala, a települési környezet, a foglalkozási átrétegződés előrehaladása, a demográfiai folyamatok különbözősége stb.) kombinációja vezet az altípusok kialakulásához.

Az altípusok között legsajátosabb az úgynevezett tanyaközségek csoportja. Különbözőségük eltérő településtörténeti múltjukból, s sajátos település-szerkezetükből - szórványtelepülés s kisebb-nagyobb településrag együttese - fakad.

II/1. Mezővárosok, óriásfalvak tanyavilágából szervezett tanyaközségek, rendszerint kis falumaggal, egyoldalú agrárjelleggel, alacsony szintű műszaki infrastruktúrával, gyors népességcsökkenéssel (túlnyomórészt a Duna-Tisza közti Homokhátságon); 17. cluster

35. táblázat

A cluster jellemzői:

A községek száma: 85

Lakosság szám, 1970: 267,9 ezer

Átlagos nagyság: 3152 fő

A külterületi népesség aránya: 66,5 %

A mezőgazdasági keresők aránya: 71,4 %

A kiingázók aránya az összes keresőből: 19,3 %

Népességszám-változás, 1949-1970: - 15,6 %

Vándorlási egyenleg, 1960-1970: - 18,4 %

Az 1945 után épült lakások aránya 1970-ben: 30,7 %

Az 1 szobás lakások aránya: 69,0 %

Az alapfokú intézmények átlagos száma: 11,08

Átlagos fejlettség: 64,2 pont

A tanyaközségek közé sorolt 85 község (lakosságszámuk 1970-ben mintegy negyedmillió) összefüggő övezetet alkot a Duna-Tisza közti Homokhátságon, Pest megye D-i határától az országhatárig. Sorukat csak néhány közbeékelte város (Cegléd, Nagykőrös, Kecskemét, Kiskunfélegyháza, Kiskunhalas) és nagylélekszámú, más típusba sorolt de ugyancsak tanyás határu község (Lajosmizse, Kiskunmajsa, Kistelek) szakítja meg. A Tisztántúl tanyás településszerkezetű területeiből viszont csak néhány község került be e típusba. Az egykori tanyavilág itt sokkal inkább megritkult, mint a Duna-Tisza közén. A Dunántúlon pedig csak egyetlen sajátos helyzetű község, a Keszthely szőlőhegyéből alakult szórvány-település, Cserszegtomaj kerül e típusba.

E községek közös jellemzője:

- külterületi népességük igen magas aránya (átlagosan lakóik háromnegyede a tanyavilágban él),
- belterületük viszonylagos fiatalsága és kiérleletlensége,

- a magas külterületi népességszámból következő további jellemvonások, mint pl. az alacsony színvonalu műszaki infrastruktúra, az ingázás nehézségeiből is következően a foglalkozási átrétegződés elmaradása, a települések szinte egyoldalú agrárjellege,

- hasonló, de nem teljesen azonos településtörténeti múltjuk. (Cserszegtomaj kivételével valamennyi az alföldi tanyás települési-gazdálkodási rendszer átforgalmazásának - átforgalmazási kísérletének - szülötte.)

Településtörténeti múltjuk következménye sajátos kapcsolatuk az anyatelepüléssel - mely még ma is motiválja a településfejlődést, a települések életét -, a faluközösségek helyzetének, jellegének alakulása, a településközi kapcsolatok irányai stb.

Az Alföldön a XVI.-XVII. sz. teremti meg az előfeltételeket a tanyás településrendszer kialakulásához (a falvak nagymérvű megritkulása, nagyhatáru mezővárosok kialakulása, melyek polgárai bizonyos fokig kivonják magukat a feudális kötöttségek alól), s létrehozta a tanyák közvetlen elődeit, a pusztai téli szállásokat, vagy pedig a települések lakó-magját körülvevő ólaskerteket. (22)

A tanyák fejlődésük első szakaszában, a XVIII. sz.-ban, a XIX. sz. első felében a határban létesített gazdasági udvar szerepét töltötték be - ennek kialakítását a mezőgazdasági termelés szükségyszerűségei, a szántóművelés elterjedése, az állattenyésztés és a növénytermelés közti kooperáció szükségessége követelte meg -, ekkor még csak ideiglenesen lakottak, mind társadalmi-gazdasági, mind pedig földrajzi szempontból a mezővárosok szerves részei, nem önálló települések.

A XIX. sz. második felében - a feudális kötöttségek megszűnte, az árvízmentesítés, a gabonakonjunktúra hatására terjeszkedő szántóművelés nyomán - a tanyarendszer általánossá válik az Alföldön. A tanyákat már állandóan lakják, de a kapcsolatok az anyatelepülés és a tanya között változatlanul igen szorosak, formáik pedig sajátosak (pl. nemzedékváltás a tanyai és a városi lakás között; a tanya lakók még az anyatelepülés polgárai, a tanyavilág közigazgatásilag az anyatelepülés szerves része stb.). Különösen a Duna-Tisza közén és Debrecen határában válik szembetűnővé a belső tanyaöv és a külső puszták elkülönülése. A külső puszták gyengébb minőségű földjeit, félig kötött homokját, ártereit a XIX. sz.-ban is elsősorban állattartással hasznosították.

A századfordulón népesedtek be a távoli puszták, a külső legelők a városi közösségek vagy egyes nagybirtokosok parcel-lázásai nyomán. A kitelepülők - többnyire agrárproletárok, elszegényedett kisparasztok - kapcsolata megszakadt az anyavárossal, tanyájuk tipikus szórványtelepüléssé vált. Közigazgatási-lag is hamarosan önállósultak, de kedvezőtlen keletkezési körülményeik hatásai napjainkig nyomozhatók. Ilyen körülmények között keletkezett Orgovány, Bócsa, Tázlár, Jakabszállás, Pusztaszer, Csólyos, Pálos, Kömpöc stb. A valódi szórványává-lás megindult a régebbi tanyaföldeken is, részben a nagycsalád felbomlása, részben a birtokosztódás révén elvesztett városi lakás, részben a mezővárosi közösség lazulása nyomán. E területek társadalmi-gazdasági önállósulását /de nem közigazgatási elszakadását!/ egyes tanyás városok is támogatták. Szeged hatalmas határában már a századforduló táján létesültek intézmények; a városhatár egyes pontjain házhelyeket osztottak, itt falusias házsorok alakultak ki. Egyes tanyás gazdák, bérlők e központokban építettek maguknak "belterületi lakóházakat". Az Alsóközpont és a Felsőközpont a két világháború között már templommal, iskolával, temetővel, malommal, üzletekkel rendelkező többszáz lakosu település, községi önállóság nélkül (Erdei Ferenc: Magyar tanyák).

A tanyafejlődés vázolt funkcióváltásai területenként meg-lehetősen nagy fáziskülönbséggel következtek be. A Duna-Tisza köz-i Homokhátság városainak tanyái, vagy a Nyiregyháza környéki tanyák már a XIX. sz. második negyedében kezdik elveszíteni sa-játos kapcsolataikat az anyavárossal, míg a Hajduságban vagy a Nagykunságban még a felszabadulást megelőző időkben is léteztek időszakosan lakott tanyák; ezek szerepköre, gazdáik életmódja a tanyafejlődés első szakaszát idézte.

E területi és fáziskülönbségek a tanyák viselkedésének mai formáiban is kimutathatók. Az altípusba sorolt néhány köz-ség maga is a kialakuló tanyavilág anyatelepülései közé tarto-zott, és szabályos módon alakította ki a tanyáit /Fülöpszállás/. E települések többsége azonban a tanyákat létrehozó mezővárosok, óriásfalvak tanyavilágában alakult ki és önállósodott később. A különbséget épp az önállósodás ideje, illetve módja adja. Az állandó kitelepedés az anyatelepüléssel fenntartott kapcso-latok lazulásával járt, és akár megtörtént közigazgatási ön-

állósításuk, akár nem, bizonyos önálló szerveződés volt tapasztalható egyeseknél már a múlt század végén, többnyire azonban az 1920-as, 1930-as években.

Ez az önállósulás, a tanyavilág bizonyos egymáshoz szerveződése részben abban nyilvánult meg, hogy zártabb, lakótelep-szerű településmagok alakultak ki a tanyavilágban, máshol pedig a távoli határrészekben intézményi központok létesültek (tanyai iskola, igazgatási kirendeltség, boltok, esetleg kisiparosok stb.). Így a tanyaközségek egynémelyike, de csak kisebbségük már a századfordulóra bizonyos községesedés jeleit mutatta, néhány esetben megtörtént a közigazgatási önállósulásuk is (Tázlár, Páhi, Szank, Izsák, Kerekegyháza, Csanytelek, Tömörkény stb.). E távoli határrészekben alakult pusztai falvak meglehetősen mostoha életkörülményeket nyújtottak lakóiknak, társadalmuk kialakulatlan volt, helyzetük minden szempontból igen hátrányos. Csak azok a pusztai falvak kerültek kedvezőbb helyzetbe, amelyek vagy a mezőgazdasági termelésük belterjesítése révén jutottak viszonylag elfogadható jövedelemhez, vagy olyan nagy határrészekben alakultak, hogy belterületük népességszáma számottevővé vált. Természetesen e községek lakóinak jelentékeny része továbbra is a tanyákon élt.

A tanyavilágon belüli koncentrálódás, a községek kialakításához vezető folyamatok a két világháború között felgyorsultak, részben a tanyakérdés megoldására tett kísérletek nyomán. Ugyanakkor ezt a folyamatot - az anyatelepülések ellenállása következtében - csak igen lassan és vontatottan követte e határrészek közigazgatási önállósítása. Kiterjedt tanyás területeken pedig nem vagy alig indult meg a tanyavilágon belül az önállósulási folyamat (pl. a Nagykunság, Hajduság). Így a századforduló és a II. világháború között mindössze néhány tanyaközség alakult (pl. Gátér 1923-ban Pálmonostorából, Borota 1911-ben Rém területéből, Csengőd 1912-ben Páhi, Orgovány 1901-ben, Ladánybene 1907-ben, Bócsa 1906-ban a környező, többnyire ugyancsak a tanyavilágból önállósult községek tanyavilágából). A II. világháborút még igen nagy kiterjedésű, anyatelepüléseikhez tartozó tanyavilág érte meg. A felszabadulás után, a földosztást követően újabb tanyásodási hullám indult meg; a források 75000 új tanya felépítéséről tudnak. Néhány év múlva azonban alapvetően megváltozik a tanyavilág helyzete.

Az 1949-ben létrehívott Tanyai Tanács javaslata nyomán a nagyhatáru mezővárosok, óriásfalvak tanyavilágának jelentékeny részét igen rövid idő alatt közigazgatásilag leválasztották az anyatelepülésről, mintegy 100 tanyaközség közigazgatási kereteit termetve így meg. Házhelyosztással, közintézmények szervezésével, a külterületeken életbeléptetett építési tilalommal szorgalmaztatták a falumagok kialakulását, a tanyák felszámolódását. Mint Orbán Sándor tanulmányából kitűnik, a tanyás városok, sőt feltehetően a tanyai lakosság jelentékeny hányada is ellenezte az "önállósulási törekvéseket". (23) A központi kormányzat ill. egyes központi szervek viszont szorgalmazták az "átfogó rendezést", szociálpolitikai és termelési indokokra hivatkozva. Kezdetben a tanyaközpontok fejlesztését

ill. kialakítását s ezekben igazgatási kirendeltség felállítást tartották kívánatosnak. A tanyakérdést azonban 1948/49 fordulóján már nem önállóan kezelték, hanem más fontos (fontosabb!) feladatok részeként, függvényében. A tanyakérdés megítélését mindenekelőtt a mezőgazdasági termelés, a kollektivizálás szempontjai vezérelték. A tanyákat a kollektivizálás "legkomolyabb akadályának" tartották; érthető, hogy "elsorvasztásuk, és a belterületek fejlesztése" vált a tanyapolitika sürgető céljává. Ezért már 1949 elején megfogalmazták a tanya-központok fokozatos községgé alakításának tervét. Ezt a törekvést elsősorban a pénzhiány korlátozta. A községi önállóság megteremtésében a szükséges intézményhálózat kiépítése egyre nagyobb nehézségeket jelentett az ötvenes évek elején. Így számos tanyaközpont közgazgatásilag nem vált önállóvá sem akkor, sem azóta. E tanyaközségek jelentékeny része azonban megszervezésükkor semmiféle kiépített belterülettel, intézményhálózzal, koncentrálódási folyamattal nem rendelkezett, további sorsuk is eltérően alakult. Ahol az új tanyaközségek kijelölése megfelelő gondossággal történt, ahol a falvasodás feltételei adottak voltak, ott megindult a tanyaközségek valódi településsé válása, s többnyire gyors ütemben megindul tanyaviláguk felszámolódása is.

Gátolta e folyamatot, hogy ahol viszonylag gyors volt a tanyafelszámolódás, épp ott kiépületlenek voltak az új tanya-községek, ezért nem feléjük irányult az áttelepedés; ahol pedig viszonylag kedvezőbbek voltak a falvasítás előfeltételei, ott a tanyavilág elnéptelenedése lassan indult meg.

A 40-es évek végén a tanyarendszer gyors megszűnésével számoltak. Ezt látszott támogatni a szocialista mezőgazdasági üzemek kialakulása. A gazdálkodás legfontosabb üzemi központjává a nagyüzemek majorjai váltak; ezzel párhuzamosan a tanyák gazdasági funkciói csökkentek. Noha 1949 és 1960 között a statisztikailag kimutatott külterületi lakosság csökkent is mintegy 190 ezer fővel, ez a csökkenés csupán 20 %-os volt, vagyis a tanyavilág csak az első lépéseket tette meg a tanyafelszámolódás útján.

A tanyavilág "rendellenes viselkedését" a következő tényezők váltották ki:

- A mezőgazdasági tulajdonviszonyok és üzemi keretek csak az ötvenes évek végén szilárdultak meg, közben az egyéni gazdálkodás több ízben ismét teret nyert;

- a vártnál lényegesen nagyobb szerepet töltött s tölt be ma is a háztáji gazdálkodás, a kiegészítő jellegű mezőgazdasági tevékenység; a termelőségvetkezetek is hosszú időn keresztül támaszkodtak a családi munkaszervezési formákra, a tagok saját termelőeszközeire, így a tanyák gazdasági szerepköre - ha összeszesűkült bázison is - fennmaradt;

- a szélesre nyitott "agrárrolló", a mezőgazdasági jövedelmek alacsony szintje miatt az áttelepedés gyakran anyagi természetű gátakba ütközött;

- az újonnan létesített tanyaközpontok kiépítése a

kezdeti lendület után vontatottá vált, az új községek kevés vonzerőt gyakoroltak a tanyai lakosságra.

A 60-as években ismét új viszonyok közé került a tanyás településrendszer. A mezőgazdaságban véglegesen uralomra jutott a szocialista nagyüzemi gazdálkodás; az üzemi keretek megszilárdultak; a termelőség- és szövetkezetek megerősödésével, a nagyüzemi üzemszervezés elterjedésével párhuzamosan a szövetkezetek is szorgalmazták a tanyák felszámolását. Mindennek a tanyafelszámolódnak ütemének felgyorsulását kellett eredményeznie.

1960 és 1970 között 188 ezer fővel csökkent az Alföld tanyás településrendszerű területein a külterületi lakosság száma. A csökkenés mértéke megegyezik az előző dekádéval, aránya azonban a külterület népességcsökkenésének felgyorsulására utal. Az 1949-1960 közötti 19,5 %-os csökkenéssel szemben 1960 és 1970 között ez az érték 24,4 %-ra emelkedett. 1970-ben a külterületi népességszám az 1949. évinek már csak 61 %-át tette ki. 1970 óta is gyors ütemben csökken a tanyán élők száma és aránya, s ma hozzávetőleg már csak negyedmillián élnek az Alföld tanyáin.

A külterületi népességszám-csökkenésben éles különbségek mutathatók ki a Tiszántúl és a Duna-Tisza közti Homokhátság tanyás vidéke között. A tanyafelszámolódnak ütemében mutatkozó különbségek következménye, hogy a Duna-Tisza közén még mindig viszonylag összefüggő tanyás településszerkezetű terület maradt fenn; ezen övezet részét teszik ki a tanyaközségek.

A Duna-Tisza közti Homokhátságon ugyanis számos tényező kombinációja sajátos tanyakörzetet hozott létre. E körzetekben tekint vissza a tanyás településrendszer a leghosszabb történeti múltra. A homoki területek szőlő-, gyümölcs- és zöldségtermelésre elaprózott birtokviszonyokat, a kis, néhány holdas parcellákon igen sűrű tanyahálózatot hozott létre. (A külterületi népsűrűség még 1960-ban is Kecskeméten 79,3, Hetényegyházán 67,0, Ballószögön 62,3, Helvécián 61,8, Csemón 60,1 fő/km² volt.) A tanyák jelentékeny részéből máraszázadforduló után végérvényesen kiköltöztek gazdáik, feladva a városokkal való szoros kapcsolatot. E tanyák helyzete a II. világháború után is sajátosan alakult. A szőlő- és gyümölcstermelés, a tanyai lakosság nagy száma kedvezett az alacsonyabb fokú társulások, szakszövetkezetek kialakulásának. A Homokhátság területének negyedét szakszövetkezetek művelik. A termelőség- és szövetkezetek jelentékeny része földje egy részét családi művelés, részes-művelés keretében dolgoztatta. Így a tanyák gazdasági szerepe, üzemi központ-jellege továbbra is fennmaradt.

A szőlő- és gyümölcstáblákkal tarkított Homokhátság egyébként is kellemesebb életkörülményeket biztosít tanyai lakosainak, mint a Tiszántúl (pl. az év nagy részén járható földutak).

A 17. cluster községeinek pillanatnyi hasonlóságát tehát a tanyai népesség magas aránya biztosítja. Az 1970. évi állapotok szerint e települések közt húzható medián 76 %-os külterületi népességarányánál húzódik, az alsó quartilis értéke kerekén

60 %, a felső quartilisé 85,7 %. 1970-ben még jónéhány település lakóinak több mint 90 %-a a külterületeken élt; az alacsonyabb külterületi népességszámmal rendelkező települések többnyire olyan népes belterülettel rendelkező községek voltak, melyek határát sűrű tanyavilág foglalta el ugyan, de ez a külterületi népesség arányát nem tette egyértelműen magasá (Törtel 32,0 %, Izsák 33,0 %, Kerekegyháza 35,3 %, Fülöpszállás 36,8 % külterületi lakos 1970-ben).

1970 óta - a háztáji termelés jelentőségének fennmaradása ellenére - tovább csökkent e települések esetében is a külterületi népesség aránya. A csökkenés átlagos mértéke mintegy 20 %-os, speciális tényezők hatására azonban ennél nagyobb is lehet. (Pl. az állami gazdasági központ, Városföld, ahol a gazdaság is szorgalmazta és támogatta a belterületi építkezést, külterületi népességének több mint felét elvesztette; Kunszálláson 81 %-ról 55 %-ra, Bócsán 84 %-ról 62 %-ra, Kunadacson 82 %-ról 50 %-ra, Bugacon 77 %-ról 51 %-ra csökkent a külterületi népesség aránya.) Ennek ellenére egyrészt még ma is vannak kiemelkedően magas külterületi lakosság-aránnyal jellemezhető községek (Helvécia 82,1, Petőfiszállás 79,9, Kékeshalmon 78,4, Zsánán 75,7, Rúzsán 75,9, Fülöpházán 72,7 % a külterületi lakos 1980-ban), másrészt csupán néhány település került ki a tanyás településszerkezetűnek tartott települések közül (Kerekegyháza 20,2, Fülöpszállás 21,2, Kunpeszérén 29,8, Bélmegyerén 26,5 % külterületi lakos.)

A külterületi népesség aránya természetesen befolyásolja a belterületen élők számát; ez a szám többnyire jellemzőbb e településekre, mint a község összes lakosságszáma. E szempontból igen nagyok az eltérések és ez számottevő különbségeket okoz a tanyaközségek életében. A korábban önállósult települések belterületi lakosságszáma mára már elérhette egy közepes vagy nagyfalu népességszámát, és jellegében, morfológiai képében, lakók életvitelében is közeledik a szokványos falvakhoz. (E települések közé sorolható Izsák, Kerekegyháza, Lakitelek, Fülöpszállás, Mórahalom, Törtel.) Más települések esetében megindult az életképes falumagok kialakulása (Csengőd, Kunszállás, Városföld, Orgovány, Hetényegyháza, Jászszentlászló stb.). Ugyanakkor egyes községek esetében a faluközpont kialakulása vontatottan halad, a tanyákról elköltözők nem ezekbe, hanem többnyire az anyatelepülések belterületére vagy a városokba költöznek. Ugyancsak általános, hogy a mezőgazdasági nagyüzemek külterületen fekvő üzemközpontjai közül - közigazgatásilag nem önállósult - lakótelepek épültek. Így több település belterületének nagysága csak az aprófalvak méretét éri el. Kéleshalom belterületén 190-en, Bácsszőlősen 229-en, Fülöházán 315-en, Kunpeszérén 491-en, Nagytókéén 286-an éltek 1980-ban. Ezeknek a tanyaközségeknek dykor a további sorsa is kétséges, közülük többet időközben közigazgatásilag vissza is csatoltak anyatelepülésükhöz (Magyartés, Nagykopáncs, Cserebökény, Bokros, Kungyalu).

A tanyaközségek lélekszáma közepes. A medián 2400 főnél húzódik, azonban a községek összlakosságában nagy szóródás

mutatkozik. Az időközben közigazgatásilag megszüntetett Nagykopáncson 1970-ben alig 500-an éltek, Izsák lakossága viszont meghaladja a 7000, Ásotthalom, Mórahalom, Kerekegyháza, Balástya lakossága az 5000 főt. E magas értékek magyarázzák, hogy a tanyaközségek intézményhálózata meglepően kiépült; a figyelembe vett alapfokú intézmények közül átlagosan 11-et találunk egy-egy tanyaközségben. Jórésztük alapfokú intézmény-ellátottsága kiemelkedőnek mondható (Izsák, Mórahalom, Székkutas, Szatymaz, Lakitelek, Kerekegyháza stb.).

Ugyanakkor természetesen a műszaki infrastruktúra, a lakásfelszereltség színvonala igen alacsony; ehhez hozzájárult a külterületen mintegy negyed évszázadig fennálló építkezési tilalom is. Noha 1945 után épp a tanyaközpontokban folyó építkezések hatására viszonylag sok új lakás épült, az 1 szobás lakások aránya e clusterben a legmagasabb. 1960 után pedig a lakásépítés üteme is nagymértékben visszaesett. Az országban egyedül e településtípusban alacsony a villannyal ellátott lakások aránya. Mindehhez hozzá kell még számítani, hogy a különböző intézmények felkeresése a nagy távolság és a kiépítetlen utak miatt néhol alig megoldható. Mindez messzemenően befolyásolja a települések népességszámának, demográfiai folyamatainak alakulását.

Az előzőekben vázoltuk, hogy a tanyavilágból gyors ütemű volt az elköltözés; e községek már az ötvenes, hatvanas években nagyarányú vándorlási veszteséget szenvedtek. Igaz, ez a vándorlási veszteség nem érte el a kistalvákiból való elköltözés mértékét. Nem következett be a népesség demográfiai torzulása sem, a közhiedelemmel ellentétben a tanyaközségek népessége nem öregedett el. A tanyaközségek külterületen élők kormegoszlása 1970-ben fiatalosabb volt, mint az országos átlag. 1970 után tovább folytatódott a tanyai települések népességcsökkenése, de igen nagyarányú szóródás mutatkozik e téren. E szóródást igen sok tényező motiválja (a mezőgazdasági üzemek tanyapolitikája, a mezőgazdasági termelés irányai ill. a háztáji gazdálkodás lehetősége és jelentősége, a zöldség- és gyümölcs-termesztés tradíciói, a közlekedési lehetőségek, a tanyák elhelyezkedése a kiépített utakhoz képest és így tovább); szinte minden tanyai település helyzete egyedi, az említett tényezők különböző kombinációja határozza meg. Ezzel magyarázható, hogy némelyik tanyaközség lakossága majd felére, kétharmadára csökkent (a Szolnok megyei Kétpó lakossága 1970-1980 között 41,0 %-kal, Bácsszőlőssé 35,8 %-kal, Imrehegyé 35,1 %-kal csökkent), ugyanakkor más települések még némi népességnövekedésre is szert tettek.

Egyöntetű viszont a települések lakóinak foglalkozási szerkezete. A tanyás településszerkezet nem kedvez az ingázásnak, a települések pedig többnyire alkalmatlanok az iparosításra. Ennek következtében e tanyaközségek foglalkozási szerkezete messzemenően megőrizte az egykori falvak jellemvonásait; 1970-ben az ipari és építőipari keresők aránya a 20 %-ot sem érte el (a legalacsonyabb volt valamennyi cluster közül), igen alacsony a terciér keresők aránya is, így az agrárkeresők aránya

70 % felett volt. Természetszerű, hogy a nem mezőgazdaságban foglalkoztatottaknak agrártevékenysége is számottevő. Mindez nem jelenti azt, hogy a foglalkozási átrétegződés teljesen távolmaradt e községektől; keresőinek közel 20 %-a 1970-ben ingázott.

Összefoglalóan megállapítható: a 17. cluster 85 községe egykori tanyás települések külterületéből szerveződött önálló községgé, részben már a II. világháború előtt, többnyire azonban utána. A külterületi népességük szélsőségesen magas volt, részben maradt máig is; belterületük a fejlődés igen különböző szakaszában van, többnyire azonban magán viseli kialakulásának körülményeit, annak fiatalságát. Mindezt a tanyaközségek morfológiai arculata is szembetűnően példázza. A magas külterületi népességarányból fakad műszaki infrastruktúrájuk igen alacsony színvonala, az agrárjelleg majd töretlen fennmaradása. Életkörülményeik színvonala is többnyire igen alacsony, annak ellenére, hogy alapfoku intézményhálózatuk kiépített és lakóik jövedelmi színvonala esetenként igen magas is lehet. Ezen azonos jellemvonások mellett helyzetük már ma is eltérő; számottevő területi különbségek alakultak ki tanyáik helyzetében, jellemben.

Különböző már maguknak az egyes tanyáknak gazdasági szerepköre, jellege: az egyéniileg gazdálkodók és a szakszövetkezetek, termelőszövetkezeti csoportok tagjainak tanyái szinte mitsem változtak az elmúlt évtizedek során. A tanya most is a mezőgazdasági termelés központja, sőt az intenzivebbé, sokoldalúbbá váló termelés révén e szerepkörük bővült is. E tanyák háztartásaiban fennmaradt a család termelési funkciója. A fiatalabb csalágtagokkal is rendelkező családok kiemelkedő jövedelemhez juthatnak.

A "háztáji tanyákon" (termelőszövetkezeti tagok, alkalmazottak, állami gazdasági dolgozók tanyái) folyó termelés szoros kapcsolatban áll a nagyüzemi gazdaságokban folyó termeléssel; a szövetkezetek osztották ki földjüket részesművelésre. Különösen a régi telepítésű szőlők és gyümölcsösök esetében volt gyakori ez az üzemszervezési forma. A közösből származó jövedelem nagysága szintén befolyásolja a tanyán folytatott termelést és az elköltözés ütemét. Az alacsony részesedést nyújtó, gyengébb termelőszövetkezetek tagjai a háztáji gazdálkodásban keresik anyagi boldogulásukat. A nagyüzemi munkaszervezési formákat alkalmazó, szövetkezetekhez tartozó tanyák mezőgazdasági szerepköre viszont ma már csekély. Sok helyütt 200 négyzetméterben szabták meg a tanyatelek nagyságát; a háztáji földet nem a tanyák körül jelölik ki. Az ilyen tanyák alig többek lakóhelynél.

A "lakó-tanyákat" nem mezőgazdasági foglalkozásuk lakják. E tanyák termelési szerepköre különböző. Ha a tanyáról a városi munkahely elfogadhatóan közelíthető meg, akkor a tanyán elérhető mellékjövedelem konzerválhatja a tanyát.

A városok közelében szaporodnak azok a tanyák is, amelyekbe a városok felé igyekvők költöztek be más, jobb megoldás híján. Olykor e tanyák lassanként a város családi házas-kertes

Község	Lakosságszám, 1980		A külterületi lakosság aránya, %		Természetes szaporodás, 1970- 1979 %	Vándorlási egyenleg, 1970- 1979 %	Népesség- szám-vál- tozás, 1970- 1979 %	A mezőgaz- dasági ke- resők ará- nya, 1970 %	Községgé szervezés éve
	Össze- sen	Belte- rület- ten	1970	1980					
1. Zsana	1138	277	92,7	75,7	4,3	-32,6	- 28,3	87,4	1952
2. Örménykut	846	243	92,7	71,3	2,7	- 40,2	- 37,5	90,7	1952
3. Csengele	2585	716	85,8	72,3	1,6	- 17,1	- 15,5	72,5	1950
4. Balata- szállás	1984	762	81,2	68,8	3,4	- 28,2	- 24,8	77,8	1952
5. Ásott- halom	5015	1703	83,6	66,0	0,8	- 16,4	- 15,6	72,7	1950
6. Kétpó	1005	518	79,3	42,3	9,7	- 50,8	- 41,1	75,5	1952
7. Pirtó	932	453	70,2	51,1	6,9	- 8,0	- 1,1	57,2	1947
8. Tázlár	2084	1241	59,7	40,3	- 1,0	- 11,7	- 12,7	81,0	1900 előtt
9. Kelebia	3160	1478	73,1	53,2	4,4	- 9,6	- 5,2	45,8	1924
10. Székkutas	2973	1709	66,6	42,6	3,4	- 23,3	- 19,9	59,0	1950
11. Lakitelek	4541	609	50,9	36,9	3,8	- 0,2	3,6	60,3	1950
12. Városföld	2257	1447	79,8	35,5	14,2	- 9,8	1,4	73,2	1952
13. Kaskantyú	1296	854	59,5	34,1	2,0	- 18,9	- 16,9	87,5	1949
14. Borota	2198	1511	47,5	31,2	- 4,0	- 16,2	- 20,2	81,4	1911
15. Nyárlőrinc	2609	1806	56,6	30,6	8,3	- 7,6	0,7	74,6	1950
16. Nagycser- kesz	2106	791	86,0	62,4	8,9	- 18,0	- 9,1	68,4	1952
17. Cserszeg- tomaj	1312	236	97,3	82,1	- 3,0	- 2,3	- 0,7	31,1	

övezetébe olvadnak, olykor csak átmeneti lakásul szolgálnak.

Eltérő a tanyavilág helyzete térbeli elrendeződése szerint is; az egymáshoz és a dűlőutakhoz viszonyítva minden szabályosságot nélkülöző "szórt" tanyák helyzete a legnehezebb; ezek akadályozzák leginkább a nagyüzemi gazdálkodást (következésképp ezeket ösztönzik leginkább megszűnésre a gazdaságok), ezek nélkülöznek legjobban az utak hiányát, ezeket a tanyákat a legnehezebb villamosítani.

Az "útmenti tanyák" az országutak, dűlőutak mellé húzódnak, helyenkint zárt sort, tanyautcákat alkotnak (pl. Békés megyei Örménykút, Kardos, Kamut, Murony esetében).

Néhány község határában pedig a 15-20, sőt olykor 50, faluszerűen egymás mellé épített tanyaépület alkot 1-1 "bokrot". Ilyen jellegű település a Nyiregyháza külterületéből szervezett Nagycserkesz.

II.2 Kedvezőtlen természeti adottságú, közepes méretű, "hagyományosan" szegény, stagnáló népességű agrárfalvak (11. cluster)

37. táblázat

A 11. cluster községeinek főbb jellemzői:

A típusba sorolt települések száma: 117 db

Összes lakosságuk 1970-ben: 270,3 ezer fő

Átlagos nagyságuk: 2310 fő

A külterületi népesség aránya: 20,9 %

A szántó aránya: 61,3 %

A termőhelyi adottságok: 35,3 pont

A mezőgazdasági keresők aránya, 1970: 63,8 %

A kiingázók aránya: 21,2 %

Az alapfokú intézmények átlagos száma: 10,12

Népességszám-változás, 1949-1970: 0,81 %

Vándorlási egyenleg, 1960-1969: - 20,71 %

Az 1945 után épült lakások aránya 1970-ben: 64,7 %

Az 1 szobás lakások aránya, 1970: 58,3 %

Az átlagos fejlettség pontszáma: 76,2

A 11. cluster községei, a 16. cluster községeivel keveredve, azokkal közösen összefüggő tömböt alkotnak az Észak-Tiszántúlon, mindenekelőtt a Nyírségen. Az altípus településeinek kerekén fele található Szabolcs-Szatmár megyében (56 község), annak szabolcsi részén. További 16 %-uk Hajdú megyében helyezkedik el. (Ugyanakkor Szabolcs településeinek majd 90 %-a a 11. és a 6. clusterbe került.) A "szabályos múltú" nyírségi falvak mellett ebbe az altípusba került néhány speciális körülmények között született község, mindenekelőtt külterületből szervezett - s időközben népes belterületet kialakító - település, tanyaközség. E tanyaközségek többsége sem "szabályos" tanyás településszerkezetű területeken szerveződött, hanem többnyire egykori nagybirtokok majorjaiból, pusztáiból, nagyüzemek körül kialakult lakótelepekből, készenléti lakásaiból

(Hortobágy), a legszegényebb földmunkások számára szervezett telepítésekben alakultak ki.

Az altípus községeire a kedvezőtlen agráradottságok, a társadalmi-gazdasági fejlődés elmaradottsága, az ebből fakadó hátrányos helyzet, a szegénység, s a településhálózatban elfoglalt helyzet változatlansága a jellemző.

E községek a Nyírség gyenge termőképességű homoktalajain, a Hortobágy, a Nagykúnság, a Tiszavölgy kötött, szikesedő taljain gazdálkodtak. A magas természetes szaporodás, a kedvezőtlen birtokviszonyok, a népességfelesleget felszívni hivatott ipar majd teljes hiánya igen nagy agrártúlnépesedést, a paraszti birtok elaprózódását, általános szegénységet, az életmód primitívségét eredményezte. Kialakulatlan volt a városhálózat, rendkívül szegényes az infrastruktúra, a lakásállomány, a falvak művi környezete. Miután a városok, az ipar nem tudta felszívni a népességfelesleget, e községek népességszáma gyorsan növekedett, közepes és nagy-népességű falvak sűrű állománya alkotta a Nyírség településhálózatának falusi szegmentjét. Ezen a képen sem a belterjesülő agrártermelés - a századforduló óta különösen a burgonya-, dohány-, gyümölcstermelés-, sem az ötvenes évektől kezdődően növekvő ingázás nem változtatott. Az ingázás a hatvanas évek végéig jobbra a fővárosba, a borsodi iparvidékre, sőt a dunántúli iparvidékekre irányuló távolsági ingázás volt, annak számos hátrányos társadalmi kihatásával. A hatvanas-hetvenes évektől kezdődően ez a távolsági ingázás fokozódó mértékű megyén kívülre irányuló elköltözést váltott ki. Ez egyben a foglalkozási átrétegződést is fékezte; az "átrétegződött" ingázók elköltöztek. Csak a hetvenes években haladta meg a távolsági ingázást s vált egyre jelentősebbé a kistáví, napi munkabajárás. E községek foglalkozási átrétegződése így napjainkig folytatódott (ezt azonban vizsgálatunk már nem követthette).

Az altípusba került nem-nyírségi falvak is kedvezőtlen adottságokkal indultak az önálló községi létnek. Görbeházát a két világháború között, kedvezőtlen természeti környezetben létesítették, a nagybirtok munkaerőellátása céljából; a betelepülők földtelen agrárproletárok voltak. Több község az 1940-es, 1950-es évek során szerveződött az egykori nagybirtokok pusztáiból, majorjaiból; lakói újjgazdákká lett cselédekből, napszámosokból kerültek ki (Györgytarló, Mátyásdomb).

E kedvezőtlen helyzetű községek által alkotott területen alapvető településhálózati változások mindmáig nem történtek, illetve e változások a falusi térségen kívül zajlottak: fokozatosan megerősödtek, iparosodtak a korábbi kis helyi központok. A megerősödő városok azonban eddig nem módosították környezetük falvainak településformáló folyamatait. A falusi települések között nem alakult ki mélyreható differenciálódás, hierarchizálódás, munkamegosztás. A vizsgálat időpontjában 80 %-uk tanácsi székhely volt, a társközségek lélekszáma pedig meghaladta az 1000 főt. A hetvenes években ugyan folytatódott a közös tanácsok szervezése, de az altípus községeinek kétharmada ma is önálló tanáccsal rendelkezik, vagy a közös tanács székhelye. Ez a "hierarchizálódás"

friss, másrészt a falvak nagyságrendi tagozódása sem engedi meg, hogy alapvető különbségek alakuljanak ki a székhelyközségek s társközségeik között. A községek átlagos nagysága 2 ezer fő felett van, néhányé az 5 ezer főt is meghaladja (Tiszacsege, Ib-rány, Nagycsed, Balkány).

Ezt a közepes méretű falvak alkotta szerkezetet színezi a külterületi népesség számottevő aránya (a típus átlaga 20,9 %), a különböző jellegű szórványok, külterületi lakotthelyek általános elterjedtsége az altípus területén. A valódi tanyákból szervezett községekben a vizsgálat időpontjáig fennmaradhatott a magas külterületi népesség-arány (Tarhos, Dóc, Kunfehértó, Örményes 50 % feletti külterületi népesség; Nagyhegyes, Ebes, Jászivány lakosságának is közel fele tanyán élt 1970-ben), ugyanakkor népes belterületük is kialakult. Esetenként magas a speciális jellegű külterületekkel rendelkező községek külterületi népességaránya is; e külterületek azonban többnyire csoportos települések (a mezőgazdasági nagyüzemek üzemközpontjaiban, készenléti lakótelepein élők aránya Hortobágyon 76,9 %; Kálmánháza csoportos tanyáin a lakosság 57,9 %-a élt stb.). Noha a Nyírség már nem tartozik a "szabályos" tanyás településszerkezetű tájaink sorába, a szőlőkben, a falumagtól távolabb fekvő kertekben, csoportos "tanyákon" élők aránya magas (Balkány 51,7 %, Nyiracsád 45,3 %, Nyírmártonfalva 40,8 %).

A közepes településméret, a visszafogott körzetesítés, a koncentrációs folyamatok rövid múltja következtében az alapellátás intézményhálózata kiépültnek tekinthető; a falvak bő felében teljeskörű az alapfokú intézményhálózat. Az általános iskolák körzetesítése nem történt meg, óvoda csak kivételes esetekben nem működik e községekben, a társközségekben is fennmaradtak a tanácsi kirendeltségek stb.

Kevés változáson esett át e települések gazdasági szerep-köre is (eltekintve a nagyüzemi gazdálkodásra való áttéréstől). A foglalkozás-váltás korábban a nagyfokú migrációt tartotta életben, visszafogva a falvak foglalkozási átrétegződését. Noha e térség igen nagyszámú ingázót küldött az elmúlt évtizedekben az ország iparvidékeire, arányuk a népes falvakban nem emelkedett magasra. Az eljáró keresők átlagos aránya 1970-ben 21,2 % volt, a szóródás csekély. A falvak fő funkciója ma is az agrártermelés; a mezőgazdasági keresők aránya mindenütt relatív többséget mutat, s mindössze 7 községben nem éri el az 50 %-ot.

Sajátosak e községek demográfiai folyamatai. Az agrártúlnépesedés, az iparosítás késése a nagytávu ingázás kényszere, a "tradicionális szegénység" taszítása egyre nagyobb arányúra tette az elvándorlást, de ezt a hatvanas évek végéig a magas természetes szaporodás ellensúlyozta. Az 1960-69 között jelentkező, több mint 20 %-os vándorlási veszteség ellenére 1949-1970 között e falvak népessége stagnált, sok esetben még valamelyest növekedett is. Csak a speciális helyzetű, többnyire nem-nyírségi községek egy részének csökken számottevően a lakossága (Hortobágy 27,2 %-os, Nagyhegyes és Tarhos 21,3 %-os, Kertészsziget 39,6 %-os népességcsökkenés). 1970 után az évi 8 ezrelékes természetes

szaporodás ellenére általánossá vált a népességcsökkenés; ennek üteme azonban csak kivételes esetekben gyors (Ömböly 25,9, Bátorliget 21,8, Terem 20,5, Nyírpilis 23,8 %-os népességcsökkenése 1970-1979 között). A fokozódó elvándorlás - épp a magas természetes szaporodás következtében - a helybenmaradók demográfiai strukturáját kevésbé torzítja.

Az elmúlt két évtizedben Szabolcs gyors ütemben zárkózott fel az ország többi megyéjéhez, mind gazdasági - iparosítás, a mezőgazdaság színvonalának emelése -, mind társadalmi szempontból. Gyors ütemű volt e falvak "urbanizálódása", pontosabban műszaki infrastruktúrájának fejlődése. A lakásépítés üteme meghaladta az országosát. Már 1970-ben is a lakások kétharmada 1945 után épült. A jelenleg épülő lakások nagysága meghaladja, felszereltsége megközelíti az országos átlagot. Az életkörülmények sok hagyományos mutatója alapján is elkerült Szabolcs a megyék rangsorának utolsó helyéről. Az urbanizálódás rövid múltja miatt viszont az életmód urbanizációja elmarad a technikai keretek nyújtotta lehetőségek mögött.

II/3. Kedvezőtlen természeti adottságú, közepes méretű, "hagyományosan" szegény, stagnáló népességű agrárlakófalvak (6.cluster)

38. táblázat

A 6. clusterba sorolt községek főbb jellemzői:

A típusba sorolt települések száma: 78 db
Összes lakosságuk 1970-ben: 197 ezer fő
Átlagos nagyságuk: 2525
A külterületi népesség aránya: 10,3 %
A szántó aránya: 61,6 %
A termőhelyi adottságok: 34,2 pont
A mezőgazdasági keresők aránya, 1970: 51,0 %
A kiingázó keresők aránya: 36,7 %
Az alapfoku intézmények átlagos száma: 9,91
Népességszám-változás 1949-1970: - 1,74 %
Vándorlási egyenleg, 1960-1969: - 19,15 %
Az 1945 után épült lakások aránya 1970-ben: 54,9 %
Az 1 szobás lakások aránya: 56,6 %
Az átlagos fejlettség pontszáma: 71,6

A 6. cluster községei messzemenően hasonlatosak a 11. cluster községeivel, elterjedési területük is azonos; az egyetlen lényeges különbség a foglalkozási átrétegződés előrehaladottságában, az ingázás méreteiben mutatkozik.

Ezen altípus is az Észak-Tiszántúl jellegzetes falutípusa; a típus településeinek 55 %-a Szabolcsban, 16 %-a Hajdú-Bihar megyében s 13 %-a Borsod-Abaúj-Zemplén alföldi részein (Bodrogköz, Taktaköz) található, többnyire az itteni városok közvetlen szomszédságában. Település- és gazdaságtörténeti múltjuk, jelenlegi helyzetük is azonos a 11. cluster községeivel; a foglalkozási átrétegződés azonban előrehaladottabb.

A keresők kereken fele nem-mezőgazdasági foglalkozású, s ez az arány igen csekély mértékben szóródik az altípus községeiben. A vegyes foglalkozási szerkezet részben a nagyobb arányú ingázás, részben pedig a közlekedésben dolgozók magas arányának következménye.

A keresők bő egyharmada (36,7 %, szemben a 11. cluster 21,2 %-os arányával) ingázó; arányuk néhány várossal szomszédos községben meghaladta az 50 %-ot (Felsőberekci 63,3 %, Kótaj 58,0 %, Nyírpazony 57,5 %, az időközben Nyíregyházához csatolt Orosban 52,8 %). Igen magas lehet a terciér szektor, mindenekelőtt a közlekedés foglalkoztatottjainak aránya; e községek vagy a záhonyi átrakóközvet közelében helyezkednek el (Anarcs 40,1 %, Pátroha 39,1 %, Pap 37,1 %, Aranyosapáti 35,5 % terciér kereső), vagy hagyományos lakóhelyei a MÁV-dolgozóknak, pályamunkásoknak (Vámospércs, Farnos, Győrtelek stb.).

E falvak társadalmának talán legfeltűnőbb vonása, hogy a nagyvárosok (Debrecen, Nyíregyháza, Szolnok) közelsége, a nagy népességszám, a fokozódó arányú ingázás ellenére az életmód korszerűsödése, az urbanizáció minőségi jegyei igen lassan hódítanak tért; e községek társadalma ma is falusi, sőt talán parasztinak mondható társadalom, s a városok "kisugárzása" nemritkán épp antiszociális magatartásformákat szül.

II/4. Közepes méretű, csökkenő népességű agrárfalvak síkvidéken (9.cluster)

39. táblázat

A 9. cluster községeinek főbb adatai:

A clusterbe sorolt községek száma: 199
Lakosságszámuk: 324,3 ezer fő
Átlagos nagyságuk: 2131
Külterületi népességük aránya, 1970: 11,6 %
A mezőgazdasági keresők aránya: 62,9 %
A kiingázók aránya a keresőkből: 22,7 %
A szántók aránya: 71,0 %
Átlagos talajértékszám: 60,5
Az alapfoku intézmények átlagos száma: 11,23
Népességszám-változás, 1949-1970: - 12,96 %
Vándorlási egyenleg, 1960-1969: - 16,73 %
A fejlettség átlagos pontszáma: 84,1

E közepes méretű, városoktól, iparvidékektől távolabb fekvő, agrárjellegűket megtartó falvakra is jellemző településhálózati helyzetük változatlansága.

Az ország nagy területen megtalálhatók, mindig siksági jellegű környezetben. Településtörténeti múltjuk "szabályos", kivéve néhány tanyaközséget (Kúncsorba, Hunya, Csikéria, Mesterszállás), valamint Csanád egykori kincstári falvait. E kincstári puszták betelepítése csak az 1800-as évek elején indult meg, amikor szer-

zöldéses kertésztelepek létesültek, melyek önálló községi életet sem élhettek; helyzetük hátrányosabb volt a jobbágyfalvakénál. Agráradottságaik többnyire kedvezőek, jónéhányuk termelési színvonalja magas, termelési tradíciói számottevőek (Hajós, Szulok, Fadd stb.); azonban épp a "szabályos múlt", az egykori jobbágyi kötöttségek a mezővárosok, kiváltságos területek közelében azt eredményezték, hogy termelési kultúrájuk, életkörülményeik vonzatottan korszerűsödtek. Ma pedig az agrárjelleg fennmaradását a városoktól, iparvidékektől való nagyobb távolság támogatja, ez pedig gyakran periférikus fekvést, hátrányos helyzetet eredményez. A Közép-Tiszavidék (hevesi, tiszafüredi, füzesabonyi járások), Bihar, a Tiszazug jónéhány községe került e típusba.

Az előző típusokhoz hasonlóan a településközi kapcsolatok jellege keveset változott az elmúlt évtizedekben. E falvak többsége kívül maradt a faluállomány hierarchizálódásán, csupán néhány dunántúli tanácsi székhely került soraikba. Bő 90 %-uk tanácsi székhely; mintegy 70 %-ukban az alapfoku intézményhálózat kiépültnek mondható.

Egységes foglalkozási szerkezetük, ill. gazdasági szerepük. Szerény mérvű foglalkozási átrétegződés ugyan lezajlott e községekben is, de a mezőgazdasági keresők 50 % alá nem csökkentek; a lakófunkció is csak a községek egytizedében vált a falu szerepkörének részévé. E falvak életének meghatározója ma is az agrártermelés, a mezőgazdasági nagyüzem; ez utóbbi egyben a legfontosabb hatalmi tényező is. A termelés színvonala változó, gyakran a hátrányos társadalmi környezet hatására kevéssé eredményes. A háztáji termelés volumene viszont többnyire átlagfeletti.

Az agrárjelleg fennmaradása, a napi ingázás közlekedés-földrajzi akadályai jelentős mérvű elvándorlást tartanak fenn évtizedek óta. 1949-1970 között a lakosság kb. 13 %-kal csökkent; s az elvándorlás a hetvenes években fokozódott. A demográfiai folyamatok irányában, jellegében, ütemében viszont - különösen a hatvanas évek végéig - számottevő a szóródás (a területi szórtság következtében is). 1970-ig egyaránt előfordult gyorsan csökkenő népességű község (Szakcs 37,5 %-os, Ozora 33,7 %-os, Sarud 32,7 %-os, Kuncsorba 32,2 %-os, Pély 39,8 %-os népességcsökkenés 1949-1970 közptt) az altípusban, de a cluster községeinek egytizede még számbelileg gyarapodott. 1970 után általánossá vált a népességcsökkenés; az altípus települései lakosságuk 10-20 %-át veszítették el 1970-1980 között (de Magyarombegyház 33,3 %-át, Hunya 27,6 %-át, Nagyrév 24,1 %-át stb.). Ez a népességcsökkenés ezekben a községekben azonban az eltartóképesség és a lakosságszám közötti egyensúly helyreállítását eredményezi s többnyire nem a települések nagyfoku dinamikátlanságának eredménye.

Döntő többségük helyzete várhatóan a jövőben sem változik a településhálózaton belül. Helyzetüket lakóik életkörülményeit a városhálózat hiányainak megszüntetése javíthatja (Tiszafüred, Heves, Kúnszentmárton, Mezőkovácsháza/?, Enying /?/, Sárbogárd, Simontornya stb. fejlődése). Alapvetően azonban továbbra is agrártermelésük helyzete szabja meg életüket. Kisebb hányaduk

"hierarchia-szintje" csökkenhet, más falvaknak rendelődhet alá; a kisebb népességű községek egy része a hetvenes években már elvesztette mezőgazdasági üzemi központját, önálló tanácsát.

II/5. Közepes természeti adottságokkal rendelkező dombvidéki agrár-vegyes funkcióju falvak, mérsékelt népességcsökkenéssel (12. cluster)

40. táblázat

A 12. cluster községeinek főbb adatai:

A clusterba sorolt községek száma: 110 db
Lakosság számuk: 157,6 ezer fő
A községek átlagos lélekszáma: 1433
A szántóterület aránya: 38,4 %
Az ipari+építőipari keresők aránya, 1970: 26,3 %
A terciér szektor keresőinek aránya, 1970: 26,0 %
A mezőgazdasági keresők aránya, 1970: 47,7 %
A kiingázók aránya: 32,6 %
Az alapfoku intézmények átlagos száma: 1018
Népességszám-csökkenés 1949-1970: 8,6 %
Vándorlási egyenleg, 1960-1969: - 10,62 %
Átlagos fejlettség pontszáma: 86,8

Az altípus 110 községe aprófalvas településszerkezetű területeken, azok peremlein, kis- és középfalvas településszerkezetű területek határzónáiban fordul elő - szórtan; e területek népesebb, fejlettebb települései, melyekben az agrárszerepkörhöz valamilyen kiegészítő funkció járul.

Az altípus településeinek háromnegyede négy dunántúli megyében - Veszprém, Somogy, Zala, Vas megyék - található. E területeken legjellegzetesebb az agrárfunkció és az "alsófokú központi" szerepkör kombinációja. A 12. cluster községeinek 57 %-a közös tanács székhelye (további 20 %-uk önálló tanáccsal rendelkezik); a "központi szerepkör" jelentős mérvű, az alsófoku intézményhálózat a településméretekhez képest kiépült. E települések - a környező kistalvák funkcióinak átvételéből is táplálkozva - relatív dinamikája szembeötlő.

Néhányukban a "központi szerepkör" hagyományai régiek, ám ez a központi szerepkör a rendkívül elaprózott településszerkezetű területeken a múltban is többnyire az alsófokú intézményekre korlátozódott; szűkebb környezetük kis központja volt pl. Pacsa, Nova, Igal, Bódvaszilás. A kis településméretek következtében az alsófoku központi szerepkör súlya a településeken belül számottevő, a terciér szektor keresőinek aránya magas (Ságvár 1514 lakos, 32,0 %-nyi terciér kereső; Gersekarát: 528 lakos, 34,0 % terciér kereső; Búcsúszentlászló 808 lakos 48,3 % terciér kereső stb.).

Az agrárfunkció mellett számottevő lehet az idegenforgalmi, üdülési szerepkör jelentősége. Némelyikük nagyobb idegenforgalmi tájegységeink peremén kisebb forgalmú üdülőhely (Gyenesdiás, Aszófő, Balatonöszöd, Badacsonytördemic, Nemesgulács, Köröshegy);

mások kedvező természeti környezetben a kialakuló falusi üdülés szinterei (Velem, Bozsok, Szenna), gyógyfürdők (Balf, Csokonya-
visonta, Igal), idegenforgalmi látnivalók által életrehívott tu-
rizmus célpontjai (Ják, Szenna, Abaliget, Nemesgulács stb.).

Megjelenhet az agrárfunkció kiegészítőjeként az ipari sze-
repekör (Bodrogkeresztúr, Nemesgulács, Ugod, Böhönye stb.) és a
lakófunkció is; a községek egyharmadából számottevő a kiingázás
(legalább a keresők 40 %-a kiingázó).

Vagyis megállapítható, hogy az altípus községeinek gazdasági
szerepkörében, településhálózati helyzetében nagyobb változások
következtek be, mint a korábban tárgyalt altípusok esetében.
Agrárfunkciójukhoz minden esetben kiegészítő szerepekörök járulnak
- agrár-vegyes funkciójú falvak -, s többségük kisfalvas telepü-
lésszerkezetű területen a koncentráció (az agrártermelés, az
alapfoku intézményhálózat, esetenként a népesség) szinterei.

Dinamizmusuk mérsékelt s relativ, noha csökkenő népesség-
szám mellett is számottevő lehet az intézményhálózat (pl. Nádasd,
Bódvaszilás, Bükkösd, Ják stb.), a mezőgazdasági üzemközpontok
kiépülése. 1949-1970 között a 8,6 %-os népességcsökkenés nagy
szóródás mellett következett be; népességszámuk csökkenése napja-
inkig általános, bár létüket nem veszélyezteteti, demográfiai struk-
turájukat visszafordíthatatlanul nem torzítja.

II/6. Kisfalvak határozott agrárjelleggel, hiányos alap-
ellátással, de csak lassan fokozódó ütemű elvándor-
lással (15.cluster)

41.táblázat

A 15. cluster főbb jellemzői:

A clusterba sorolt községek száma: 223 db
Lakosság számuk: 211,3 ezer fő
A községek átlagos lélekszáma: 947 fő
A szántóterület aránya: 61,3 %
A termőhelyi adottságok átlagos értéke: 41,7 pont
A mezőgazdasági keresők aránya, 1970: 65,7
A kiingázók aránya, 1970:
Az alapfoku intézmények átlagos száma: 5,33
Népességszám-csökkenés 1949-1970: 7,89 %
Vándorlási egyenleg, 1960-1969: - 18,0 %
Az 1945 után épült lakások aránya 1970-ben: 52,8 %
Az 1 szobás lakások aránya 1970-ben: 37,9 %
Az általános fejlettség átlagos pontszáma: 74,2

Az altípus kétszáznál több településére a kisfalvas nagyság-
rend és a kisfalvas tünetcsoport hiánya a jellemző, ami a gazdasá-
gi szerepkör csekély változása mellett következett be. Szembetűnő,
hogy a már megindult "hierarchizálódás" nem bontotta meg a típus
egységét.

A 15. cluster települései alföldies természeti környezetben,
közepes vagy annál kedvezőbb agráradottságu területen helyezkednek

el. Összefüggő, zárt tömböt alkotnak a Szatmár-Beregi síkságon; itt tömörül a típus községeinek egyharmada. A Bodrogköz legtöbb községe is ebbe az altípusba került. Elterjedt falutípus a Kisalföldön is, de itt már nem alkotnak egybefüggő tömböt a típus községei. Az agrárökológiai adottságok általában csak közepesek, de az adottságokhoz jól alkalmazkodó gazdálkodás színvonalas agrikultúrát alakított ki e községekben. A kis településméretnek ellenére társadalmi helyzetük is kedvező, vagy legalább is elfogadható volt. Még Szatmár és Bereg falvai is relative kedvezőbb helyzetben voltak a trianoni békekötésig; periferikus fekvésük ezután alakult ki s számottevő kisnemesi lakosságuk mozgékonyabbá, "innováció-képesebbé" tette a helyi társadalmakat, mint pl. Szabolcsban.

E települések többsége a településméret alapján a kis-, sőt az aprófalvak közé tartozik. Bő negyedük (26,4 %-uk) lélekszáma 1970-ben az 500 főt sem érte el, harmincaduk pedig 500-1000 lakosú kistalu (az 1000 főn aluli községek teszik ki a típus községeinek 63,1 %-át); csupán 5 %-uk lélekszáma haladja meg a 2000 főt (Karcsa, Ricse, Mérk, Döge, Pócspetri stb.). Ennek ellenére a falvak "hierarchizálódása" ill. "hierarchizálása" mind a Kisalföldön, mind Szatmár-Beregben elmarad a hasonló településszerkezetű területeken lezajlott folyamatoktól. Győr-Sopron megyében a településhálózat-fejlesztés a közelmúltban is tartózkodott a falusi funkciók túlzott koncentrálásától, s Szatmárban is viszonylag vonatott volt e folyamat. Pontosabban: lezajlott ugyan a közös tanácsok szervezése, a termelőszövetkezetek összevonása, differenciálódott az intézményhálózat is, ezt azonban nem követte az aprófalvas jelenségek általános fellépése (gyorsütemű elvándorlás, a demográfiai struktúra torzulása, a gazdaság volumenének csökkenése stb.). Ezért is jellemző, hogy a különböző településméretű és intézményhálózatú falvak egyazon típusba kerültek. Miközben a falvak egynegyedében az alapfokú intézményhálózat két-három "intézményre" szűkült, néhány "alsófokú központ" is kialakult; Ricsén néhány évtizede járási kirendeltség is működött; Kölcse egyike Szatmár kevés "hagyományos" falusi szintű központi helyének; Rozsály viszont az elmúlt két évtized településfejlesztésének terméke, tanácsi székhely, mezőgazdasági üzemi központ.

E községek ma is szinte tisztán agrárjellegűek; az iparvidékektől távol fekszenek, kis központjaik - mint pl. Vásárosnamény, Fehérgyarmat, Csenger, Sáropatak, Berettyóújfalú stb. - iparosítása újkeletű. A mezőgazdaságból kilépők többségének a napi ingázás nehézségei miatt el kellett hagynia lakóhelyét. Igy a keresők kerekén kétharmada 1970-ben is agrárfoglalkozású volt; Szatmárban ennél is több (Kishódoson 87,0 %, Szamosbecsen 86,8 %, Magasligeten 85,5 %, Szamostatárfalván 85,4 %, Csegöldön 80,6 % mezőgazdasági kereső). Az ingázás többnyire jelentéktelen (Kishodos keresőinek 2,0 %-a, Szamostatárfalván 2,9 %-a, Magasligeten 4,8 %-a, Csegöldön 5,3 %-a, Szamosbecsen 5,6 %-a ingázott 1970-ben); csupán néhány speciális helyzetű községben vált számottevővé a lakófunkció. (Például a záhonyi átrakókörszet közelében fekvő Benk keresőinek 57,3 %-a nem agrárfoglalkozású, s 45,0 %-a ingázó.)

A vázolt helyzet (kis településméret, a helyi munkaalkalmak szűkössége, korlátozott ingázási lehetőségek) ellenére az elvándorlás mérsékelt. 1949-1960 között a típus településeinek lakosságszáma még emelkedett is; 1960 után átmenetileg felgyorsult a vándorlás, 1970 után viszont ismét mérséklődött, s elsősorban nem a mobil népesség korábbi elvándorlása miatt! A típus településeiben élők kormegoszlása 1980-ban is fiatalasabb volt az országos falusi átlagnál. 1949-1970 között csupán 4 község népességszám-vesztése múlta felül a 30 %-ot s további 21 (e települések alig 10 %-a) községé 20-30 % között volt. 1970 után mérséklődött az elvándorlás; a községek létét veszélyeztető népességszám-csökkenés csak speciális esetekben lépett fel; az 1971-es szatmári árvízkor elpusztult, majd az új árvízvédelmi vonalak kívülmaradt községek népessége húzódtott be a védett településekbe. Így Nagygéc és Komlódtótfalu a végső elnéptelenedés felé közeledik (96,9 ill. 78,1 %-os népességcsökkenés 1970-1980 között) s Kishódos, Nagyhódos, Garbolc "feleződött" egy évtized alatt, miközben a szomszédos Méhtelek megkészszerelte lakosságszámát. Figyelemreméltó viszont, hogy az árvízkor komoly károkat szenvedett szatmári falvak eredeti helyükön épültek újjá, ha ezt építési tilalmak nem tették lehetetlenné.

A viszonylag kis arányú elvándorlással kölcsönkapcsolatban a típus községeiben nagyvolumenű háztáji, kiegészítő gazdálkodás folyik, a lakásépítés, lakásfelújítás üteme gyors (az 1970-es lakásállomány 52,8 %-a 1945 után épült, az egyszobás lakások aránya - 37,9 % - a községi átlag alatt volt), a művi környezet színvonala sem maradt el a falusi átlag mögött.

A 15. cluster községei tehát a színvonalas agrártermelésre, a jövedelmező háztáji gazdálkodásra támaszkodva kivédtek eddig a településméretekből egyébként következő kedvezőtlen folyamatok fellépését, általánossá válását, anélkül, hogy ehhez a településpolitikától, a településhálózat-fejlesztéstől különösebb támogatást kaptak volna.

II/7. Kisméretű agrár-lakófalvak /4. cluster/

42. táblázat

A 4. cluster községeinek főbb jellemzői:

A clusterba sorolt települések száma: 131
Átlagos lélekszámuk: 900 fő
Az ipari+építőipari keresők aránya, 1970: 27,1 %
A terciér keresők aránya, 1970: 27,5 %
A kiingázók aránya: 47,7 %
Az alapfoku intézmények átlagos száma: 5,0
Népességszám-változás, 1949-1970: - 13,8 %
Az 1945 után épült lakások aránya 1970-ben: 30,5 %
Az általános fejlettség pontszáma: 74,0

Az altípusba többirányú átmenetet képező falvak kerültek: mind a települések nagyságát, mint településformáló folyamataikat tekintve átmenetet képeznek e községek az apró- és kisfalvak,

valamint a közepes méretű községek között, s átmenetet az agrár-funkcióju települések és a lakóöv települései között. Így több-kevesebb joggal az aprófalvas típusnál, a lakóöv településeinél s a jelen helyen is tárgyalhatók. Ez az átmeneti helyzet azt is eredményezi, hogy a clusterba sorolt települések egyes mutatói a szokásosnál jobban szóródnak.

Az altípus községei összefüggő övezetet nem alkotnak, de a Kisalföld déli karójában, Veszprém megye pápai és ajkai járásában, Vas megye sárvári járásában ez a leggyakoribb településtípus. E két megyében található az altípus községeinek 51 %-a. Síkvidéki fekvésűek, folyóvölgyekben, alacsony, mezőgazdasági művelésre alkalmas dombvidéki területeken fekszenek. Az agrártermelés természeti adottságai a közepesnél valamivel jobbak, a mezőgazdasági termelés intenzív, az agrárkultúra magas szintű. Kedvező a községek forgalmi fekvése, az elérhető távolságra fekvő iparvidékek, városok munkaerőkínálata bőséges. E községekben a helyi mezőgazdaság és a környező települések ipara "verseng" a munkaerőért.

A települések átlagos nagysága alapján a cluster a kistalvak közé is kerülhetett volna; az átlagos lélekszám 900 fő; a szórás nem túl nagy: a falvak 40 %-ának 500-1000 lakosa van, 30 %-ának pedig nem éri el az 500 főt - aprófaluk. Az 1500 főnél népesebb falu az altípus településeinek 10 %-át sem teszi ki. Ehhez képest viszonylag magas a tanácsi székhelyek aránya /45 %-uk tanácsi székhely/; az alapfoku intézmények száma alapján is átmenetet képeznek a kistalvak s a többi településtípus között; a számbavett alapfokú intézmények közül átlagosan 5 található az altípus községeiben. Kiépült alapfoku intézményhálózattal csak néhány település rendelkezik (Zalabér, Ónod, Döbrököz, Baránd, Adács), viszont többségük rendelkezik a legfontosabb intézményekkel (legalább alsótagozatos általános iskola, óvoda, vegyesbolt, posta stb.).

A foglalkozási szerkezet kiegyenlített; az agrárszerepkör a vegyes funkció egyik összetevője; a mezőgazdasági keresők aránya a községek kétharmadában 40-60 % között mozog, mintegy negyedükben nem éri el a 40 %-ot sem. Ezeknél a községeknél számottevő lehet a közlekedési dolgozók aránya (Csikóstöttös, Adács, Ludas stb.). A mezőgazdasági szerepkörhöz a lakófunkció társul, de a kiingázók aránya erősen szóródik; a szóródás azonban többnyire 30-50 % kiingázó-érték között marad (a községek 76 %-a esik e csoportba).

Az ingázási lehetőségek és a jó mezőgazdasági adottságok dinamizálni nem tudták e településeket, épp a kedvezőtlen településméretnek következtében. Ahhoz azonban elegendőnek bizonyultak, hogy megakadályozzák a lebomlási folyamatok fellépését. Az elvándorlás általános, de szélsőséges méreteket nem öltött; 1949-1970 között a 10-20 % közötti népességcsökkenés volt a jellemző e településekre. 1970 után is fennmaradt ez az ütem, ami viszont már demográfiai torzulásokhoz is vezethet.

III. Agár-vegyes funkciójú nagy- és óriásfalvak

A típusba sorolt közel 200 település zöme az Alföldön, kisebb hányaduk a Dunántúl síksági jellegű agrártájain - Mezőföld, Kisalföld - helyezkedik el; lakosságszámuk meghaladja az 1 milliót. Karakterisztikus vonást kölcsönöz e településtípusnak az átlagos faluméreteket jóval meghaladó településnagyság (átlagosan mintegy 5 és félezren élnek e falvakban, néhányuk lélekszáma meghaladja a 15 ezer főt is), az agrárjelleg fennmaradása, a "városias településméreteket" ellenére a lassú modernizálódás, a műszaki infrastruktúra alacsony szintje, a stagnáló vagy csökkenő számú lakosság. Az altípusok kialakítására épp a meginduló átalakulás (iparosodás, városi szerepkörök megtelepedése, a művi környezet átfarmálódása stb.) üteme nyújt lehetőséget.

Településtörténeti múltjuk sokszínű; jelentékeny hányaduk nem volt "szabályos" jobbágyközség; kiváltságos területek településeiként, mezővárosokként bizonyos kiváltságokat élveztek a feudális-kori Magyarországon (a Jászság, a két Kunság települései, Mezőberény, Hajdúdorog, Abony, Nagykálló, Szegvár, Békés stb.); társadalmuk, gazdálkodásuk, a határhasználat rendje, a településforma is a jobbágyközségektől eltérően alakult. A rendi kiváltságok elvesztése, a polgári közigazgatás kiépülése után e települések differenciálódtak; a nagyobb lakosságszámú, nagyobb határral rendelkező, gazdaságilag erősebb mezővárosok, kiváltságos helyek városi jogállásukat megőrizték, a többiek a községek közé "süllyedtek"; ez visszavetette fejlődésüket, annál is inkább, mert az agrártermelésre alapozott gazdaságuk növekedésére további lehetőség alig volt, egyéb funkciókra nem tettek szert. E stagnáló kismezővárosok ennek ellenére lélekszámuk, a falusi átlagot meghaladó intézményeik, az agrártermelésben játszott szerepük (piacközpontok, a mezőgazdaságot termelőeszközökkel ellátó iparosok, az agrártermékek feldolgozása stb.), kicsiny, de a városias - különösen alföldi viszonylatban városias - településmagjuk, nem utolsósorban társadalmi tagolódásuk alapján különböztek az "átlagos" falvaktól.

A kismezővárosok stagnálása, relativ visszafejlődése mellett mezővárosi múlt vagy rendi szabadalmak nélkül is kiemelkedett néhány népes alföldi falu a "szabályos falvak" közül a XIX. század végén, a XX. század első felében, mindenekelőtt belterjessé váló agrártermelésük, növekvő népességszámuk alapján (Jánoshalma, Soltvadkert, Kecel, Bácsalmás, Kistelek stb.). Ismét mások a kiépülő polgári közigazgatás központjaiként, járási székhelyekként tesznek némi városias szerepkörre, gyarapodó népességszámra, miközben agrárjellegük fennmarad (Tiszafüred, Tiszaföldvár, Szeghalom, Polgár, Tiszalök, Sárbogárd, Nagyléta, Lengyeltóti stb.). Végül jórészüket megőrizte kizárólagos agrárjellegét, falusi mivoltát, sőt miután a környező mezővárosokkal szemben is hátrányban voltak egy fokozatosan hátrányos nagytérsegen - Alföld - belül, "hátrányos helyzetű", szegény, igen lassan modernizálódó településsé váltak (külterjes agrártermelés, agrártúlnépesedés, kedvezőtlen birtokviszonyok, az agrárproletárok, földnélküliek magas aránya, igen szegényes infrastruktúra

stb.). A "szabályos falvakból" nagyobb lélekszámuk, ennek következtében intézményeik nagyobb száma, a falvakra a II. világháboru előtt kevésbé jellemző "szolgáltatások" jelenléte - gyógyszerár, ügyvéd, esetleg polgári iskola stb. - különböztette meg őket (pl. Egyek, Balmazújváros, Komádi, Újfehértó, Ücsöd, Cibakháza, Füzesgyarmat, Dévaványa, Vésztő, Endrőd stb.).

A II. világháboru után helyzetük átmenetileg méginkább hátrányossá vált; elvesztették a mezőgazdasági vertikumban elfoglalt pozícióikat (a "piac" szerepének csökkenése, a kis élelmiszeripari üzemek, malmok, szeszfőzdék, vágóhidak megszüntetése, az agrártermeléssel kapcsolatban álló kisipar volumenének csökkenése), a mezőgazdaságot, az infrastruktúra-fejlesztést sújtó gazdaságpolitika még a korábban kedvezőbb helyzetű kismezővárosokat is stagnálásra kényszerítette. Korábban is szegényes infrastruktúrájukat élük fel, központi szerepkörük is csökken (pl. elveszti járási-székhely rangját Kunhegyes, Jászapáti, Tiszaföldvár, Bácsalmás, Dunavecse, Polgár, Enying stb.), növekszik vándorlási veszteségük. Noha a településhálózat-fejlesztési politika, az OTK sem teremt kedvező hátteret fejlődésükhöz (a modellszerű településhálózat-hoz ragaszkodva, a "központi szerepköröket" az Alföldön is erőteljesen koncentrálva a népes, 10-15 ezres lakosságu településeket is "falusi pozícióban" tartja), a hatvanas évek második felétől egy részük kedvezőbb helyzetbe kerül; terbe veszik néhányuk "várossá fejlesztését" (pl. Szeghalom, Kunszentmárton, Tiszafüred, Kistelek, Sárbogárd stb.), mások felélesztve az agrártermelésben korábban betöltött pozícióikat, a mezőgazdaság termelési-szervezési központjaivá váltak (pl. Nádudvar, Boly, Bábolna stb.), számottevő iparra tehettek szert (pl. Sarkad, Biharkeresztes, Mindszent, Kunszentmárton, Bácsalmás stb.). Ennek nyomán megindult korszereződésük, népességszámuk gyarapodása (egynémelyikük, így Paks, Békés jogilag is várossá vált, mások agrárjellegük részbeni megőrzésével funkcionálisan városnak tekinthetők, mint pl. Mór, Tamási, Kunszentmárton, Tiszafüred); alapfoku intézményeik száma, differenciáltsága is kiemeli e községeket az átlagos falusi szintből.

E települések többsége meginduló átalakulásuk ellenére nem találta meg megnyugtatóan helyét a településhálózatban, ellentmondások állnak fenn pl. nagyságuk és ellátottsági színvonaluk, munkaerőkínálatuk és a munkalehetőségek között, s ezen egyensúlyzavarok nem minden esetben fejlődésüket-fejlesztésüket ösztönzik, korszereződésüket idézik elő, hanem bizonyos kényszerpályákra terelődve mérséklődnek; a munkaerőkínálat pl. nem gazdasági tevékenységük volumenének növelését ösztönzi, hanem nagyarányu elvándorlást vált ki.

A meginduló differenciálódás ellenére általánosságban megállapítható, hogy műszaki infrastruktúrájuk igen hiányosan épült ki, lakásállományuk jórésze korszerezetlen (a vizsgálat időpontjában a lakások fele - a 3. clusterben 56 %-a! - egyszobás volt, 10 %-uk volt ellátva vezetékes vízzel), a fejlesztés vontatott, a lakásépítés üteme lassú (az 1945 után épült lakások aránya kb. 32 %, alig magasabb, mint egyes aprófalvas altípusokban). A településképp, eltekintve a falumagoktól s néhány kismezőváros múlt-

ből öröklött "kisvárosi lakóhely-jellegű" település-részétől, hagyományosan falusias. Ebben kétségtelenül szerepe van a pénzügyi elosztásban elfoglalt igen kedvezőtlen helyzetüknek (ahol "faluként" kerülnek elbírálásra, noha a településfejlesztés feladatai meghaladják az átlagos falusi szintet), az elérhető "cél" bizonytalanságának (a várossá fejlődés a jelen megítélés szerint csak egynéhányuk számára reális célkitűzés, a célként kitűzhető színvonalas alapellátás kiépítése és az agrárszerep kör megerősítése eleddig kellően nem dinamizálta e községeket), a hátrányos helyzetű környezetnek, de szerepe lehet a helyi társadalom "innovációs készsége" hiányának is. (Ez utóbbi téren egyébként a mezővárosi és a paraszti múltú települések között jól érzékelhető különbség lehet.) Mindezek következtében a nagyfalvak lakosság száma stagnál vagy csökken, esetenként gyors ütemben. (1949 és 1980 között némely község lakosság száma 20-30 %-kal csökkent, ami jelen esetben több ezer fős(!) népességszám-csökkenést jelent; pl. Dévaványa esetében 3511 főt, Battonya esetében 4704 főt, Tótkomlós esetében 2767 főt.)

Említettük, hogy a vázolt általános jellemvonások ellenére jól megfigyelhető a meginduló differenciálódás. Tóth J. az elért hierarchia-szint s a településfejlődés dinamikája alapján Szeghalom-típusú (várossá fejlődő), Mezőberény-típusú ("fejlődő kismezőváros") és Vésztő-típusú (stagnáló óriásfalukismezővárosokat-nagyfalvakat különböztetett meg az Alföldön.⁽²⁴⁾ Vizsgálataink során két altípus különült el: az átformálódó és a változatlan szerepkörű, jellegű óriásfalvak altípusa.

III/1. Agrár-vegyes funkciójú, lassan korszerűsödő, csökkenő népességű, esetenként tanyavilággal rendelkező óriásfalvak, kismezővárosok, mindekenélőtt az Alföldön (3. cluster)

43. táblázat

A 3. cluster községeinek főbb jellemzői:

A clusterba sorolt települések száma: 116

Átlagos lélekszámuk: 5826

A külterületi népesség aránya: 24,4 %

A mezőgazdasági keresők aránya, 1970: 51,5 %

Az ipari keresők aránya, 1970: 28,7 %

A kiingázók aránya az összes keresőből: 25,2 %

Az ipari telephelyeken dolgozók átlagos száma: 355 fő

Az alapfokú intézményfajta átlagos száma: 16,14

Az 1 főre jutó iparcikk-kereskedelmi forgalom: 6588 Ft.

Népességszám-változás, 1960-1969: - 14,54 %

Az 1945 után épült lakások aránya 1970-ben: 32,7 %

Az általános fejlettség pontszáma: 86,5

A 3. cluster 116 községének döntő többsége jellegzetes alföldi nagy- és óriásfaluk, egykori kismezőváros. Közülük mindössze 8 található a Dunántúlon; a Tiszántúlon viszont az egykori Csanádtól (Magyarcsanád, Csanádpalota, Mezőhegyes, Battonya stb.) Szabolcs déli pereméig (Nagykálló, Újfehértó) összefüggő övezetet

alkotnak; ezt a zónát csak a hasonló múltú s részben mindmáig hasonló jellegű, de városi jogállású települések (Túrkeve, Kisújszállás, Hajdúnánás, Hajdúböszörmény stb.), a Berettyó-Körösvidék "szabályos" falvai és a csanádi telepes községek szakitják meg. Békés megye községeinek 37 %-a (bennük él a megye községi lakosságának 60 %-a), Szolnok megye községeinek 38 %-a tartozik e településtípusba. A Duna-Tisza közén a Jászság, a Tápíómente és a Dunavölgy uralkodó községtípusa; a Homokhátságon a tanya-községek közé ékelődik néhány, ugyancsak tanyás településrendszerű, de népes belterülettel rendelkező óriásfalú (Kistelek, Kiskúnmajsa, Lajosmizse stb.). (25)

Településtörténeti múltjuk nem azonos; e szempontból legalább három nagyobb csoportba sorolhatók:

- szabadalmatlan területek községei, mezővárosok;
- népes, de falusi társadalmú községek;
- a polgári közigazgatás energiáiból is táplálkozó községek.

Az általánosan felismerhető tényezők mellett e típus községeinek múltja, fejlődése, a helyi társadalom formálódása számos sajátos, egyedi vonást mutat; majd minden község fejlődéstörténete eltér az összes többi községtől. A jogállás sokszínűsége - pl. Mezőhegyes kamarai birtokra települt; Nagyszénástés Gádorost az 1820-as években telepítették magánszerződéssel; a jászsági, kiskunsági községek már a XVIII. században megváltották magukat földesuruktól; Dévaványa lakosságának többsége jobbagytelken gazdálkodó kisnemesség volt; sokuk szabályos jobbágyfaluként élt a feudalizmus korában -, az újratelepítés időpontja, a nemzetiségi, vallási különbségek, az agrártermelés iránya és színvonala, a városiasodás mértéke számtalan kombinációt alkothat, amihez a későbbi fejlődés során az agrárfunkcióhoz esetleg társult szerepkörök jellege - pl. Püspökladány közlekedési szerepköre - adódott. Ismételten utalnunk kell arra, hogy e községek - különösen a mezővárosi múlttal nem rendelkező falvak között! - többségben voltak a hátrányos helyzetű, nem is jellegzetesen paraszti társadalommal rendelkező, hanem nagyszámú proletárnak - mezőgazdasági cselédek, napszámosok, kubikosok, pályamunkások stb. - lakóhelyet nyújtó falvak (Endrőd, Egyek, Balmazújváros, Vésztő, Püspökladány, Újfehértó, Poroszló stb.). A II. világháború után relatív helyzetük romlott, s e településtípus településhálózati helye, gazdasági jellege alapvetően máig sem változott, noha gazdálkodásuk, infrastruktúrájuk, intézményhálózatuk - erősen eltérő ütemben ugyan - a hatvanas évek végétől fejlődésnek indult.

A típus községeinek legfőbb jellemzője a falusi átlagot felülmúló településméret; átlagosan közel hatezren lakták e községeket 1970-ben; a felső quartilis 9000 fő felett húzódtott, tehát e települések negyede 10 ezer fő körüli, vagy annál népesebb település volt (Püspökladány 15498 fő, Abony 15034 fő, Kiskúnmajsa 14132 fő, Újfehértó 13769 fő, Tiszavasvári 13 501 fő, Dabas 13023 fő stb.). Ez a településméret nemhogy Európa legtöbb államában jelent egyben városi szerepkört is, hanem hazánkban is a városiasodás alsó zónáját képezi. Találunk is az altípus községei között néhány városi funkciót ellátó települést; a központi szerepkör azonban e községek funkcióinak sorában nem jutott vezető szerephez. E települések többsége már a

múlt század közepe óta járási székhely s az OTK is támogatja városias fejlesztésüket. Jellemző, hogy többségük nem egykori agrárváros - ezeknek jobbára nincs "vidékük" -, hanem falusi térségek "központi helye", mely központi helyet a polgári közigazgatás szükségletei hívtak életre; társadalmuk sosem vált városi, polgári jellegűvé (Heves, Tiszafüred, Szeghalom, Dabas, Nagykáta). Néhány további községben is kialakult a városiaság néhány jegye, elsősorban néhány városi intézmény, vagy a mezővárosi múlt eredményeként (pl. Mezőberény, Abony, Kúnszentmiklós, Szabadszállás, Jászárokszállás stb.), vagy az időközben elvesztett járási-székhely rang jóvoltából (Polgár, Tiszaföldvár, Jászapáti, Kúnhegyes stb.) esetleg az utóbbi évtized(ek) településfejlesztésének eredményeként (Tiszavasvári, Kistelek). Végül eredményben 23-25 település lát el több-kevesebb városi funkciót - az altípus községeinek ötöde -, s a jelen helyzetben ennél lényegesen több nem is nagyon válhat közülük várossá. Ugyanekkor jónéhány 8-10 ezer lakosu község sem földrajzi, méginkább szociológiai-társadalmi értelemben nem indult városiasodásnak; néhány középfokunak minősülő(?) intézményük ellenére - pl. Újfehértón szülőotthon, szakrendelés, középiskola, szaküzletek, OTP-fiók, Demecserben középiskola, Lajosmizsén szülőotthon, szakrendelés, szaküzletek stb. - kifejezetten falusi "rendszer" alkotnak (Újfehértó, Lajosmizse, Albertirsa, Hajdúdorog, Vésztő, Létavértes, Komádi, Tiszakécske, Dévaványa stb.).

A települések nagyságrendi tagolódását motiválja a községekhez tartozó tanyavilág; részben azáltal, mert e községek legtöbbször szórványtelepülések központja, részben azáltal, hogy a népességszám adatok olykor megtévesztőek. A tanyás településrendszerrel való kapcsolatok különfélék; egy részük egykori külterületből szerveződött községgé, többsége a két világháború között (Tompá, Csabacsüd, Kardoskút, Árpádhalom); mások szabályos tanyás települési-gazdálkodási rendszer anyatelepülései (Kiskunmajsa, Kecel, Gyoma, Endrőd, Kúnszentmiklós, Szabadszállás, Mezőberény stb.), végül néhányuk esetében a külterületen élők száma csekély, a tanyák késői fejlődés eredményei vagy korántsem "szabályosok" (Mezőhegyes, Kertészsziget, Dombrád stb.). Végeredményben átlagosan lakosságuk negyede külterületen élt 1970-ben; arányuk néhány község esetében az 50 %-ot is felülmúlta.

Funkcionális szerkezetükben ma is a mezőgazdaság - agrártevékenység! - játssza a vezető szerepet; súlya meghaladja a foglalkozási szerkezet által tükrözött arányokat. A mezőgazdasági keresők aránya átlagosan 51,5 %; a települések egytizedénél csökken 40 % alá. Az altípus néhány települése a mezőgazdaság termelési, irányítási központjává vált (Nádudvar, Kaba, Heves stb.). Ez a szerepkör dinamizálhatja a székhely-településeket is. A lakosság döntő hányada résztvesz az agrártermelésben.

E községek nagy lélekszáma, munkaerőfeleslegük a hatvanas, hetvenes években ipartelepítő tényezővé lépett elő. Az iparosítás meglehetősen különböző méretű, az ipari szerepkör azonban csak néhány településben lépett elő vezető funkcióvá. Az ipari fejlődésben a korábban is kedvezőbb helyzetű községek, mezővárosok jártak élen, kihasználva bizonyos ipari hagyományait, "innovációs készségüket", saját erőforrásaikat (pl. az ipari

szövetkezetek fejlesztése). Az ipari telephelyeken településenként átlagosan 350-en dolgoznak, de Tiszavasváriban közel 3 ezren (az ipari keresők aránya 49,7 % volt 1970-ben), s mintegy tucatnyi községben ezer fő körül alakult az iparban foglalkoztatottak száma (Hajdúdorog, Jászárokszállás, Kúnszentmiklós, Komádi, Kúnhegyes, Gyoma, Endrőd). Mindez azonban nem formálta ipari jellegűvé e községeket, társadalmukat, noha az iparban foglalkoztatottak aránya néhány esetben eléri a 40-50 %-ot.

Hasonló szerepe van az ingázásnak; néhány speciális helyzetű nagyfaluból a keresők harmada-kétötöde is ingázhat, de ez nem lazítja települési önállóságukat, kevéssé formálja külső képüket, lakóik életmódját. A kiingázók aránya átlagosan 25,2 %. Legmagasabb a budapesti agglomeráció peremén fekvő Albertirsán, 63,8 %. Azonban Albertirsa óriásfaluvá válását épp a lakófunkció kiterjedése, a napi ingázás lehetőségei segítették elő. A lakóövezetek peremén (Polgárdi, Szentmártonkáta, Dabas, Örkény stb.), speciális helyzetben (Tiszaföldvár Martfű "lakótelepülése") a kiingázók aránya elérheti a 40 %-ot. Az "igazi óriásfalvak" többségéből azonban a napi ingázás lehetősége csekélyebb, s ez az elvándorlást fokozza.

E községek morfológiája falusias; az egykori kismezővárosok városmagja néhány középületével, "kisvárosi lakónegyedével" ugyan városias formaelemeket is tartalmaz, de ezt hatalmas falusias burok veszi körül. (A legutóbbi években megindult ugyan néhol a többlakásos, telepszerű építkezés is, vagy a lakóépületek korszerűsítése, átépítése, de ez az általános képet nem változtatja meg.) Az infrastruktúra vontatottan korszerűsödik.

A vázoltak eredményeként e településtípus nem bizonyult dinamikusnak az elmúlt évtizedekben (noha a hetvenes években a várossáfejlesztés szándéka, az iparosítás, az "agrárvetikum" megtelepedése differenciálta az óriásfalvakat). Általános a lélekszám csökkenése, ami olyannyira számottevő lehet, hogy épp az "óriásfalu-mivoltuk" kerül veszélybe. Az elvándorlás százalékos adatai mögött igen nagy abszolút számok állnak. 1949-1970 között lélekszámuk mintegy 10 %-kal csökkent; leggyorsabban épp az eredetileg is kisebb, leginkább falusias községek vesztek el lakosságuk egy részét. A népességcsökkenés a hetvenes években is folytatódott, noha az egyes települések demográfiai folyamatai igen különbözőek lehetnek (44. táblázat).

44. táblázat

A 3. cluster néhány községének népességszám-alakulása

Község	A népe- sedési csúcs éve	Lakosságszám			Lélekszám- változás, 1970-1980	Vándorlási kü- lönbözlet, 1970-1979	
		A népe- sedési csúcs évében	1970	1980		%	szám
		Dévaványa	1941	14172	10676	9684	- 9,3
Endrőd	1930	12100	7809	7005	-10,3	- 679	- 8,7
Vésztő	1949	10706	9386	8564	- 8,8	-1015	- 10,8
Battonya	1920	13737	9376	7962	-15,1	- 937	- 10,0
Mezőhegyes	1949	9456	8482	7416	-12,6	-1457	- 17,2
Kúmadaras	1949	8487	6927	6223	-10,2	-1392	- 20,1
Jászszent- andrás	1949	5337	4033	3615	-10,4	- 193	- 4,8
Szeghalom	1949	10909	9484	10704	12,9	201	2,1
Tizsakécske	1949	13590	12139	12150	0,1	- 42	- 0,3
Tiszavas- vári	1980	14270	13501	14270	5,7	- 161	- 1,2

III/2. Vegyes-agrárfunkciójú, korszerűsödő, stagnáló
népességű óriásfalvak, kismezővárosok (13.cluster)

45. táblázat

A 13. cluster községeinek főbb jellemzői:

A clusterbe sorolt települések száma: 88

Átlagos lélekszámuk: 5154

A külterületi népesség aránya: 9,1 %

A mezőgazdasági keresők aránya, 1970: 39,1 %

Az ipari keresők aránya, 1970: 34,8 %

A kiingázók aránya az összes keresőből: 26,4 %

Az ipari telephelyeken dolgozók átlagos száma: 505,2

Az alapfoku intézményfajta átlagos száma: 17,68

Az 1 főre jutó iparcikk-kereskedelmi forgalom: 12234 Ft

Népességszám-változás, 1949-1970: 2,71 %

Vándorlási egyenleg, 1960-1969: - 6,48 %

Az 1945 után épült lakások aránya 1970-ben: 31,8 %

Az 1 szobás lakások aránya 1970-ben: 38,8 %

Az átlagos fejlettség pontszáma: 116,7

A 13. clusterbe sorolt nagyfalvak agrárjellege kevésbé egy-
oldalú; különböző jellegű településformáló folyamatok /várossá-
fejlődés, a lakófunkció felerősödése, iparosodás stb./ alakítják
e községeket. Nagynépességű, agrár-vegyes funkcióju falvak kerül-
tek az altipusba, de a kismezővárosi, óriás-falusi múlt kevésbé
egyértelmű. Nem is kötődik a típus egyértelműen az Alföldhöz;

községeinek közel 70 %-a a Dunántúlon és Északon található. Így településtörténeti múltjuk - s ennek máig ható következményei - sokszínűek. Néhány kiváltságos település - Kúnszentmárton, Sarkad, Tarczal, Kiskúnlacháza, Csepreg -, funkcionális értelemben vett kismezőváros - Tótkomlós, Elek, Mindszent, Bácsalmás, Derecske stb. -, alföldi nagyfalu - Dunapataj, Bácsbokod, Rakamaz, Tiszalök stb. - mellett többségében nagyhatáru, népes falvak lakossága duzzadt fel, részben az agrártermelés bázisán - nemritkán a modern mezőgazdaság központjaiként, mint Boly, Bábolna, Ács, Jánossomorja, Iregszemcse -, gyakran némi központi szerepkörre, városias funkcióra szert téve - Lengyeltóti, Szikszó, Szentlőrinc, Enying, Bicske, Sárbogárd, Gyöngy, Dunaföldvár, Biharkeresztes, Dunavecse stb. -, újabban pedig az ipari, forgalmi vagy lakófunkció megtelepedése nyomán (Bátaszék, Csákvár, Füzesabony, Martonvásár stb.).

Az altípusra a jelentős agrártevékenység s szerepkör (beleértve a szervezést, kutatást, elsődleges feldolgozást) fennmaradása mellett a meginduló funkcionális átalakulás a jellemző. A mezőgazdasági keresők aránya átlagosan kb. 40 %; az agrárszerepkör uralkodóvá csak néhány esetben válik. Részben a statisztikai adatfelvétel sajátossága is tükröződik abban, hogy Bábolna keresőinek több, mint 90 %-át mezőgazdaságikeresőként tartják nyilván. Néhány további kevésbé átfomálódott, hagyományosan falusi funkciókat betöltő közösségekben emelkedik még 60-70 %-ra a mezőgazdasági keresők aránya (Harta, Csávoly, Apátfalva stb.). A városiasodó s egyben lakófunkciókra szert tevő községekben viszont 30 % alá csökkenhet az agrárkeresők aránya (Aszód, Szikszó, Füzesabony, Bicske, Sarkad, Mór stb.).

A típus aránylag sok községe - bő negyede - kisebb-nagyobb mértékben városi funkciókat lát, vagy látott el. Néhány hosszú kisvárosi múltú visszatekintő, társadalmában is városi vagy mezővárosi vonzásokat mutató község is bekerült az altípusba; Paks és Dunaföldvár Tolna megye hagyományos kereskedőhelyei a víziút mentén; Mór is hagyományos piachely; Kúnszentmárton mezővárosi hagyományokkal rendelkezik. Legtöbbjük városiasodását azonban a múlt század kapitalizálódó gazdasága, a polgári közgazdaság kiépítése, vagy a vasutépítés indította el (Füzesabony, Bátaszék, Gyöngy, Tamási, Lengyeltóti, Dunavecse, Bicske, Biharkeresztes, Derecske, Ráckeve stb.). A városi fejlődés üteme ill. előrehaladása a későbbiek során természetesen eltérő volt; néhányuk funkcionális értelemben teljesértékű vagy közel teljes értékű várossá vált. Közülük jogi értelemben is kivált a közelmúltban Paks. Mór, Bicske, Sárbogárd, Tamási, Kúnszentmárton különböző "településalkotó rendszerei" - intézményhálózat, infrastruktúra, művi környezet, a helyi társadalom - egyaránt városiasodtak. Elsősorban központi funkcióik révén válik ki a falvak sorából Enying, Szikszó, Dunaföldvár, Bácsalmás.

Több községnek jelentős forgalmi szerepköre van (Füzesabony, Bátaszék, Kápolna, Hegyeshalom, Szentlőrinc); a kiingázók átlagos aránya (26,4 %) ugyan alig magasabb a 3. cluster átlagánál, de a számottevő szóródás miatt néhány községben a lakófunkció erőteljes térnyerése tapasztalható (Pátyról, Szikszóról, Lébényről, Bata-

székről, Nagycenkről, Aszódról, Fertőszentmiklósról a keresők 40-60 %-a kiingázó). Több-kevesebb iparral szinte mindegyikük rendelkezik; az ipar volumene, az iparban foglalkoztatottak aránya is magas lehet egyes községekben. (Pl. Kunszentmártonban 2300, Tótkomlóson 1058, Bácsalmáson 1051, Sárbogárdon 1338 ipari kereső stb.). Mégsem beszélhetünk arról, hogy e községek - elsősorban szociológiai szempontból - ipari településekké váltak volna.

Összegzésül megállapítható tehát, hogy e népes községek agrárfalusi vagy kismezővárosi múlttal rendelkező települések; mezőgazdasági (termelő, irányító, szervező, kutató, terményfeldolgozó) szerepkörük jelentős, az agrárfalusi múlt számos egyéb következménye él mindmáig. Emellett azonban egy vagy több további szerepkör súlya jelentős (városi, ipari, lakófunkció, közlekedési szerepkör, speciális szerepkör, mint pl. Hegyeshalom, Rajka határátkelőhely szerepe), esetenként funkcionális struktúrában meg is előzi az agrárszerepkört. Korszerűsödésük általában gyorsabb, mint a 3. cluster községeié. Népességszámuk stagnál; néhány várossá fejlődő község népességgyarapodása gyorsabb ütemű (Tamási 14,2 %-os, Mór 13,5 %-os, Bicske 9,6 %-os népességgyarapodás 1970-1980 között).

* * * * *

A további községtípusra a gyorsan kibontakozó s a települések jellegét messzemenően átalakító településformáló folyamatok fellépése a jellemző. Gazdasági szerepkörük, lakosságuk foglalkozási szerkezete, településközi kapcsolatait (pl. a nagyarányú ingázás s következményei) nem "hagyományosan" falusi jellegűek, noha túlnyomó többségük földrajzi szempontból továbbra is falunak számít. De az átformálódás viszonylag rövid múltja miatt e települések morfológiai képe, művi környezete, lakosságuk szociológiai jellemzői, életmódja, "falusiasabb", mint az szerepkörük statisztikai adataiból kitűnik, de pl. agrártevékenységük is jelentősebb, a lakosság nagyobb hányadához kötődik, mint ahogy a foglalkozási statisztikákban szerepel.

IV. Központi szerepkörrel rendelkező, városias jellegű, ipari-tercier foglalkozási szerkezetű községek (25.cluster)

46. táblázat

A cluster főbb jellemzői:

A községek száma: 46

Népességszámuk: 224,7 ezer fő

Átlagos lélekszámuk: 4885

Az ipar+építőipari keresők aránya, 1970: 40,9 %

A terciér szektor keresőinek aránya, 1970: 32,6 %

A mezőgazdasági keresők aránya, 1970: 26,5 %

A kiingázók aránya, 1970: 24,7 %

Az ipari telephelyeken dolgozók átlagos száma: 934 fő

Népességszám-változás, 1949-1970: 20,82 %

Vándorlási egyenleg, 1960-1970: - 1,7 %

Az 1945 után épült lakások aránya 1970-ben: 37,9 %

Az alapfoku intézményfajták száma: 16,1

Az 1 főre jutó iparcikk-forgalom, Ft: 17040

Az átlagos fejlettség pontszáma: 127,2

Az e típusba sorolt 46 települést a központi szerepkörnek a településmérethez viszonyított kiemelkedő jelentősége, a városias funkciók jelenléte, a városias fejlődés folyamatai jellemzik. A viszonylag kis településméret következménye, hogy a "központi funkciók" tisztán jelentkeznek, az agrárfunkciók volumene nem jelentős. Így viszonylag kis méreteik ellenére a városi szerepkör mind a foglalkozási szerkezetükben, mind morfológiai megjelenésükben, mind a vonzáskörzet nagyságában, mind pedig a központi szerepkör hagyományaiban szembetűnő. Mindezekhez hozzájárul, hogy az időközben várossá nyilvánított Kiskőröstől eltekintve, valamennyi apró- és kistelepülés szerkezetű területeken funkcionál. Miután a községek tipizálására kidolgozott mutatórendszerünk a városias szerepkörű települések további differenciálásra kevésbé alkalmas, a 25. cluster települései a városias fejlődés különböző fázisaiban vannak:

- Közülük időközben a következő tizennégy községet közigazgatásilag is várossá nyilvánították: Körmeny, Siklós, Celldömölk, Kiskőrös, Marcali, Mezőkövesd, Barcs, Berettyóújfalú, Nagyatád, Vásárosnamény, Csorna, Nyírbátor, Lenti, Fehérgyarmat.

- Az e típusba került, jelenleg is községi jogállású települések közül településföldrajzi értelemben (de többnyire egyben "társadalmi", szociológiai, építészeti értelemben is) kisvárosok, a kisvárosi funkciók majd teljes választékával rendelkeznek, a településhálózat-fejlesztés is várossá nyilvánításukkal számol: Szerencs, Szentgotthárd, Pásztó, Vasvár, Sümeg, Edelény.

- Hiányosan látja el a városi funkciókat Encs, Zirc, Kisbér, Szécsény, Sásd, Tokaj, Zalaszentgrót, Devecser, Putnok, Tab.

- Végül egyes községekben a városi szerepkör eljelentéktelenedett, ill. a központi szerepkör az igen elaprózott településszerkezetű körzetekben az alapfoku ellátás relativ súlyából fakad, vonzáskörzetük is számottevő, de valójában városi szerepkört, "középfoku funkciókat" nem vagy alig töltenek be: Pécsvárad, Pétervására, Csurgó, Jánosháza, Abaújszántó, Villány, Szob, Szendrő, Pétság, Zalalövő, Sellye, Óriszentspéter, Letenye, Pálháza.

- Néhány további település (Nagyvázsony, Pannonhalma) a tercier funkciók, az idegenforgalom fejlettsége alapján került e típusba.

A vázoltak következtében a típus egyes települései között számottevő különbségek mutatkoznak. A városi funkciók volumene és településen belüli aránya mellett az ipari szerepkör súlya, de mindenekelőtt a településfejlődés dinamikája tagolja e községek körét.

Külön altípust képviselnek a fejlődésük felszálló ágában lévő, a településhierarchiában előretörő kisvárosok. Fejlődésük szükségességét az országos településhálózat-fejlesztési tervek s a megyei településfejlesztési politika is elismeri. Az OTK felülvizsgálatáig érvényes besorolás Szentgotthárdot, Pásztót, Szerencset, Encset, Sümegyet, Vasvárt, Szécsényt, Zircet, Zalaszentszörgót, Kisbért a közép ill. részleges középfokú központok közé sorolta; a felülvizsgálat során Tab, Csurgó és Tokaj is soraikba került. De még e települések többsége is átmeneti stagnálás, városi funkcióik elszegényedése után indultak ismét fejlődésnek, részben a vidék iparosítása, részben a tervszerű településfejlesztés nyomán. Az átmeneti visszaesést mindenekelőtt a járási székhely szerepkörének elvesztése, az ezzel együtt elvesztett közigazgatási, igazgatási-szervezési, gazdaságirányítási intézmények hiánya, a döntési központ voltuk megszűnése okozta. A fenti kisvárosok közül csupán Szerencs, Encs és Pásztó őrizte meg folyamatosan közigazgatási központi szerepkörét. E központokban azonban a kisvárosi funkciók olyan tradicionálisak, sokrétűek voltak, hogy a közigazgatási rang elvesztése csak stagnálásra kényszerítette városi fejlődésüket, de városi jellegüket nem veszélyeztette. Ugyanakkor növekedett ipari szerepkörük, s a legutóbbi években a településfejlesztés is több figyelmet fordít rájuk, többnyire épp a tervbe vett várossá nyilvánításuk okán. E települések már ma is jelentékeny városi funkciókkal rendelkeznek; működik bennük középiskola, szakmunkásképzés, szakrendelőintézetek, többségükben kórház. Kiskereskedelmi szerepkörük - méretükhöz képest - kiemelkedő; ez tükröződik az 1 főre jutó iparcikk kiskereskedelmi forgalmuk értékében is, amelyek számos közigazgatásilag elismert város értékeit felülmúlják (47. táblázat). E települések - ismét csak méreteikhez képest - kiterjedt és markáns vonzáskörzetekkel rendelkeznek. Ipari szerepkörük volumene eltérő; Szerencs, Szentgotthárd, Szécsény, Pásztó, Kisbér 1500-3000 keresőt foglalkoztató ipara ipari jellegű kölcsönöz e településeknek, s jelentős mérvű munkaerővonzást alakít ki.

A legutóbbi évek változásait figyelembevéve településhálózati szerepük fokozódik, fejlesztésük felgyorsult s ez mind a települések külső képében, mind népességfejlődésükben, vezetési stílusukban, dinamikus helyi közösségeikben megnyilvánul. (26)

A további, kisvárosi szerepkörre kijelölt községek - Szécsény, Zalaszentgrót, Tab, Csurgó, Tokaj - igazgatási-adminisztratív szerepköre is csökkent a II. világháború óta, azonban vagy ipari fejlesztésük, vagy idegenforgalmuk fejlődése némiképp ellensúlyozta hanyatlásukat, noha településhálózati szerepük vesztett jelentőségéből.

Sajátos problémák adódnak azoknál a településeknél, amelyek városias jellegű fejlődésükben megrekedtek s a településhálózat-fejlesztés sem tart vagy tartott a közelmúltig igényt városias szerepkörükre. E relatív hanyatláshoz többnyire hozzájárult az is, hogy e települések korábban szintén járási székhelyek voltak, ezt a funkciójukat azonban időközben elvesztették (Sásd, Zalaszentgrót, Pécsvárad, Csurgó, Devecser, Putnok, Pétervására, Sellye stb.). Amennyiben az elvesztett köz-igazgatási szerepkör, az ezzel együtt elvesztett közigazgatási, igazgatási-szervezési intézmények helyébe egyéb funkciók nem léptek, akkor ezek a települések településhálózati helyzete bizonytalanná vált, relatív szerepük hanyatlott, és ez messzemenően kihatott e települések közösségi életére, közhangulatára, a helyi közösségek dinamizmusára is. Településhálózat-fejlesztésünk egyik hiányossága volt, hogy a városias fejlődésnek induló települések azon csoportjával, amelyek valamilyen ok miatt a további városias fejlődés lehetőségétől elestek, nem tudott mit kezdeni. Feltétlenül szükséges lett volna megtervezni azokat a szerepköröket, feladatokat, amelyeket e települések az elvesztett közigazgatási funkciók helyett kaphattak volna, és így nem indultak volna hanyatlásnak. (27)

Még nehezebbé és kérdésesebbé vált azon volt járási székhelyek helyzete, melyek a városias jellegű intézményeiket majd teljes egészükben elvesztették, és legfeljebb az alapfoku ellátásban játszanak számottevő szerepet (Villány, Pétervására, Lente, Sellye). Szendrő, Zalalövő, Óriszentpéter, Pálháza városias múlttal egyáltalán nem rendelkezik, aprófalvas területek kis helyi központjai.

Sajátos jellegű település Jánosháza. E település fejlődését a közigazgatási rang vagy a külső tényezők által támogatott településfejlesztés soha nem segítette; ennek ellenére hosszú időn keresztül Vas megye jelentős kis központjai közé tartozott, szerepkörét csupán Celldömölk erőteljes városias fejlődése szorította vissza. Feltűnően nagy méretű kisvárosias településmagja, számos kisparosa, iparcikk boltja őrzi az egykori jelentősebb szerepkör emlékét.

A 25. cluster településeinek különböző irányba futó településalakító folyamatai népességszámuk alakulásában is visszatükröződik. 1950 és 1970 között vándormozgalmuk, természetes szaporodásuk és népességszámuk alakulása igen eltérő képet mutat.

A várossá fejlesztendő települések, illetve azok, amelyek jelentősebb iparral rendelkeztek, vagy az ingázásba kapcsolódhattak bele, gyors növekedésnek indultak (Zirc 63,0 %-os, Nagyatád 50,9 %-os, Lenti 44,6 %-os népességgyarapodás). Ugyanakkor a már az ötvenes években hátrányos helyzetbe került települések népességszáma stagnált, jelentős mértékben visszaesett (Óriszentpéter 15,0 %, Jánosháza 14,9 %-os népességcsökkenése). 1970 után is igen differenciált volt népességszámuk alakulása; a közigazgatásilag várossá nyilvánított települések többnyire megőrizték lendületüket, népességszámuk gyarapszik. A városi szerepkörrel is rendelkező, községi jogállású települések népesedési üteme igen eltérő (Encs népességszáma 1970 és 1980 között 54,8 %-kal növekedett, ugyanakkor Devecseré 14,7 %-kal csökkent). A városi szerepkörrel nem vagy alig rendelkező, a kiemelt alsófoku központok funkcióját betöltő községek népességszáma többnyire stagnál, esetenként még mindig csökken.

47. táblázat Néhány városi funkció fejlettsége a 25. cluster községeiben /1979. évi adatok/

Község	Közigazgatási- szerepkör	Közép- iskolai tanulók	Rendelő- intézeti óraszám	Kórházi ágyszám	Bolti alap- terü-	Iparcikk forgalom 1000 Ft	Kisipa- rosok száma	A szoci- alista ipar ke- resőinek száma
1. Szentgott- hárd	Nk, vj	223	31	193	4804	128429	75	3117
2. Edelény	Nk, jsz	310	53	300	4062	126272	101	1542
3. Pásztó	Nk, jsz	133	64	190	5605	281749	125	2283
4. Vasvár	Nk, jv	285	13	-	3273	86387	73	815
5. Szerencs	Nk, jsz	372	23	-	5342	239316	83	3839
6. Sümeg	Nk, vj	205	61	356	4058	206524	66	952
7. Encs	Nk, jsz	241	9	-	3374	132995	73	832
8. Sásd	Nk, vj	-	12	-	2261	103989	75	374
9. Zalaszentgrót	Nk, vj	199	29	-	3469	144270	66	1372
10. Pécsvárad	Nk, vj	-	6	-	2014	101510	46	483
11. Szécsény	Nk, vj	293	18	-	4615	192456	64	2060
12. Tab	Nk, vj	124	11	-	3418	141905	75	1695
13. Csurgó	Nk, vj	133	12	-	3763	120416	82	628
14. Devecser	Nk, vj	-	12	120	2806	112192	43	462
15. Putnok	Nk, vj	392	20	-	4211	124313	75	414
16. Kisbér	Nk, -	243	43	132	5371	214560	99	1328
17. Zirc	Nk, vj	188	65	110	4753	173568	76	672
18. Tokaj	Nk, vj	411	6	-	2376	151597	62	366
19. Szob	Nk, vj	43	41	-	1856	42788	26	839
20. Rétság	Nk, jsz	-	6	-	1988	131290	26	480
21. Jánoshalma	Nk, -	-	6	-	2189	60163	106	613
22. Szendrő	Nk, -	-	6	-	2519	73700	51	350
23. Zalalövő	Nk, -	-	6	-	2189	57974	67	436
24. Sellye	Nk, vj	-	13	-	2489	91446	63	327
25. Letenye	Nk, vj	-	34	-	2605	89038	47	357
26. Villány	Nk, vj	-	8	-	1990	60227	53	1157
27. Pálháza	Nk, vj	-	6	-	693	15026	9	120
28. Óriszentpéter	Nk.	-	6	-	534	28969	19	222

Nk=nagyközség, jsz=jelenlegi járási székhely; vj=volt járási székhely

V. Népes ipari községek, igen gyors lakosságszám-növekedéssel, városias jellegű művi környezettel, esetenként városias funkciókkal (14. cluster)

48. táblázat

A cluster községeinek jellemzői:

A községek száma: 46

Lakosságszám, 1970: 187,8 ezer fő

Átlagos nagyság: 4083 fő

Az ipari+építőipari keresők aránya, 1970: 73,1 %

A terciér szektor keresőinek aránya, 1970: 15,4 %

Az agrárkeresők aránya, 1970: 11,5 %

A szocialista iparban dolgozók átlagos száma: 2146 fő

A kiingázók aránya, 1970: 23,9 %

Népességszám változás 1949-1970: 111,7 %

Vándorlási egyenleg, 1960-1970: 14,6 %

Az 1945 után épült lakások aránya 1970-ben: 55,8 %

Az alapfoku intézmények átlagos száma: 12,24

Átlagos fejlettségi pontszáma: 126,4

Az e típusba sorolt 46 település az ország területén szórótan, egyes ipari övezetek magjában helyezkedik el (a komáromi iparvidéken Almásfüzitő, Lábatlan, Nyergesújfalu, Dorog, Tokod, Sárisáp, az Északi-Középhegység területén Nagybátony, Borsodnádásd, Bélapátfalva, a sajtóvölgyi iparvidéken Sajóbáony, Sajtószentpéter, Izsófalva, Mucsony, Rudabánya, Kurityán stb.). Az átlagosan 4000 lakosu települések valamennyi életjelenségét az országos jelentőségű ipar jelenléte, az egyoldalúan ipari jellegű foglalkozási szerkezet, a gyáripar település és társadalomformáló hatásának viszonylag nagy múltja, és a központi településfejlesztés által is támogatott nagyfokú dinamika határozza meg. Ipari keresők átlagos száma meghaladja a 2000 főt, a maximumot Szigethalom képviseli majd 11 ezer ipari keresővel, ugyanakkor Hollóházán mintegy 600, Csolnokon pedig alig több mint 300 ipari kereső dolgozik.

Az e típusba sorolt települések ipara, néhány kivételtől eltekintve, viszonylag hosszú múltra tekint vissza, többségük iparosítása, illetve a bányászkodás megindítása már a II. világháború előtt megindult. Döntő többségükben ipari szerkezetében a kitermelőipar, illetve a kitermelőiparra települt feldolgozóipar, nehézipar dominál. Üzemeik jórésze országos vagy nemzetközi jelentőségű, fejlett technológiát alkalmazva vagy kézműipari-iparművészeti elemeket ötvözve a termelésben, minőségi munkaerő igényük magas (Herend, Hollóháza kerámiaipara, Nyergesújfalu vegyipara, Parádsasvár üvegipara; az országos jelentőségű borsodnádásdi, almásfüzitői kohászat, bélapátfalvai, lábatlani cementipar, a martfői cipőgyár, visontai erőmű, diósdai csapágygyártás, balatonfűzfői, sajtóbáonyi, berhidai vegyipar stb.). E települések, illetve e települések ipara később agglomerációs folyamatok magterületévé vált (a Dorog-Komárom közötti agglomeráció, a sajtóvölgyi iparvidék, a főváros agglomerációja).

Az ipari telephelyek gyakran az egykori agrárfalutól térben elkülönülten települtek; a munkások lakóhelyei is a bányák, ipari üzemek közelében épültek, többnyire a vállalatok tulajdonát képezték. A bányászkolóniák, gyári lakótelepek szegényes, uniformizált külsejükkel, lakóik életmódjával, -formájával, "társadalmukkal" élesen elkülönültek névadó településöktől (esetenként idővel közigazgatásilag is elváltak attól, mint pl. Martfű, Almásfüzitő). Az egykori agrárfalu s a munkáskolóniák mellé újabb morfológiájú, jellegű településrészek csatlakoztak; a két világháború között családirázas-jellegű tisztviselőtelepek, munkáslakások, majd a II. világháború után városias lakótelepek, magánépítésű családirázas településrészek. Térbeli záródásuk többnyire megtörtént (de sokhelyütt kusza településszerkezetet eredményezett), teljes "integrációjuk" azonban nem következett be. Egyes "ipari községek" különböző funkciójú, jellegű településrészek közigazgatási határokkal elkülönített egységei.

A tradicionálisan ipari jellegű, agglomerálódó községek mellett nagymúltú iparral rendelkező, de elszigetelt ipari községek (pl. Tolna, Simontornya, Herend, Parásdasvár), s újabb keletű iparosítás révén e csoportba került települések (mint pl. Martfű, Kővágószőlős, Szigethalom, Visonta, Lovászi stb.) alkotják a 14. clustert.

A nagy múltú visszatekintő, nagy volumenű gyáripárt produkáló fejlődés következményei karakterisztikusak. Mindenekelőtt átformálódott, teljesen urbánussá vált foglalkozási szerkezetük. Keresőiknek közel háromnegyede ipari foglalkozású, 15 %-ot tesz ki a tercier keresők aránya, míg a mezőgazdasági keresők aránya csak a 10-11 %-ot éri el. Az átlag körüli szóródás csekély: elsősorban nem is a mezőgazdasági keresők aránya emelkedik magasabbra, hanem a kisebb népességű ipari községekben a tercier keresők aránya szorulhat 10 % alá. (Ebben az esetben az ipari-építőipari keresők aránya 80 % fölé emelkedhet; Hollóházán 90,0, Balatonfüzfőn 85,7, Sajóbáonyban 84,3, Nyergesújfalun 83,5 % volt az ipari keresők aránya 1970-ben.) A településeknek sajátos jellegét nem is elsősorban a mezőgazdasági keresők igen alacsony aránya biztosítja, hanem az a tény, hogy e települések többségének ipari keresői már másod- vagy harmadgenerációs ipari alkalmazottak, néhány esetben pedig hagyományos kézműipari jellegű települések alakultak át gyáripari községekké. Ennek következménye, hogy nemcsak a falvak külső megjelenése tér el a hagyományos falvakétól, hanem lakóik életmódja, életvitele is eltér nemcsak az agrárfalvakétól, hanem a manapság olyan sokat vizsgált falusi munkások életmódjától is. Ez az eltérés mindenekelőtt a másodgazdaság kisebb szerepében nyilvánul meg; a kiegészítő jellegű agrártevékenység volumene kisebb, mint a községekben élő ipari keresőknél általában. Ha folytatnak is kiegészítő jellegű agrártevékenységet, ez mindenekelőtt az önellátást szolgálja. Feltehetően épp a mezőgazdasági termelés tradíciójának hiánya magyarázza, hogy e községekben többnyire még a kínálkozó lehetőségeket sem használják fel kiegészítő mezőgazdasági tevékenységre. (Házi kertek, zárt kertek zöldségtermelése, ill. primőrtermelése

jelentéktelen, még leginkább az ugyancsak saját fogyasztásra termelt gyümölcs és szőlő, illetve bor mennyisége számottevő.) Az eltérő életmód megnyilvánul a szabadidő "urbánusabb" eltöltésében, a lakosság minden szempontból tapasztalható mozgékonyságában (a városok felkeresése, a nem kényszer jellegű utazások számának viszonylag nagyobb aránya, szociális jellegű mozgásfolyamatok, a különböző társadalmi rétegek közti viszonylag csekélyebb távolságok stb.).

Az agglomerációk területébe ékelődő ipari központok esetenként számottevő ki- és beingázóval rendelkeznek. A kiingázók aránya átlagosan csupán 23,9 % volt 1970-ben, de elérheti a keresők harmadát-felét; Tokodról a keresők 34,4 %-a, Mucsonyból 34,7 %-a, Sajószentpéterről 37,3 %-a, Nyirádról 42,1 %-a és Diósdról 56,0 %-a kiingázó. Az ingázásnak, az e központokra jellemző kereszttingázásoknak is több évtizedesek, esetenként már a II. világháború előtti időszakra nyúlnak vissza hagyományai. Mindez egyrészt a lakosság életmódját, tradicionális életvitelét befolyásolja (növeli mobilitását), másrészt az agglomerációk közigazgatási egységeinek önálló településként való felfogását kérdőjelezi meg. E települések ingázása többnyire felfogható az agglomerációk belső mozgásjelenségének is; egyébként is általában rövidtávú, "kulturált" ingázás a jellemző (elővárosi jellegű közlekedés!).

Ugyanakkor az agglomerációkon kívül eső ipari községek kiingázóinak aránya - a helyi munkaalkalmak bősége és választéka következtében - csekély (Simontornya keresőinek 3,2, Hollóháza keresőinek 4,7, Visonta keresőinek 5,2, Balatonfüzfő keresőinek 5,5 %-a kiingázó).

A nagymultú és viharos gyorsaságú iparosítás vezetett a népességszám gyors növekedéséhez is. 1950 és 1970 között e települések többsége megkétszerezte vagy megháromszorozta lakosság-számát (Almásfüzitő 281,9 %-os, Szigethalom 240,3 %-os, Sajóbabony 267,8 %-os, Martfű 224,5 %-os népességnövekedés 1950-1970 között). Csak néhány speciális helyzetben lévő község lélekszáma stagnált vagy növekedett szerény mértékben (pl. a zalai olajmezők azon kis lélekszámú települései, ahol az olajbányászkodás már a hetvenes évekre visszaszorult; ez magyarázza Lovászi mindössze 2,8 %-os, Bázakerettye 18,2 %-os népességszaporodását). A népesség növekedését - a községekben egyébként ritka - állami lakásépítés is növelte (lásd alább). A népességnövekedés az 1970-es évekre lefékeződött, ami egyrészt az ipari munkahelyek számában bekövetkezett stagnálásnak a következménye, másrészt az ötvenes és hatvanas évekre jellemző állami lakásépítések volumene is nagymértékben csökkent, a legtöbb településben teljesen meg is szűnt. Ennek következtében a települések lakosságszáma többnyire még kismértékben csökken is; a népességnövekedés pedig elsősorban a természetes szaporodásból és nem a bevándorlásból adódik. Ennek természetesen további demográfiai, szociológiai következményei vannak. Egyrészt a lakosság korösszetétele fiatalos, másrészt a nagyobb arányú bevándorlás elmaradása, a települések önreprodukálása a már kialakult városias életmód továbbélését ill. fokozódását eredményezi, a stabilizálódó közösségeket

nem lazítja fel időről-időre a bevándorlók újabb hulláma. Ugyanakkor fokozódó mértékben figyelhető meg az e településekben fel-nőtt, magas szakmai kvalitású ipari munkások ill. műszaki szak-emberek elvándorlása, áttelepedése a nagy ipari központokba, irányítóközpontokba, ipari városokba; részben az itt talált na-gyobb munkahelykínálat következtében, részben pedig e települé-sek életlehetőségeinek vonzására. Részben ez magyarázza e tele-pülések vándorlási veszteségét is.

Az urbánus életmódhoz kapcsolódik e települések jónéhány további jellemzője:

- Jó forgalmi kapcsolatok kötik őket környezetükhöz, ill. az időben általában közelfekvő városi településekhez (a városok átlagos időtávolsága 20 perc).

- Megfelelően kiépített alapfoku intézményhálózatuk, egyes településekben pedig már a városi funkciók is megjelennek; né-hány község pedig kifejezetten ipari jellege mellett részben vagy egészben kisvárosi szerepkört is betölt.

A típus településeinek művi környezete is városias, leg-alábbis ha a fontosabb statisztikai értékeit tartjuk szem előtt. A lakások többsége a felszabadulás után épült, közművesítésük előrehaladt, noha pl. az elterjedt lakótelepi építkezések elle-nére is a lakóépületek 83,6 %-a egylakásos. Az egyes települések, településrészek arculata, beépítési módjai azonban igen eltérők és sokfélék, bizonyos fokig eltérő életkereteket is nyújtanak a bennük élő lakosságnak. Többségükben fellelhető az egykori falusias beépítésű településrag, noha ezeket nem egyszer már a XIX. sz. végén átformálta a valamelyest előrehaladó polgáriaso-dás, később pedig a bányák, ipartelepek építkezései (bányász-colóniák). Az ötvenes években jelentős mérvű állami lakásépítés folyt bennük, többnyire itt is lakótelepi formában, noha termé-szetesen ezek mérete jóval kisebb, mint a városokban. De számot-evő volt a magánlakás-építkezés is, gyakran szervezett formában - pl. bányász-lakás-építési akciók -, ami külső megjelenésüket is megszabta. E formai elemek többnyire egy-egy településen belül s fellelhetőek, keveredve és zsúfolva ipartelepekkel, bányauze-lekkel, közlekedési terekkel; így e települések többnyire meg-lehetősen zsúfoltak és rendezetlenek.

Összefoglalva megállapítható: a községekbe mélyen ivódott ipari jellegük, átformálta nemcsak morfológiájukat, lakóik fog-lalkozási szerkezetét, hanem társadalmukat, lakóik életmódját, életvitelét; a mezőgazdasági tevékenység jelentéktelen, az ag-rárfalusi múlt nyomai, kihatásai szerény mérvűek (vagy teljesen hiányoznak).

A tipuson belüli különbségeket mindenekelőtt az iparosítás időpontja, tradíciói, az agglomerálódás mértéke valamint a váro-sias funkciók megtelepedésének mértéke alakítja ki.

Többségük ma már agglomerálódó környezetben elhelyezkedő, hosszú kézműipari ill. gyáripari múltra visszatekintő település.

49. tábla

A 14. cluster néhány településének demográfiai jellemzői

Község	Lakosság szám			Lakosság szám- változás, 1949-1970, %	Természetes szaporodás, 1970-1979, %	Vándorlási egyenleg, 1970-1979, %	Népesség szám változás, 1970-1979, %
	1949	1970	1980				
1. Almásfüzitő	885	3812	3005	281,9	6,5	- 27,7	- 21,2
2. Szigethalom	1747	6207	9150	244,3	18,1	29,3	47,4
3. Sajóbáony	866	3150	3389	267,8	11,8	- 4,2	7,6
4. Martfű	1447	5141	6785	224,5	17,1	14,9	32,0
5. Kővágószőlős	685	1987	1485	187,2	6,6	- 31,9	- 25,3
6. Balafonfűzfő	2500	5585	5474	97,9	10,4	- 12,4	- 2,0
7. Nyergesújfalú	3961	6951	8091	68,0	11,0	5,4	16,4
8. Lábatlan	3475	5567	5997	55,6	10,6	- 2,9	7,7
9. Izsófalva	4917	6846	5796	38,6	7,2	- 22,5	- 15,3
10. Micsony	2520	3287	3488	28,9	6,6	- 0,5	6,1
11. Borsodnádásd	3511	4642	4384	33,2	2,4	- 8,0	- 5,6
12. Tolna	8627	8960	9889	3,8	3,9	6,5	10,4
13. Béalpátfalva	2412	2762	3446	15,5	4,9	19,9	24,8
14. Hollóháza	760	966	1162	33,0	12,2	8,1	20,3
15. Bázakerettye	1170	1413	1106	18,2	6,0	- 27,7	- 21,7
16. Simontornya	4669	4812	4950	4,7	2,6	0,3	2,9
17. Lovászi	938	1872	1590	2,8	1,7	- 16,8	- 15,1
18. Mátranovák	2917	2836	2622	- 2,8	- 1,1	- 6,4	- 7,5

Ilyenek a Komárom-Esztergom körüli dunaszakasz ipari községei; ezekben a kézműiparnak régi hagyományai voltak, a múlt század második felében manufaktúra-jellegű üzemek is kialakultak (kőfaragó-ipar, mészégetés, kőbányászat), majd a századvégtől az ipari méretű bányászat s a gyáripar is kialakult. Az agrártevékenység már ekkor alárendelt jelentőségű volt; a falvak polgárosodása a településképen is tükröződött, s a lakosság életformája is "urbanizálódott". E települések ellátottsága, közművesítése is messze meghaladta a falvak akkori színvonalát. E településeket formálta át a bányászat és a gyáripar, alakított ki a dunaparton térbelileg is zárt település-láncot, a keresztvályásokkal összekapcsolt agglomerációt, melynek magját lakófalvak övezik (ide tartozik Dorog, Sárísáp, Csolnok, Tokod, Nyergesújfalu, Lábatlan, Almásfüzitő).

A sajóvölgyi agglomeráció újabb keletű, ipara kevésbé differenciált (kitermelőipar) ill. a hatvanas, hetvenes évek ipartelepítése során keletkezett, főleg a női munkaerőre telepítve, ill. a szénbányászat térvesztésének ellensúlyozásképp fejlesztve. Az iparosítás még kevésbé formálta át a településeket, az agrárfalu múlt emlékei élőbbek, társadalmuk kevésbé urbanizált. Munkaerőszükségletük jelentékeny hányadát a környező településekből kapják; jelentős bevingázási centrumok, igen kiterjedt lakóövezetbe ékelődve (Kurityán, Sajószentpéter, Izsófalva, Sajóbáony, Mucsony, Rudabánya, Felsőnyárad). Hasonlóak Ózd környékének, a Zagyva-völgynek ipari települései (Borsodnádásd, Királd, Lőrinci, Nagybátony). A Várpalota környéki ipari községek viszont a dunamenti agglomerációhoz hasonlatosak, ha ipari szerepkörük annál fiatalabb is (Berhida, Balatonfüzfő).

Nagymúltú, izolált ipari községek: Tolna, Simontornya, Parádsasvár, Bonyhád. Az újabbkeletű ipari fejlődés nyomán kialakult ipari községekben is megindulhatott az agglomerálódás (Urkút, Halimba, Nyirád, Dudar, Szigethalom, Diósd stb.).

Az ipari községek egy része városi szerepköröket is ellát.

Dorog a Komárom megyei dunamenti ipari sáv mintegy 12000 lakosu ipari, bányászati, iparirányítási, közigazgatási központja. 1950-ben Esztergommal szemben emelték járási székhelyé, ezt követően, valamint a bányásztelepülések kiemelt kezelése következtében számottevő városi funkcióra tett szert, különösen a kiskereskedelem, a szolgáltatások és a közigazgatási intézmények terén. Ugyanakkor az utóbbi időben tapasztalható Esztergom városi szerepkörének újbóli megerősödése. Az Esztergommal csaknem összeépült település helyzetét feltehetően csak várossá nyilvánítása ill. Esztergommal való közigazgatási egységesítése oldhatja meg.

Bonyhád időközben közigazgatási értelemben is várossá vált. Ipari múltja - kézműipari múltja is - számottevő, a tolnai-baranyai némettség egykori kulturális, piaci, kisipari központja volt, ma is kiterjedt vonzáskörzettel, számottevő városi

funkciókkal rendelkezik.

Az e típusba sorolt települések közül néhány tradicionálisan betölt bizonyos központi, városias szerepkört (Simontornya, Nyergesújfalu, Tolna környékük kis piacközpontjai voltak már iparosításuk előtt is), mások viszont magas népességszámuk, munkahelycentrum-jellegük miatt tettek szert néhány városi intézményre, mindenképp az egészségügyi ellátás, a középfokú oktatás, a kiskereskedelem és esetenként a lakossági szolgáltatások terén.

VI. Az agglomerációk, lakóövezetek falusi települései

A második világháború után a falusi településállományt ért legszembetűnőbb változás a foglalkozási átrétegződésben, illetve az ezzel kapcsolatos ingázásban, a falvak lakófunkcióinak felerősödésében nyilvánul meg. Vizsgálataink alapján mintegy ezer olyan települése van ma hazánkban, amelyre az agglomerálódás a jellemző. Településtipizálásunk során természetesen azok a települések kerültek e típusba, melyekben az ingázók magas aránya, illetve az ipari és a terciér keresők arányának megnövekedése mellett a lakóhely-településsé válás egyéb megnyilvánulásai is szembetűnők. A foglalkozási átrétegződés és az ingázás ma már önmagában egyre kevésbé szabja meg a falvak különbségeit, épp ezért tipizálásuk során az agglomerálódott illetve lakóhellyé váló falvak sok altípusa alakult ki. E típusok között a különbségeket elsősorban nem is a foglalkozási átrétegződés előrehaladottságában, vagy az ingázás mértékében tapasztalható - egyébként csekély - különbségek okozzák, hanem épp az agglomerálódás mértékének egyéb mutatói, valamint az átrétegződéshez kapcsolódó egyéb jelenségek különbségei /pl. a népességszámalakulásban, a művi környezet átformálódásában, az alapellátás kiépítésében, stb. mutatók különbségei/, esetleg épp a foglalkozási átrétegződéstől és az ingázástól független tényezők alakítanak ki /pl. az eltérő természeti környezet, idegenforgalmi adottságok, az eltérő településméret és így tovább/.

VI/1. A belső lakóhelyöv népes, fejlett művi környezettel és alapellátással rendelkező, ténylegesen agglomerálódó települései /1. cluster/

50. tábla

A cluster községeinek főbb jellemzői:

A községek száma: 50

Lakosság, 1970: 405,6 ezer

Átlagos településnagyság: 8112

A kiingázók aránya, 1970: 66,3 %

Az ipari+építőipari keresők aránya, 1970: 59,4 %

A terciér keresők aránya, 1970: 27,2 %

Népességszám-változás, 1949-1970: 49,2 %

Vándorlási egyenleg, 1960-1969: 23,0 %

A szocialista iparban dolgozók átlagos száma: 747
Az 1945 után épült lakások aránya 1970-ben: 41,8 %
Az 1 lakásos lakóépületek aránya: 85,7 %
Az 1 szobás lakások aránya: 47,6 %
Az alapfoku intézmények átlagos száma: 14,35
1 főre jutó iparcikk forgalom, Ft: 6113
Átlagos fejlettség pontszáma: 128,1

Az első cluster községeit a tényleges agglomerálódás elő-rehaladott folyamata jellemzi. A típus községeinek túlnyomó többség (az 50 községből 42) Budapest körül helyezkedik el; az országban másutt kimutatott e típusba sorolt községek többségét időközben - épp az agglomerálódás előrehaladottságára való tekintettel - városokhoz csatolták (Algyő, Szőreg, Kiskundorozsma és Tápé Szeged része lett, Szőnyt Komárommal egyesítették, míg Józsat Debrecenhez csatolták). Rajtuk kívül csak a Nógrád megyei Kisterenye és a Tatabánya, valamint Tata között elhelyezkedő Vértesszőlős került e típusba. A budapesti agglomeráció részét képező 42 település közül csak 29 azonos a Budapest körül kijelölt hivatalos agglomerációval. A településtipizálás a hivatalos agglomeráción kívüli települések közül is néhányat e típusba sorolt (pl. Isaszeg, Veresegyháza, Ócsa, Felsőpakony), ugyanakkor az agglomeráció több községe, elsősorban a Duna-menti, idegenforgalmi szerepkörük miatt az agglomerációhoz sorolt települések vizsgálataink szerint még nem érték el az agglomerálódás magasabb fokát (Tahitótfalu, Pócsmegyer, Szigetmonostor, Leányfalu).

Budapestnek a múlt század második felében bekövetkezett viharos gyorsaságú fejlődése már a századforduló előtt kezdte kialakítani a főváros közigazgatási határához tapadó, különböző jellegű telepek, települések sorát, illetve átformálta a korábbi falvakat. Részben az alacsonyabb telekár és lakbérek, részben a kisebb közterhek tömörítették ide, a fővároshoz lehetőleg közel, de annak határain mégis kívül a fővárosi és a főváros felé özőnlő szegényebb rétegek, főleg a kialakuló ipari munkásság egyre nagyobb tömegeit. E telepek többsége valamely más falu külterületén indult rohamos fejlődésnek, de többnyire már a múlt század végén önálló községekké szerveződtek, sőt Ujpest, Rákospalota, Pestszenterzsébet, Pestszentlőrinc, Budafok közben közigazgatási értelemben is várossá vált. Népeességük gyarapodása a századforduló táján messze meghaladta az egyre lassabban szaporodó közigazgatási Budapestét. Ezt a gyarapodást már akkor túlnyomóan a bevándorlás táplálta.

Az 1950-ben 22 településnek a fővároshoz való csatolásával kialakított Nagy-Budapest többé-kevésbé magában foglalta a funkcionális értelemben vett budapesti agglomerációt. Az 525 km² kiterjedésűvé nőtt közigazgatási területen közel 2 millióan éltek. Igaz, hogy az 1950-es közigazgatási határokon kívül fekvő települések szintén éreztek már a főváros településfejlesztő hatását korábban is, nem egyszer már a századforduló előtt. Ez a fejlődés azonban nem a tipikus agglomerálódást jelentette, noha a vasutvonalak mentén fekvő falvakból már a századforduló táján rendszeresen dolgozni jártak a fővárosba, vagy az akkor még közigazgatásilag független elővárosokba. Ennél is jelentősebb volt az a hatás,

amit Budapest, mint felvevőpiac gyakorolt e községekre. Ez részben a mezőgazdaság belterjesítését eredményezte, részben bizonyos iparágak fejlődését indította meg (téglaipar, mészégetés, szénbányászat, élelmiszeripari kisüzemek, hízlaldák stb.). Mindezek eredményeként a mai agglomeráció községeinek egy része már a századforduló előtt növekedésnek indult (Budaörs, Vecsés, Solyvár, Budakalász, Göd stb.).

A rohamos agglomerálódás azonban az ötvenes években indult meg. Az ipari termelés volumene ugyanis a fővárosban 1950 után is gyorsan növekedett, noha az ország ipari foglalkoztatottjaitól - arányait tekintve - egyre kevesebben dolgoztak Budapesten. Ugyanakkor az ipari termelés volumene s ezzel többé-kevésbé párhuzamosan munkaerőszükséglete gyors ütemben növekedett. 1949 és 1968 között az iparban foglalkoztatottak száma 362 ezerrel mintegy 650 ezerre növekedett. A hatvanas évektől kezdve a terciér ágazatok munkaerőigénye is ugrásszerűen növekedett. A főváros munkaerő-tartalékai már az ötvenes években kimerültek. Ezért a főváros munkaerő-szükségletének kielégítése nagyarányú bevándorlást igényelt. A főváros lakossága az ötvenes, hatvanas években a bevándorlás révén évente mintegy 15 ezer fővel gyarapodott, ami korántsem fedezte a munkaerőszükségletet. Ezért szorult a főváros egyre inkább a környező települések lakosságának munkaerőjére. Az ingázók száma 1950 és 1960 között megtöbbszöröződött.

Az 1978. évi adatfelvétel eredményei szerint az ország ingázóinak több mint 16 %-a, közel 164 ezer fő a főváros munkahelyeire járt dolgozni. A főváros munkaerő-szükségletének mintegy 14 %-át fedezik a környékről naponta beutazók. Ezek túlnyomó többsége csaknem 9/10-e, Pest megye településeiből ingázik Budapestre. A főváros munkaerő-szükséglete mellett hozzájárult az agglomerációs övezet növekedéséhez, illetve az agglomerálódás jelenségeinek fokozódásához az agglomerációs övezet saját iparának gyorsütemű fejlődése; ez a fejlődés a hetvenes évek közepéig eltért a budapestitől. Budapesten már a IV. ötéves tervidőszak során megindult az iparban foglalkoztatottak számának csökkenése, majd ez a csökkenés az V. ötéves terv során már kihatásaiban is számottevővé vált. Ugyanakkor az agglomerációs övezet ipara egészen 1975-ig extenzív módon is fejlődött, a foglalkoztatottak számának növekedési üteme meghaladta az országos átlagot. 1975 óta az agglomerációs övezet iparának növekedése is megtorpant - ha a foglalkoztatottak számát vesszük figyelembe -, mindenképp előtt a főváros napi munkaerő-vonzási körzetének 1975-ben meghatározott iparfejlesztési tilalma következtében. (Az Építésügyi és Városfejlesztési Minisztérium 1975-ben kiadott rendelete értelmében az agglomerációs övezet településeiben új ipari üzem létesíteni, illetve a meglévő üzemeket jelentősebb mértékben fejleszteni csak speciális engedélyekkel lehet.) Ugyanakkor azonban az idegenforgalmi-rekreációs szerepkör bővülése, bizonyos "infrastrukturális ágazatok" kitelepedése a főváros közigazgatási határain túlra (kerepestarcsai kórház, raktározási tevékenység stb.), illetve az agráripari tevékenység intenzitásának fokozódása az agglomerációs övezet belső munkaerő-igényét továbbra is emeli. Ma mintegy 50000 ipari munkahely található az agglomerációs övezet településeinek területén.

Ezen tényezők együttes hatására Budapest körül rendkívül nagy kiterjedésű lakóövezet alakult ki; ennek magja, az 1. clus-terbe sorolt települések köre a szűkebb értelemben vett agglomerálódás jegyeit is mutatja.

Az agglomerálódás jegyei közül legegységesebb a fővárosba történő illetve az agglomerálódó települések egymás közötti ingázása. Ha az ingázás méreteiben megtorpanás következett is be, néhány településben pedig a belső munkaerő-igény növekedése mérsékli az elingázás arányait, még ma is a szélsőségesen magas ingázási értékek jellemzik az agglomerációs övezet településeit. Döntő többségük tehát ma is elsősorban a főváros, vagy a főváros és egy-két fővárosi agglomerációs övezethez sorolható ipari központ (Vác, Gödöllő, Szigethalom, Dunakeszi, Budaörs stb.) lakótelepülése. Az ingázók átlagos aránya kereken 66 % volt 1970-ben, de jónéhány településben meghaladta, megközelítette a 80 %-ot (Verseg 84,7 %, Gyál 81,0 %, Üröm 80,4 %, Göd 80,3 %, Isaszeg 80,2 %, Halásztelek és Budakeszi 79,0 % stb.). Ezen értékekhez kevés kommentár szükséges. Megszabják nemcsak e települések életjelenségeit, a helyi közösségek formálódásának lehetőségeit, a családok életformáját, hanem a települések fejlesztési lehetőségeit, módjait, sőt a települések morfológiai képét, szerkezetét is. (E települések szerkezetét mindenekelőtt a fővárosba vezető tömegközlekedési útvonalak szabják meg, mintsem a közigazgatási határok, ill. egy-egy hagyományos faluközpont vonzása; a települések magjai többnyire a tömegközlekedési eszközök megállói körül alakulnak ki, s amennyiben egy-egy településből több útvonal vezet a fővárosba, úgy ezek a települések több Budapest felé mutató tengelyre esnek szét, melyek között érdemleges kapcsolat alig van.)

Csak néhány településben marad az ingázók aránya 50-55 % alatt; részben a helyi ipar munkaerőszükséglete következtében (Pomáz, Budakalász, Dunakeszi), vagy pedig a helyi közösségek feltűnő zártsága következtében, mely közösségek ellenálltak a nagyobb arányú betelepülésnek, ugyanakkor számottevő kohéziójuk következtében kissé távolabb tartották magukat a fővárostól, és elsősorban agrártervékenységük fejlesztésével vették fel a versenyt a többi településsel (ilyen jelenség tapasztalható pl. Alsónémediben vagy részben Solymáron).

Ugyancsak egyértelműen mutatkozik az agglomerálódás előrehaladása a foglalkozási szerkezet urbánussá válásában, az agrártervékenységnek legalábbis arányaiban mutatkozó visszaszorulásában. A mezőgazdasági keresők arányának mediánja 12,1 %, a szóródás igen csekély; minimálisan 6,4 %-ra zsugorodik a mezőgazdasági keresők száma, ennek alsó quartilise 10,4 %, felső quartilise 16,1 %. A felső értéket ismét Alsónémedi képviseli, ahol a keresőknek mintegy kétfoldosa ma is agrártervékenységet folytat.

A hetvenes években szembeűnő változás zajlott le az 1. clus-terbe sorolt települések foglalkozási szerkezetében. Szembeűnően csökkentek az ipari-kereső arányok, növekedett a tercier keresők aránya, néhány településben pedig a mezőgazdasági keresők

száma és aránya (igaz, hogy a mezőgazdasági ágazatban statisztikailag kimutatott keresők egy része nem agrártevékenységet folytat). Az ipari keresők arányának változása elérheti, meghaladhatja a 20 %-ot. Dunakesziben 64 %-ról 40 %-ra, Pilisvörösváron 67 %-ról 47 %-ra, Halásztelken 68 %-ról 50 %-ra, Budakalászon 61 %-ról 42 %-ra csökkent az ipari keresők aránya 1970 és 1980 között. Ugyanakkor néhol a mezőgazdasági keresők aránya számottevően nőtt: Gödön 7 %-ról 13 %-ra, Gyálon 11 %-ról 17 %-ra és így tovább. (E változások eredményeként a típus településeinek közel felében a terciér keresők aránya megközelíti vagy meghaladja az 50 %-ot: Budakeszin pl. 64 %, Nagykovácsiban 61 % volt 1980-ban.) Mindez és az alant még részletezendő viszonylag újkeletű folyamatok azt jelzik, hogy az agglomerálódás is intenzív irányba fordul.

Megnyilvánul ez az új irányba forduló folyamat az agglomerációs lakosságának alakulásában. Említettük, hogy a főváros közelsége már a múlt század végén viszonylag gyors népességnövekedést eredményezett e településekben. Ugyanakkor meg kell jegyeznünk, hogy a népességszám-változásban, a vándormozgalmában, a demográfiai folyamatok alakulásában mutatózó általános tendenciák mögött a települések rendkívül különböző egyéni viselkedése áll. Befolyásolta népességszámuk alakulását a fővároshoz fűződő közlekedési kapcsolatok alakulása, a helyben kialakult gyáripar mérete illetve konjunkturális viszonyai, közigazgatási döntések (az agglomeráció több mai települése nem meglévő falusi településből formálódott át, hanem azok külterületén önállóan fejlődött, majd később önállósult közigazgatásilag), de mindenekelőtt a parcellázások, házhelyosztási akciók, építkezési rendeletek és könnyítések, illetve - a nemegyszer spekulációs célzatú - közművesítési akciók. Így pl. Érd egészen az 1920-as években meginduló nagyarányú parcellázásokig viszonylag vontatott ütemben (dekádonként 4-10 %-kal) gyarapodott, ugyanakkor Budaörs, Vecsés már a századforduló előtt népszámlálásról népszámlálásra 30-50 %-kal növelte lakóinak számát. A községek népességszámgyarapodásának első, viharosan gyors szakasza többnyire az 1930-as évekre esett. Ebben az időszakban pl. Gyál lakossága 10 év alatt háromszorosára, Érdé 2 és félszeresére növekedett. Ugyanakkor viharos gyorsaságu a népességnövekedés 1950 és 1970 között is. Igaz, hogy ez esetenként a népességszám-növekedés arányaiban már kevésbé tükröződik, hisz a kiinduló értékek magasabbak, azonban a betelepülők száma az agglomeráció kialakulása története során ekkor volt a legmagasabb. E 20 éves perióduson belül is kezdetben, az ötvenes évek elején elsősorban a természetes szaporodás révén gyarapodott az agglomerációs népességszáma, részben az áttelepedés hiányzó anyagi feltételei miatt, részben mert ekkor a főváros még rendelkezett belső munkaerő-forrásokkal is (nők munkába állítása). A többnyire távolról érkező munkaerő ekkor jórészt a munkásszállásokon, fővárosi albérletekben helyezkedett el. Az 1950-es évek második felében fokozódott az agglomerációs övezetekbe való beköltözés, amely - mint említettük - a hatvanas években érte el csúcspontját. Ekkor a települések népességgyarapodásának majd háromnegyede vándorlási nyereségből származott. E demográfiai folyamatok az agglomerációs övezet egyes településeiben ugyan

eltérő mértékben mentek végbe, jellegük sem azonos, azonban demográfiai-földrajzi-szociológiai következményei sok szempontból hasonlóak. A viharos gyorsaságú, elsősorban az ország vidéki térségeiből és nem a fővárosból (kiköltözés) táplálkozó népességnövekmény rendkívül extenzív irányú fejlődést eredményezett az agglomerációs övezetben. A tervszerű településhálózat-fejlesztés rendkívül keveset tett ebben a két évtizedben az agglomerációs övezet településeinek formálásában. Állami lakás-építést alig folytattak, de elmaradt a szükséges közművesítés, lakóterületek kijelölése, parcellázás, szervezett telekértékesítés; a magánérből történő építkezés rendkívüli arányai ellenére sem tudta követni a népességszám-gyarapodást. A legtöbb településben zsúfolódás lépett fel. Az a tény, hogy a bevándorlók többsége vidékről érkezett, többé-kevésbé megszabta az agglomerációs települések lakóinak életmódját, az agglomerációs települések külső képének alakulását. Elsősorban az agglomeráció Duna balparti, tehát alföldi jellegű területeire jellemző ez a külsejében, életmódjában még igen sok falusi elemet őrző településgyarapodás (Vecsés, Üllő, Gyál, Gyömrő, Maglód, Ócsa stb.). Ugyanakkor nem volt kizárólagos az ország vidéki területeiről való betelepedés, még az előbb említett alföldi jellegű települések esetében sem! A hatvanas években folytatott vizsgálatok egyike pl. kimutatta, hogy Gyálon az 1960-1970 között mutatkozó több mint 7000 fős népességgyarapodás 90 %-a a vándorlási nyereségből származott, a bevándorlóknak azonban mintegy egyharmada a fővárosból költözött ki Gyálra. (Ez az arány meglepő ugyan, de hozzá kell tenni, hogy többnyire nem azt jelentette, mintha a fővárosi ártalmak elől kedvezőbb környezetbe áttelepülni óhajtok építkeztek és költöztek volna Gyálra, hanem azt, hogy a Budapestről lakás hiányában kiköltözők gyarapították Gyál népességét, többnyire mint albérlők.)

A Nyugat-Európában általános, nem kényszer-jellegű kitelepedés inkább a Duna menti településekre (Göd, Sződliget) vagy az agglomeráció Budai-hegységre eső településeire jellemző (Budaörs, Budakeszi, Solymár stb.). A vázolt tendenciák alapvetően megváltoztak a hatvanas évek végén, a hetvenes években. Budapest ipari keresőinek volumene gyors ütemben csökkent, de mint említettük, megállt az agglomerációs övezet ipari keresőinek számszerű gyarapodása is. Ezt ellensúlyozta ugyan a terciér szektor növekvő munkaerőigénye, azonban pótlólagos munkaerőigény nem lépett fel sem a fővárosban, sem az agglomerációs övezet területén. A munkaerő-kereslet tehát lanyhult, ugyanakkor az agglomeráció fiatalos konstrukurájából következően a magas természetes szaporodás, a munkaképes koruak aránya a jelentkező új munkaerőigényeket jórészt ki tudja elégíteni. Ezért az övezetbe való bevándorlás üteme csökkent, a népességszámgyarapodásban ismét fontos, nem egy település esetében vezető szerepet játszik a természetes szaporodás (51. táblázat). A hetvenes években már csak azon települések népességszáma gyarapodott úgrásszerűen, ahol nagyobb arányú állami lakásépítés folyt (Hálásztelek, Szigetszentmiklós) vagy ahol az életkörülmények, a művi környezet viszonylag kedvező; elsősorban tehát az agglomeráció budai oldalán (Érd, Solymár, Pomáz). Még ezen települések esetében is extrém értéknek számít Felsőpakony 66,1 %-os népességgyarapodása. A gyorsan növekvő népességű agglomerációs

települések is legfeljebb egyharmaddal gyarapították népességüket a két népszámlálás közötti időben. Ugyanakkor a vándorlási nyereség méginkább visszaesett, a települések jórésze alig könyvelhet el vándorlási nyereséget, sőt néhány településben (Isaszeg, Biatorbágy, Ócsa, Váchartyán, Nagykovács, Alsónémedi, Mende stb.) vándorlási veszteség mutatkozik. Sok esetben csökken az aktív keresők száma is a településekben. Mindez azt jelenti, hogy az elmúlt évtizedben viszonylag kiegyenlítettbb fejlődés indult meg az agglomerációs övezet településeiben is. Erre egyébként feltétlenül szükség is mutatkozott, mivel a viharos gyorsaságu beköltözés mind az infrastruktúra, mind az ellátás, mind számos társadalmi megnyilvánulás terén súlyos gondokat okozott.

Az országos átlagot meghaladó lakásépítési ütem ellenére (1970-ben a lakásállomány mintegy kétötöde épült a II. világháború után) a lakásállomány és a lakásfelszereltség mutatói az országos átlagot sem érték el. A lakásoknak kereken fele 1 szoba volt, a laksűrűség pedig rendkívül magas; míg az országos átlag adatai szerint 100 lakásra 315 fő jutott, addig Halásztelken majdnem 500, Gyálon 450, Budaörsön, Törökbálinton, Dunakereszin is több mint 400 fő. Vezetékes vízzel a lakásoknak kereken egyharmada, szennyvízelvezető csatornával pedig negyede volt ellátva.

1970 óta a típus községeiben több mint 30000 új lakás épült, ami valamelyest javította a lakásfelszereltségi mutatókat, a laksűrűséget azonban számottevő mértékben nem változtatta meg. Annak ellenére, hogy a települések alapellátottsága, pontosabban az intézményhálózat kiépítettsége az adatok alapján megfelelőnek tekinthető, az ellátottság színvonala ugyancsak nem minden esetben megfelelő (oktatási, egészségügyi intézmények zsúfoltsága). Az agglomeráció települései - magas népességszámuk ellenére - településföldrajzi ill. társadalmi értelemben nem tekinthetők önálló városnak (épp agglomerálódásuk előrehaladott volta miatt); ugyanakkor számos városi intézménnyel - középiskola, rendelőintézet, kórház, városi szolgáltatások stb. - is rendelkeznek.

Az általános tendenciák mellett jellemző az agglomerációs övezetének településeire, hogy azok településtörténeti múltjuk, az agglomerálódásba való bekapcsolás időpontja, a betelepülők származási helye, a letelepedés költségei, a természeti környezet milyensége következtében igen sok egyedi vonással rendelkeznek.

Összefoglalva tehát megállapítható, hogy a lakóövezet belső zónájában az agglomerálódás előrehaladt ugyan, de ma még néhány területen ez a legbelső övezet sem felel meg az agglomerálódás szigorubb kritériumainak. Teljesen urbánussá vált a községek foglalkozási szerkezete, keresők döntő többsége a fővárosban vagy az agglomeráció más településeiben dolgozik; a munkaerő-vonzás révén tehát igen szoros településközi kapcsolatok alakultak ki; követte ezt a fejlődést a budapesti munkaerő-igény által kiváltott igen nagymérvű beköltözés, illetve ennek demográfiai következményei (a lakónépesség fiatalos korstruktúrája, magas természetes szaporodása, a gazdasági aktivitás magas aránya stb.).

51. táblázat

Az 1. cluster egyes településeinek demográfiai jellemzői

Település	Lakosságszám					Természetes szaporodás, 1970-1979, %	Vándorlási egyenleg, 1970-1979, %	Népességszám változás, 1970-79 %
	1900	1930	1949	1970	1980			
1. Biatorbágy	4195	5879	6056	8241	8809	6,1	0,8	6,9
2. Budakeszi	4215	5800	6090	10564	12248	7,8	7,9	15,7
3. Budaörs	6104	9006	7639	14373	17224	10,7	8,9	19,6
4. Pilisvörösvár	3659	7815	8123	10364	11789	6,9	6,7	13,6
5. Solymár	2337	3427	3145	4013	5275	8,9	22,5	31,4
6. Tárnok	2284	2648	3670	5012	5473	7,3	1,7	9,0
7. Törökbálint	2917	4607	5007	8571	10579	11,7	11,8	23,5
8. Üröm	1167	1616	1570	3263	3854	11,2	7,0	18,2
9. Alsónémedi	3537	3804	4300	4920	4995	1,0	1,0	2,0
10. Felsőpakony	235	516	663	1331	2211	20,6	43,9	64,5
11. Gyál	418	1217	4104	14162	18395	17,9	12,2	30,1
12. Ócsa	3657	6016	6227	8589	8453	4,2	- 5,7	- 1,5
13. Csömör	2121	3574	3634	5046	5516	5,0	3,9	8,9
14. Isaszeg	3206	5641	6517	8663	9120	6,7	- 1,4	5,3
15. Ecser	1125	1847	1945	2625	3262	7,0	17,3	24,3
16. Gyömrő	2078	7213	8182	10936	12190	4,5	7,5	12,0
17. Maglód	2049	4903	4843	6394	7523	5,7	12,0	17,7
18. Mende	1605	2606	3255	3726	3885	4,1	- 0,2	3,9
19. Monor	8808	13969	13606	16939	18629	5,8	4,3	10,1
20. Üllő	4076	6750	7073	8917	9785	5,8	4,0	9,8
21. Vecsés	4119	11976	13805	19378	21445	6,4	4,3	10,7
22. Dunaharaszti	2367	8040	10133	16070	17272	6,0	1,5	7,5
23. Dunavarsány	284	1932	2691	4486	5186	9,1	6,7	15,0
24. Halásztelek	95	168	1401	4519	6327	20,4	19,9	40,3
25. Szigetmiklós	3196	4660	5865	13778	17698	11,5	17,2	28,7
26. Taksony	2668	3438	3908	4772	5336	6,4	5,7	12,1
27. Tököl	2637	4219	3841	5865	6556	7,8	3,9	11,7
28. Buda- kalász	2060	3085	3543	6645	7787	10,1	7,0	17,1
29. Pomáz	3830	5083	5445	9000	11736	9,0	21,4	30,4
30. Fótt	3530	5737	7534	11412	13156	8,1	7,2	15,3
31. Göd	1109	4882	7834	12236	13627	4,5	6,8	11,3

51. táblázat folytatása

Település	Lakosságszám					Természetes szaporodás, 1970-1979, %	Vándorlási egyenleg, 1970-1979, %	Népességszám változás, 1970-79, %
	1900	1930	1949	1970	1980			
32. Szódliget	411	1393	2086	3088	3177	- 1,8	4,6	2,8
33. Érd	3480	5632	16444	31205	41330	9,9	22,2	32,1
34. Dunakeszi	2837	8415	11029	19895	25137	10,0	16,6	26,6
35. Veresegyháza	1716	3590	4525	5406	6019	7,1	4,5	11,6
36. Piliscsaba	1998	3309	5071	4855	5227	5,3	2,6	7,9

Az agglomerálódás jeleként értelmezhető a főváros termelőtevékenysége egy részének kitelepedése a város közigazgatási határain kívüli területre (ipari tevékenység, raktározás, az ipar szervizelési feladatai). Igen szoros az agglomeráció és a főváros forgalmi kapcsolata, helyenként egy település belső közlekedésének gyakoriságát is eléri. Ugyanakkor az agglomeráció a műszaki infrastruktúra, a lakásállomány felszereltsége, általában a művi környezet színvonala terén nem minden esetben éri el az agglomerációkkal szemben támasztott követelményeket, nem egy esetben az országos átlagnál is kedvezőtlenebb kép mutatkozik. Míg az agglomeráció egyes településeiben már kifejezetten a városi életforma jellemzői uralkodnak, addig különösen az agglomeráció K, DK-i településeiben a viszonylag újkeletű bevándorlás következtében számos rusztikus elem található, mind a lakosság életmódjában, mind kiegészítő jellegű gazdasági tevékenységében, mind pedig a települések külső megjelenésében, a területfelhasználásban.

Feltűnő, hogy noha az ország számos további települése jellemzhető urbánus foglalkozási szerkezettel és az ingázók kivrívóan magas arányával, e településtípusba a budapesti agglomeráció kivül mindössze 8 település kerülhetett be.

Az agglomerálódás előrehaladott fokával jellemezhető települések mindössze Szeged körül alakottak valamelyest összefüggő gyűrűt (Algyó, Tápé, Kiskundorozsma, Szőreg), azonban ezeket a közigazgatási egyesítés eltüntette. Valószínű, hogy az e típusba sorolható települések száma nagyobb lenne, ha a közigazgatási döntések olykor nem sietnének az agglomerációs folyamatok elé. A városhoz való csatolások viszonylag gyors üteme ugyanis az agglomerálódó településeket statisztikailag eltünteteti (pl. Győr, Kaposvár, Pécs, Ózd, Miskolc, Salgótarján közigazgatási területének gyors növelése). Ugyanerre a sorsra jutott az e altípusba került Debrecen melletti Józsa; a község valóban hosszú idő óta

Debrecen lakótelepülése, de térben - legalábbis ma még - távol van a várostól. Szőny közgazgatási döntéssel Komárom része lett. Így végül is a budapesti agglomeráción kívül csupán Vértesszőlős és Kisterenye tartozik az agglomerációs települések e típusába.

* * *

Az agglomerálódó települések (tulajdonképp csupán Budapest kerül kialakult) övezetén túl 3 cluster községeit soroltunk a belső lakóövezetet alkotó települések altipusaiba. A 2. és a 23. cluster közösen alkot egy altípust.

VI/2. A belső lakóövezet közepes méretű, stagnáló népességű községei az agrárfalusi múlt jellemeivel, részleges agglomerálódással (2., 23. cluster)

52. táblázat

A 2. és a 23. cluster községeinek főbb jellemzői:

	<u>2. cluster</u>	<u>23. cluster</u>
<u>A községek átlagos lélekszáma:</u>	1862	1661
<u>Az ipari+épitőipari keresők aránya, 1970:</u>	52,6 %	43,2 %
<u>A terciér szektor keresőinek aránya, 1970:</u>	10,3 %	18,1 %
<u>A kiingázók aránya, 1970:</u>	55,5 %	51,0 %
<u>Az ipari telephelyeken dolgozók átlagos száma:</u>	156 fő	113 fő
<u>Az alapfoku intézményfajták átlagos száma:</u>	8,63	7,84
<u>Az 1 főre jutó iparcikk-kiskereskedelmi forgalom értéke, Ft:</u>	2116	2377
<u>Népességszám-változás, 1949-1970:</u>	10,36 %	11,63 %
<u>Vándorlási egyenleg, 1960-1969:</u>	- 4,20 %	- 3,61 %
<u>Az 1945 után épült lakások aránya 1970-ben:</u>	30,8 %	56,7 %
<u>A szántók aránya az összterületből:</u>	33,9 %	63,0 %
<u>A termőhelyi adottságok pontszáma:</u>	36,5	53,2
<u>Az átlagos fejlettség pontszáma:</u>	105,9	105,5

Az altípus községei az osztályozás során földrajzi helyzetük, elhelyezkedésük s ennek következményei alapján különültek

két clusterbe. A 2. clusterbe a középhegységi, dombvidéki községek kerültek; a budapesti agglomeráció nyugati, északnyugati oldalán, a Budai, Visegrádi hegység területén, a Duna mentén alkotnak összefüggő zónát; a Dunántúli középhegység területén, Komárom, Fejér és Veszprém megyében szintén elterjedt településtípus, ugyanakkor az Északi Középhegység területén, az itt kialakult iparvidékeken csak elvétve található e clusterbe került község. E szűkös adottságu területen az agrártevékenység már a XIX. század második felében, a századfordulón sem tudta foglalkoztatni a lakosságot. A községek területének csupán egyharmada szántó, a talajértékszám alacsony (36,5 pont). Tradíciói vannak az agrártermelés mellett a különböző kiegészítő tevékenységeknek. Meglehetősen elterjedt a kitermelőipar, a kőbányászat (Fertőrákos, Dunabogdány, Süttő, Vörösberény, Nagyharsány stb.), s már a múlt században a - többnyire kisebb ütemben folytatott - szénbányászat (Nagymányok, Máza, Szászvár, Szuhakálló). Általánossá vált az alapanyagok feldolgozása (kőfaragóipar - Süttő -, mészégetés, kerámiaipar - Városlőd -); általános volt a piacra is termelő kézműipar. Az ipari tevékenység, a környező városok és iparvidékek már a századforduló után kialakítottak kisebb méretű, gyakran csak időszakos ingázást. Így e községek többségének már a II. világháború előtt vegyes foglalkozási szerkezete volt. Közülük számosnak az utóbbi évtizedekben idegenforgalmi-üdülési szerepköre is jelentőssé vált (Nagymaros, Verőce, Tahitótfalu, Kismaros, Fertőrákos stb.).

A 23. cluster községei többnyire kedvező agráradottságokkal rendelkeznek, síksági területeken helyezkednek el; a budapesti agglomeráció keleti peremén, a középhegységek iparvidékeinek alföldies előterében, a Kisalföld városai körül. Agrárjellegüket tovább megőrizték s csak az ötvenes-hatvanas években alakult ki bennük a lakófunkció.

Bizonyos különbségek máig fennmaradtak; a 23. cluster községeinek kétharmada termelőszövetkezeti központ, a háztáji és kiegészítő gazdálkodás volumene nagy (e clusterbe kerültek például a Galga-menti kertészkedő-piacozó községek). Agrárkeresők aránya is mintegy 10 %-kal magasabb (38,7 %). Mindkét cluster községeinek vezető szerepköre azonban ma már a lakófunkció. Keresők bő fele kiingázó. Ezt az arányt azok a községek nem érik el, amelyek maug is rendelkeznek jelentősebb ipari tevékenységgel (pl. Hidas, Ikervár, Petőháza, Gyöngyösoroszi, Szászvár, Nagylak, Pépcelak, Mád, Tállya). Ugyanakkor jónéhány községben szinte kizárólagossá vált a lakó-funkció; Barátur, Vörösberény keresőinek 80,5 %-a, Ipolydamásd keresőinek 79,8 %-a, Telki keresőinek 79,2 %-a ingázó.

Az altípus községei tehát vagy már viszonylag régen kezdtek elveszteni egyoldalú agrárjellegüket, vagy a színvonalas s jövedelmező mezőgazdasági termeléshez kapcsolódik szorosan a lakófunkció (a kétlaki családok magas aránya ill. az eljárók kiegészítő agrártevékenysége). Egyes esetekben az agrártermelés alapján is bizonyos polgárosodás indult meg e községekben (a hegyaljai borvidéken pl. Mád, Tállya, Bodrogszegi, a Balatonfelvidék néhány községe, a Duna-kanyar falvai stb.). Végeredményben e falvak átformálódása előrehaladt s nemcsak a foglal-

kozási szerkezet-váltásban, a kiingázás magas arányaiban mutatkozik meg, hanem a lakosság életmódjában - különösen a 2. cluster községei esetében, melyek "polgárosodása" már a II. világháború előtt megindult -, a települések morfológiájában (a már korábban polgárosuló falvak zárt vagy félzárt "kisvárosi" lakóövezetei, családi-házias településrészek vagy az elmúlt évtizedek építkezései nyomán létrejött kertes, családi-házias falurészei), a demográfiai folyamatokban. A településméretekhez képest jól kiépült alapfoku intézményhálózatuk (noha az intézmények körzetesítése, közös tanácsok szervezése e községek egy részére is kiterjedt s differenciálta az alapfoku ellátást), műszaki infrastruktúrájuk. A zsúfolódás is kisebb mérvű, mint pl. a budapesti agglomeráció belső övében. Ugyanakkor az agglomerálódás korántsem általános, ill. az agglomerálódás jónéhány kritériumának nem felelnek meg e települések. Nemcsak területileg nem záródnak a településtestek; a jelentős méretű átépítés ellenére a településkép végül is falusias, a területfelhasználás extenzív, (a többlakásos lakóépületek aránya ugyan az 1. cluster községeiben viszonylag magas, 11,8 %); nemcsak a viszonylag jelentős agrártevékenység szól az agglomerálódás előrehaladottsága ellen, hanem az is, hogy e községek megőrizték települési önállóságukat, integritásukat.

A településfejlődés dinamikája, népességszámuk alakulása - különösen az ötvenes, hatvanas években -, igen eltérő volt. Az 1949-1970 között kimutatott, átlagosan 10-11 %-ot kitevő népességgyarapodás mögött rohamosan felduzzadó népességszámok épp úgy előfordultak, mint csökkenő lakosságu falvak; Ikrény lakossága 91,5 %-kal, Kisigmándé 68,7 %-kal, Bodajké 61,7 %-kal, Pilisborosjenőé 56,4 %-kal, Mázáé 51,2 %-kal, Szigetcsépé 47,9 %-kal nőtt, miközben pl. Potyond, Fertőboz, Isztimér lakossága mintegy 20 %-kal csökkent. A hetvenes években néhány község ugyan kiemelkedő népességgyarapodásra is szert tehetett - főleg a fővárosi agglomeráció budai oldalán, Telki 54,7 %-os, Perbál 18,1 %-os, Pilisborosjenő 15,2 %-os népességgyarapodása -, de többségük lakosságszáma stagnált vagy csökkent.

VI/3. A lakóövezet közepes nagyságú, lakó-agrárfunkcióju, stagnáló népességű falvai (18. cluster)

53. táblázat

A 18. cluster községeinek főbb jellemzői:

A községek átlagos lélekszáma: 2339 fő

Az ipari+építőipari keresők aránya, 1970: 38,2 %

A terciér szektor keresőinek aránya, 1970: 28,6 %

A kiingázók aránya, 1970: 55,5 %

Az ipari telephelyeken dolgozók átlagos száma: 52 fő

Az alapfoku intézményfajták átlagos száma: 9,97

Népességszám-változás, 1949-1970: 9,91 %

Vándorlási egyenleg, 1960-1969: - 5,52 %

Az 1945 után épült lakások aránya 1970-ben: 48,4 %

A szántók aránya az összterületből: 71,0 %

A termőhelyi adottságok pontszáma: 59,3

Az átlagos fejlettség pontszáma: 102,4

A 18. cluster községei sem különböznek karakterisztikusan az előző altípus településeitől, ha csak abban nem, hogy a községekben a nem-agrártevékenységeknek hosszabb múltja nincs; szinte kivétel nélkül a közeli városok munkaerőigénye indította el a foglalkozási átrétegződést az ötvenes, hatvanas években e korábban kizárólag agrártevékenységet folytató falvakban. A lakóövezet viszonylag népesebb, jó agráradottságokkal rendelkező községei alkotják ezen altípust. Mindenekelőtt a Kisalföld és az Alföld nagyobb városai, ipari központjai körül helyezkednek el, Szombathely, Kapuvár, Dunaújváros, Székesfehérvár, Szolnok, Szerencs lakóövezetének jellegzetes lakóközségei. A közepes településméretűek, a jó agráradottságok hatására kedvező helyzetben lévő, a városokkal jó kapcsolatot fenntartó falvak voltak e cluster települései már az ingázás tömeges fellépése előtt. A kis ingázási távolságok, a magas járatsűrűség következtében az ingázás terhei az átlagosnál kisebbek (alig 20 perces időtávolság, napi ötven járat). Az ingázásba konzolidált községek kapcsolódtak; az agrártevékenységet a foglalkozási átrétegződés után is folytatták. Így a lakóövezetbe való kerülés kiegyenlített településfejlődést eredményezett, a családok számára életkörülményeik harmonikus javítását biztosította. Tényleges s általános agglomerálódás azonban - akárcsak az előző altípus esetében - e falvaknál sem lépett fel.

Az átlagosan 55 %-os ingázási arány csekély mértékben szóródik. Magas a terciér szektor keresőinek aránya (átlagosan 28,6 %). Ez részben néhány vasutas-községnek a típusba kerülésével (Újszász, Tura, Ceglédbercel), az alsófoku ellátás fejlettségével (közel háromnegyedük tanácsi székhely) és az ingázás jellegzetességeivel magyarázható (a fejlett városok felé irányuló, kedvező feltételek között zajló ingázásban jelentős a nők, a nem-ipari munkahelyekre ingázók aránya).

E községek a dinamikus falvak közé sorolhatók. Kiemelkedően gyors népességyarapodással jellemezhető község kevés került az altípusba (Felsőzsolca 72,5 %-os, Szirmabesenyő 69,1 %-os, Pusztaszabolcs 51,8 %-os, Halmaj 47,5 %-os, Kistokaj 39,9 %-os népességnövekedés 1949-1970 között), de a csökkenő népességű falu is ritka (Zagyvarékas népessége csökkent több, mint 20 %-kal). Lakóépületeik fele már 1970-ben 1945 után épült.

Hátrányos helyzetű lakóközségek - a "preagglomerált" lakóövezet

Az előző három cluster esetében sem beszélhettünk az agglomerálódás egyértelmű fellépéséről; a lakóövezet további két falu-típusa sajátos helyzetben van. A kiingázók aránya kiemelkedően magas, a 24. cluster átlaga felülmúlja az agglomeráció magterületének értékét is; a keresők bő kétharmada lakóhelyén kívül talál munkaalkalmat. A 10. cluster kiingázóinak aránya is megközelíti a 60 %-ot. Ennek ellenére - vagy épp ezért, ill. a kiingázás aránya ezt tükrözve - helyzetük sok szempontból hátrányosabb az előző altípusokénál. A 24. cluster községei

nagyon kedvezőtlen agráradottságu középhegységi tájainkon, tagolt dombságainkon helyezkednek el. Népességszámuk régóta meghaladta határaik eltartókéességét. Agrártársadalmuk szegény s túlnépesedett volt, a birtokviszonyok kedvezőtlenek. Lakóik jórésze proletarizálódott. Nem-agrár tevékenységek (kézműipar, idegenforgalom stb.) helybeli kialakítására nem volt lehetőségük. Maradt lakóik számára a lakóhelyüktől távoli, többnyire időnyjellegű munkavállalás (részes aratók, summások, az időszakosan dolgozó bányák napszamosai stb.). Aránylag korán kialakult környékük bányászata és gyáripára (Salgótarjánban, Ózdon, a Sajó- és Zagyva-völgyben). A munkaalkalmak bővülésével e községek lakói tömegesen hagyták el a mezőgazdaságot; az ingázás, az állandó munkavállalás lehetősége ekkor javított helyzetükön, de az alacsonyszínvonalu agrártevékenység, a kis településméreték nyomán az alapellátás hiányosságai, a tradicionálisan alacsonyszínvonalu infrastruktúra, lakosságuk alacsony iskolázottsági szintje, a faluközösségek felbomlásának következményei miatt az elmúlt évtizedben átformálódásuk nem volt zavartalan, nem volt harmonikus. A 10. cluster községeiben a foglalkozási átrétegződés még fiatalabb, csak a hatvanas években bontakozott ki. E községek társadalma "szabályosabb paraszti" volt, mint a 24. cluster esetében, de a szűkös agráradottságok, a korszerűtlen, tradicionális termelés következtében e községek is lassan korszerűsödő, fejletlen infrastruktúrájú falvak voltak, jelentős arányu rejtett munkaerőfelesleggel. Többségük aprófalvas településstruktúrájú vidéken van, ennek hátrányai is érezhetőek. Az ingázási távolságok esetenként számottevőek (a Hernád-völgy községeiből pl. másfél óras - egy út! - ingázási távolságok is gyakoriak). E falvakban az agrárfalusi múlt tradíciói erősek s azok nem korszerűsödtek olymértékben, mint pl. a 18. cluster falvaiban. Végeredményben mindkét cluster községeire az "urbánus" foglalkozási szerkezetnek, az ingázás magas arányának, valamint a települési környezetnek s a lakosság életmódjának ellentéte a jellemző.

VI/4. Hegy- és dombvidéki környezetben fekvő egyoldaluan lakófunkciójú falvak, rossz mezőgazdasági adottságokkal, kedvezőtlen életkörülményekkel (24.cluster)

54. táblázat

A 24. cluster községeinek főbb jellemzői:

A községek átlagos lélekszáma: 1078
Az ipari+építőipari keresők aránya, 1970: 59,1 %
A terciér keresők aránya, 1970: 14,1 %
A kiingázók aránya, 1970: 67,0 %
Az ipari telephelyeken dolgozók átlagos száma: 30 fő
Az alapfoku intézményfajta átlagos száma: 4,36
Népességszám-változás, 1949-1970: 9,43 %
Vándorlási egyenleg, 1960-1969: - 7,10 %
Az 1945 után épült lakások aránya 1970-ben: 50,7 %
A szántók aránya az összterületből: 31,5 %
A termőhelyi adottságok pontszáma: 31,0
Az átlagos fejlettség pontszáma: 82,8

A cluster községeinek háromnegyede az Északi középhegység területén, Borsod, Heves és Nógrád megyékben helyezkedik el; többségük két összefüggő tömböt alkot Ózd és Kazincbarcika körül - itt 70 község alkot összefüggő övezetet - ill. Salgótarján környékén; az ózdi járás községeinek 61 %-a tartozik e típusba. E két tömbön kívül nagyobb számban csak Veszprém megyében - a Bakonyban - találhatók (14 község). A Cserhát, a Bükk északi előtere gyenge adottságu agrárterület. A kiármalás régikeletű (elköltözés, kivándorlás, munkavállalás). Jellemző volt az iparban, építőiparban, bányászatban való idényszerű munkavállalás (Nógrád megyéből pl. a budapesti építkezésekre való ingázás, Borsod megyében a kisüzemi jellegű bányákban való munkavállalás). Az ipar munkaerőigényének fokozódása nyomán lakosságuk - felhagyva a kevéssé jövedelmező agrártermeléssel - tömegesen tódult az iparba. Ma területük alig egyharmadán folyik - alacsony színvonalu, ráfizetéses - agrártermelés. A termőhelyi adottságok a legrosszabbak közé tartoznak az országban; e községek területe a hátrányos helyzetű agrártájak közé tartozik. Több helyütt termelőszövetkezet sem működik. A háztáji termelés, a kisegítő gazdaságok termelése sem számottevő s legfeljebb az önellátást szolgálja. Az agrártevékenység aránya a statisztikailag kimutatott mezőgazdasági keresők arányát (átlagosan 26,8 %) sem éri el (a szövetkezetek ipari jellegű melléktevékenysége, a mezőgazdaságban dolgozók csökkent munkaképessége, részleges foglalkoztatása, a mezőgazdaságban dolgozó nők magas aránya).

A községek saját iparában foglalkoztatottak száma és aránya jelentéktelen. Így egyértelműen a lakófunkció a községek vezető szerepköre. Keresők 67 %-a kiingázó; a 130 községből csupán háromban nem éri el a kiingázók aránya az 50 %-ot; a keresők 80-90 %-ának ingázása viszont nem ritka. Az ingázás meghatározó a falvak életében; meghatározó lehet a munkabajárás "céltelepülése" ill. vállalata, üzeme. A községek munkavállalói ugyanis gyakran ugyanazon munkahely alkalmazottai. Az ingázók túlnyomó többsége az iparban dolgozó fizikai munkavállaló. A tercier keresők aránya feltűnően alacsony (átlagosan csak 14,1 %).

A községekben olyannyira meghatározó az ingázás, annak jellege és körülményei, hogy az egyéb tényezők szerepe másodlagos (településnagyság, alapellátás színvonala, demográfiai folyamatok stb.). Noha a községek kereken fele tanácsi székhely, alapellátásuk hiányos. Ez kapcsolatban áll a településnagysággal; átlagosan mintegy ezren élnek e falvakban. A településnagyság szóródása nagy; néhány község "aprófalú" (Füzérkomlós, Csehánya, Jákfalva, Lénárdaróc stb.), viszont 3000 fős települések is bekerültek az altípusba.

Egyenletesebben alakul lakosságszámuk; az általános elvándorlás ellenére 1970-ig népességszámuk növekedett (átlagosan szűk 10 %-kal); kiemelkedő népességyarapodás nem fordul elő. 1970 után legtöbbször mérsékelten fogyó, stagnáló népességgé vált. Az elvándorlás üteme nő.

A községek "általános fejlettségét" kifejező mutató jóval alacsonyabb, mint a lakófalvak egyéb altípusában. Az "urbánus" foglalkozási szerkezet "utolérése" hosszabb időt s átgondoltabb településpolitikát igényel.

VI/5. Kisméretű lakó-agrárfalvak kedvezőtlen demográfiai folyamatokkal, alapellátással, művi környezettel (10. cluster)

55. táblázat

A 10. cluster községeinek főbb jellemzői:

A községek átlagos lélekszáma: 1025
Az ipari+építőipari keresők aránya, 1970: 42,1 %
A tercier keresők aránya, 1970: 19,0 %
A kiingázók aránya, 1970: 57,8 %
Az ipari telephelyeken dolgozók átlagos száma: 8 fő
Az alapfoku intézményfajták átlagos száma: 4,48
Népességszám-változás, 1949-1970: - 0,54 %
Vándorlási egyenleg, 1960-1969: - 10,17 %
Az 1945 után épült lakások aránya, 1970: 45,7 %
Az átlagos fejlettség pontszáma: 80,1

Az előző altípussal ellentétben nem alkotnak nagyobb, összefüggő tömböt; talán csak a Hernád-völgyben tömörülnek nagyobb számmal. Olyan "szabályos" agrárfalvak tömörültek ezen altípusba, amelyekben a foglalkozási átrétegződés előrehaladt, a kiingázók aránya magas, a lakófunkció jelentősége felülmúlta az agrárfunkció jelentőségét. Szórtan helyezkednek el a Kisalföld déli karéjában, Szombathely, Sárvár, Pápa környékén, Zala megyében. E települések a lakóövek külső zónájával is azonosíthatók, nemcsak földrajzi fekvésük következtében, hanem azért is, mert a kiingázók aránya csekélyebb, a foglalkozási átrétegződés kevésbé haladt előre. Keresőik majd 40 %-a agrárfoglalkozású volt 1970-ben; az agrártevékenység egyébként is jelentősebb, mint a 24. cluster falvaiban, noha egy részük agráradottságai ugyancsak kedvezőtlenek (a Zalai dombságon, a Csereháton, a Bakonyban). A szántóterület aránya átlagosan 56 %, a talajok természetes termőképessége közepes (a különbségek az altípuson belül számottevőek).

A foglalkozási átrétegződés újkeletű, az 1950-es, helyenként az 1960-as években zajlott le. Ezért is, meg az eredetileg fennálló zártabb közösségek továbbélése nyomán a foglalkozási átrétegződés eddig elsősorban felszíni változásokat idézett elő a falvakban, a falvak kapcsolatrendszerében, lakóik életmódjában, noha a tömeges ingázás (a keresőknek átlagosan 57,8 %-a volt ingázó 1970-ben) megszabja a lakosság életritmusát, kapcsolatát a városokkal, ipari központokkal.

VII. Speciális szerepkörű községek

A községek két nagyobb csoportja került e típusba: az országos jelentőségű üdülőtelepülések és a közlekedési dolgozók (elsősorban vasutasok) lakóhelyei; vasutasközségek. Két "típusba nem sorolható" - önálló típust képező - községet, Beloiannisz és Cserkeszözlőt is a speciális szerepkörű községek között említjük.

VIII/1. Országos jelentőségű üdülőtelepülések (19. cluster)

56. táblázat

A 19. cluster községeinek főbb jellemzői:

A községek átlagos lélekszáma: 1947
Az ipari+építőipari keresők aránya, 1970: 29,3 %
A terciér keresők aránya, 1970: 45,6 %
A kiingázók aránya, 1970: 33,7 %
A szántók aránya az összterületből: 17,0 %
Az alapfoku intézményfajták átlagos száma: 11,97
Az 1 főre jutó iparcikk-kiskereskedelmi forgalom Ft:12931
Az idegenforgalmi funkciók pontszáma: 15,77
Népességszám-változás, 1949-1970: 43,95 %
Vándorlási egyenleg, 1960-1969: 25,13 %
Az 1945 után épült lakások aránya, 1970: 56,6 %
Az átlagos fejlettség pontszáma: 125,3

A 19. clusterbe sorolt 43 község nemzetközi- országos jelentőségű üdülőhely. Kétharmaduk - megszakítatlan láncot alkotva - a Balatont övezi; Gárdony és Velence hasonló jellegű üdülőhely; néhány gyógyfürdőhely került még a típusba (Hévíz, Bük, Zalakaros, Harkány), valamint hegyvidéki üdülőközség (Orfű, Aggtelek, Mátraszentimre, Parád, Pilisszentkereszt, Bakonybél). Előljáróban meg kell említeni, hogy e községek esetében a közgazdasági egységek gyakran nem felelnek meg a funkcionális egységeknek; egy-egy községen belül különböző jellegű, funkcióju településrészek alakultak ki s az adott jellemzés nem egyformán vonatkozik e településrészekre. (Pl. az üdülőtelepülések közé újonnan bekerült Bükön a fürdőtelek térbeileg is elkülönül a község belterületétől, s az "ősfalu" elsősorban lakóhely - munkahely kapcsolatban áll vele.) Az idegenforgalmi szerepkör a múlt század végétől gyakorol településformáló hatást községeinkre (eltekintve az olyan kivitel, mint pl. Balatonfüred). Ez a hatás először a Balaton déli partján bontakozott ki s az első években a falvakban való szoba-bérlésre, s néhány kezdetleges "idegenforgalmi" létesítmény (fürdőház, majd hajókikötő) megépítésére szorított. Azonban már az 1880-as évek végén, a 90-es években gyors ütemben kiépültek a balatonparti üdülőtelepek, térben, funkcionálisan s társadalmilag igen nagy távolságra az "ősközségtől". A telepeken a családi villákban, üdülőkbekben való nyaralás vált uralkodóvá, noha a nagyobb üdülőhelyeken néhány szálloda, penzió is épült, s felépültek a

"közösségi létesítmények" is (strandok, hajóállomás, parkok stb.). Ezen izolált telepek egy része közigazgatásilag is függetlenedett az ösközségtől (Balatonvilágos, Balatonfenyves, Balatonmária, Balatonföldvár). Statisztikailag ezek a községek mutatják legtisztábban az idegenforgalmi szerepkört, de ezektől jellegükben nem különböztek a nem önálló települések (Akarattya, Aliga, Szabadi-fürdő, Fonyódliget, Bélatelepe, Széplak stb.). A harmincas években még elsősorban csak időleges munkaalkalmat nyújtottak e fürdőtelepek az ösközség lakóinak; a II. világháború után azonban az idegenforgalmi szerepkör egyre inkább átformálta az ösközségeket is. Ez a folyamat a tó északi partján csak a hatvanas, hetvenes években változtatta meg alapvetően a települések jellegét. Hasonló utat járt be a típus többi községe is; a folyamat végeredménye ill. a mai állapot attól függ, hogy mekkora múltba tekint vissza az idegenforgalmi szerepkör.

E községek "statisztikai" jellemzését több tényező teszi nehezzé, ill. kevésbé kifejezővé. Említettük, hogy a közigazgatási határok különböző funkciójú település-részeket fognak össze; ezek jelleme annál inkább eltérő, minél fiatalabb az üdülési funkció, ill. minél inkább turisztikai célpont-jellegű az idegenforgalom. Aggteleken és Orfűn a közösségi jellegű idegenforgalmi létesítmények mellett (szálló, étterem, strand stb.) majd változatlanul él az agrárfalu, noha foglalkozási szerkezetüket, demográfiai folyamataikat befolyásolják az idegenforgalom nyújtotta munkalehetőségek. Bük, Zalakaros és fürdőtelepük között ugyancsak éles különbségek állnak még fenn; ugyanakkor Hévíz majd teljesen elnyelte az egykori falut. (A közigazgatási határok a ludasok abban, hogy jónéhány üdülőtelepülés nem vehető statisztikailag számba, mert "elnyeli" őket az anyaközség; Mátrafüred, Mátraháza, Berek-fürdő, a Szelidi-tó üdülőtelepe, Borgháza, Sóstó-fürdő stb. ezért sem kerülhet az üdülőtelepülések közé.)

Korábban említettük, hogy e települések - mindenekelőtt a balatoni és Velence-tavi községek - funkciója, lélekszáma, kapcsolattrendszere, működő intézményeik az évszakok változásával gyökeresen átalakulnak; ez az átalakulás nem azonos mértékben érinti az egyes település-részeket; az üdülőhelyek jórészt nem működő műszaki keretekké válnak, az állandóan lakott részek funkciója pedig átalakul, egyszerűsödik. (A népszámlálások ezt az állapotot rögzítik.)

A funkciók erősen keverednek, statisztikailag szétválaszthatatlanok. A statisztikai számbavétel nehézségei ellenére megállapítható, hogy az üdülési-idegenforgalmi szerepkör irányítja e települések életjelenségeit. A foglalkozási szerkezetben a terciér szektor vezető szerephez jutott, a keresők 45,6 %-át foglalkoztatja. A nem-idején jellegű gyógyhelyeken, az üdülőtelepként keletkezett községekben ez az arány az 50 %-ot is meghaladja (Hévíz 62,4, Balatonföldvár 60,9, Mátra-szentimre 59,4, Harkány 58,0, Tihany 54,6, Balatonmária 53,5 %). A keresők negyedét foglalkoztatja a mezőgazdaság. A fürdőidejénben, vagy

a helyben dolgozók foglalkozási szerkezetét tekintve az üdülési szerepkör méginkább kifejezésre jut. Ugyanakkor nem elhanyagolható méretű a kiingázás; a keresők egyharmada lakóhelyén kívül talál munkát. A lakófunkció sajátossága, hogy nemcsak a korábban helyben lakók vállalnak távolabb munkát, hanem az ipari központokban dolgozók költöznek az üdülőtelepekre. Tapasztalható a nyugdíjasok beköltözése is; általában nem adják fel állandó lakásukat, az év nagyobb hányadát azonban nyaralójukban töltik.

Az üdülési funkció formálja művi környezetüket, ellátó-szolgáltató funkcióikat s demográfiai folyamataikat egyaránt. A földhasználat jellege "urbánus"; közigazgatási területüknek mindössze 17 %-a szántó (ebben része van a balatonparti községekben kimutatott nagyarányú mezőgazdaságilag nem művelt területnek, a tófelületnek). E típusban a legnagyobb arányú a lakás(üdülő) építés; 1970-ben a lakások 56,6 %-a volt fiatalabb 25 évesnél (Harkányban, Fonyódon, Földváron, Balatonfenyvesen arányuk meghaladta a 70 %-ot.) Állandó lakosságuk gyarapodása gyors; 1949-1970 között lakosságuk 44 %-kal nőtt. Az átlagérték erősen szóródik; a Balaton déli parjain több község megdupláztta lakosságát. A népességnövekedés különbségei 1970 után is fennmaradtak; míg a "tisztán" üdülőtelepekből álló községek állandó népessége még csökkenhetett is az elmúlt tíz évben (Balatonmáriafürdő, Balatonfenyves, Zamárdi, Ábrahámhegy), a "komplexebb" funkciójú községeké mérsékelten növekedett (kiemelkedő népességnövekedésre csak Balatonföldvár - 39,5 % -, Hévíz - 101,7 %! -, Boglárlelle 16,8 % tett szert).

Az üdülőközségek mindegyike számos hasonló vonásuk ellenére, egyéni karakterrel rendelkezik, amit a természeti környezet különbözősége, az idegenforgalmi funkció eltérő volta, kialakulásának időpontja, az "ösközségek" egykori szerepköre, az üdülési szerepkörhöz társuló kiegészítő funkciók volumene, jellege formál.

VII/2. A közlekedési dolgozók magas arányával jellemezhető falvak -/vasutasközségek/ (7.cluster)

57. táblázat

A 7. cluster községeinek főbb jellemzői:

A községek átlagos lélekszáma: 1745

Az ipari+építőipari keresők aránya, 1970: 21,0

A terciér keresők aránya, 1970: 39,9 %

A kiingázók aránya, 1970: 36,0 %

Az alapfoku intézményfajta átlagos száma: 10,77

Népességszám-változás, 1949-1970: 4,83 %

Vándorlási egyenleg, 1960-1969: - 9,00 %

Az 1945 után épült lakások aránya, 1970: 52,4 %

Az átlagos fejlettség pontszáma: 98,3

A kis elemszámú cluster (42 község) községeit a közlekedési alkalmazottak magas aránya - mintegy 35 % - jellemzi.

Nagyságukhoz mérten dinamikus falvak; átlagos lakos-számuk 2000 fő alatt marad; népességszámuk csekély mértékben növekszik. Jellemüket tekintve két csoportba sorolhatók e községek: a záhonyi átrakókörszet falvai közé s a régi múltú, szórtan elhelyezkedő vasutas-községek sorába. A záhonyi átrakókörszet munkaerő-igénye az ötvenes években kezdett rohamosan növekedni. Az átrakókörszet központjaiban - Záhony, Komoró, Tusér, Eperjeske - nagyobb arányú állami lakásépítés nem folyt; a szükséges munkaerőt a környező falvak biztosították. Keresők relativ többsége az átrakókörszet munkahelyeinek dolgozója; Záhonyban a keresők kétharmada(!), Komorón fele közlekedési dolgozó. A munka jellege azonban csak részben "hagyományos vasutas-munka", így e települések tulajdonképp lakófalvaknak tekinthetők. A viszonylag korán jelentkező munkaerőigény, munkalehetőség "dinamizálta" e falvakat; lakásállományuk 60-65 %-a (Záhonyban több mint 70 %-a) 1945 után épült.

Az altípus többi községe hagyományos "vasutas község" (Zalaszentiván, Murakeresztúr, Hidasnémeti, Bánréve, Zákány, Őrtilos stb.).

VII/3. Sajátos helyzetű községek

Két községet nem soroltunk egyik típusba sem: az 1950-ben görög menekültek számára épült Beloianniszt (ahol a település "dinamizmusa" mutatott extrém értékeket, de egyéb mutatói is szokatlanok; pl. a lakóépületek 98 %-a többlakásos) és Cserkeszólt, ahol a tanyás településszerkezet s mutatói alkotnak szokatlan kombinációt az idegenforgalmi szerepkörrel, annak következményeivel.

Jegyzetek

1. 1976-1980 között a K-5-ös célprogramhoz és a KFH főirányhoz kapcsolódva a "Falusi térségek alakulása és fejlesztése" c. téma a Területfejlesztés Földrajza Osztály központi kutatási feladata volt.
A téma keretében vizsgálatra került - többek között - a
 - a mezőgazdasági földhasznosítás átalakulása 1935-1970 között (Berényi I.);
 - a mezőgazdaság modern szervezeti átalakulása földrajzi következményei (Enyedi Gy.);
 - a falvakba települt ipar helyzete (Darta Gy.);
 - a mezőgazdasági nagyüzemek ipari tevékenysége (Enyedi Gy.);
 - a falusi települések tipológiája (Beluszky P. - Sikos T.T.).

2. A.H.Finke az önállóak, segítő családtagjaik, a munkások és az alkalmazottak egymásközti aránya valamint a mezőgazdasági népesség aránya alapján dolgozta ki 8 főtípusból és nagyszámú altípusból álló tipológiáját. Az I. főtípusban pl. az önállóak aránya felülmúlja a munkások arányát; ezen belül az agrár-népesség aránya alapján önálló paraszti községet, kézműves községet és kevert foglalkozású (paraszti-kézműves) községet különböztet meg (A.H.Finke, 1953). H. Linde az agrárközségeket az igénybevett bérmunka aránya alapján tipizálta (H. Linde, 1952).

3. A települések foglalkozási szerkezet szerinti és funkcionális tipizálása közötti különbség a következőkből adódik:
 - a/ A munkahelyek és a lakóhely mind általánosabbá váló térbeli elkülönülése következtében egy-egy település lakónépességének foglalkozási szerkezete nem tükrözi a település funkcióját. Ugyanakkor éppen a lakó- és munkahelyek sajátos viszonya, az ennek következtében fellépő ingázás válik jellegzetessé, s lesz meghatározó tényezője a település funkcionális típusainak.
 - b/ A ritkább időközökben ingázók megítélése problematikus.
 - c/ A statisztikai adatforrások által közölt foglalkozási főcsoportok nem felelnek meg teljesen a népgazdasági ágaknak, ez utóbbiak viszont nem azonosíthatók a települések funkcióinak tagolódásával.
 - d/ Egy-egy speciális, jellegmeghatározó funkció akkor is meghatározhatja egy település funkcionális típusát, ha e speciális szerepkör nem tükröződik egyértelműen a lakosság foglalkozási szerkezetében (üdülési, idegenforgalmi funkció).
 - e/ Az inaktív keresők (mindenekelőtt nyugdíjasok, járadékosok) aránya mármár a községekben is igen magas, megközelíti az aktív keresők 25 %-át. Jelenlétük a foglalkozási szerkezet típusainak kialakításánál további kombinációk lehetőségét biztosítja.
 - f/ A népszámlálási adatok nem tükrözik a kiegészítő foglalkozások jelentőségét, a kétlakiságot.

4. Az országos vizsgálat során 10 környezettípust különítettünk el: 1. ártéri, vízjárta társzinek; 2. ártérperemi fekvés; 3. ármentes síkságok, lösztáblák; 4. homokhátságok, teraszos hordalékkúp-síkságok; 5. ártér-ármentes térszinek mozaikja; 6. mérsékelten tagolt dombosság, hegység-előtér; 7. déli hegy-lábfelszínek; 8. erősen tagolt dombosságok; 9. középhegységek; 10. hegyközi medencék, völgytalpak.
5. A környék településeinek átlagos nagysága számításához a hasonló települészerkezetű területeket hipotetikus körzetekbe soroltuk és egy-egy körzet népességének átlagos nagyságát számítottuk.
6. 0-25 ponttal értékeltük az egyes települések idegenforgalmi adottságait, fogadóképességét, az idegenforgalmi folyosókhoz viszonyított helyzetet stb.
7. Az egyes alapfoku intézmények meglétét vagy hiányát figyelembe véve pontozással megállapított érték. Az ellátottság mértékét, színvonalát (pl. a bölcsődéskorúakra jutó férőhely, szaktanár-ellátottság stb.) nem mérhettük.

8.

$$C = \frac{F_1 \cdot Q_2}{P_2 \cdot Q_1}, \text{ ahol}$$

P_1 = a vizsgált település keresőinek száma a vizsgálatok kezdetén;

P_2 = a vizsgált település keresőinek száma a vizsgálat végén;

Q_1 = a mezőgazdasági keresők száma a vizsgálat kezdetén;

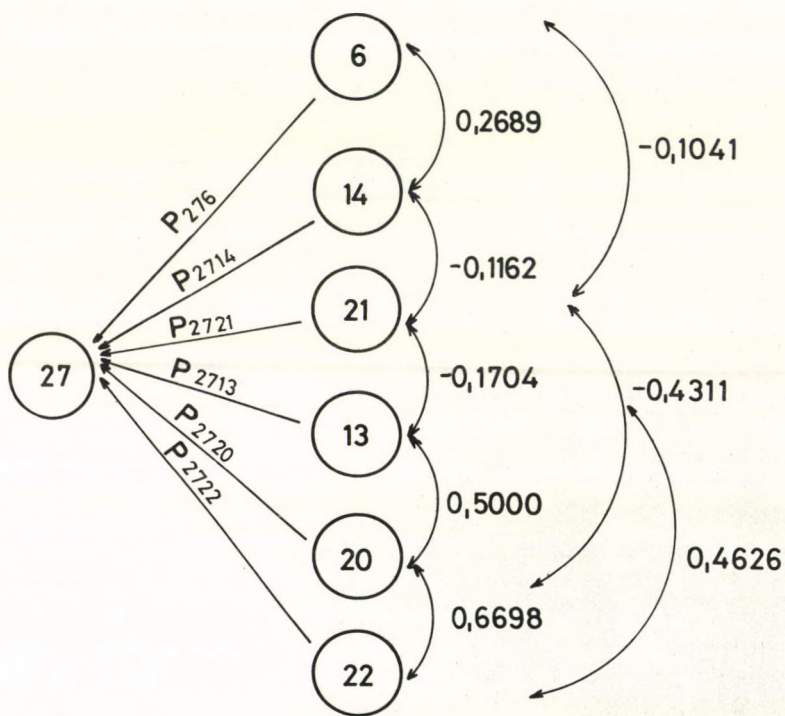
Q_2 = a mezőgazdasági keresők száma a vizsgálat végén.

(Tóth J. 1977. Az urbanizáció népességföldrajzi vonatkozásai a Dél-Alföldön. Földrajzi Tanulmányok. 14. Bp. 142. p.)

9. Az általános fejlettség meghatározására a következő mutatókat használtuk:
 - a lakónépesség száma,
 - tényleges népességszámváltozás, 1949-1969,
 - vándorlási egyenleg, 1960-1969,
 - 100 aktív keresőre jutó inaktív kereső és eltartott,
 - a 15-x évesekből legalább az általános iskola 8 osztályát elvégzettek aránya,
 - a 18-x évesekből legalább érettségizett,
 - a mezőgazdasági keresők aránya az aktív népességből,
 - a 60-x évesek aránya,
 - az 1945 után épült lakások aránya,
 - a gázzal ellátott lakások aránya,
 - 100 lakásra mutó fürdőszobás, mosdófülkés lakás,
 - villanyvezetékekkel ellátott lakások aránya,
 - az egyszobás lakások aránya,
 - ivóvízzel ellátott lakások aránya,
 - 1 háztartásra jutó villamosenergia-fogyasztás,
 - 1 fogyasztóra jutó villamosenergia-fogyasztás,

- 100 háztartásra jutó tv-előfizetők száma,
- 1 főre jutó kölcsönzött könyvtári egységek száma,
- 1 lakosra jutó iparcikk-forgalom,
- a külterületi népesség aránya,
- ipari keresők száma,
- a boltok összes alapterülete,
- általános iskolai tanterők száma,
- önálló magánkisiparosok száma,
- ipar+építőipari keresők aránya,
- a terciér ágazatok keresőinek aránya,
- 100 óvodás korúra jutó óvodai férőhely,
- 100 bölcsődés korúra jutó bölcsődei férőhely.

10. Ha elfogadjuk, hogy a település egy embercsoportnak, a bővített társadalmi újratermelés céljait szolgáló, ezen embercsoport által igénybevett létesítményeknek - lakó-, munkas és pihenőhelyek, szolgáltatási intézmények - a lakosság mindennapos, rendszeres mozgástere által kijelölt funkcionális egysége, lokalizálható rendszere, akkor nyilvánvaló, hogy a kistelepülésekben a "településnek" tulajdonképp egyetlen eleme, a lakóhely-funkció van jelen. Az aprófalvas településszerkezetű területeken az alapfokú intézmények által létesített kapcsolatok, az általuk kialakított "funkcionális élettér" fontos alakítója a település egységeinek. Az aprófalvas településszerkezetű területeken a közös tanácsok létrehozása, az ellátó-szolgáltató intézmények (óvoda, általános iskola, körzeti orvos, posta stb.) körzetesítése az egyes, korábban önálló falvak zárt települési egységeit fellazította. Az ellátó-szolgáltató funkcióknak az "alsófokú központokba" való koncentrálása a "társközségek" települési önállóságát megszünteti, azok a faluközpontok térben elkülönülő településrészeivé válnak, még az esetben is, ha a lakóhely-munkahely térbeli egysége nem bomlott volna fel. Az aprófalvas településszerkezetű területeken viszont általánosak a több községre kiterjedő termelőszövetkezetek, s ennek következtében a kisközségek munkahely-lakóhely egysége is szükségszerűen felbomlott, nemritkán többpólusú rendszerre alakítva egy-egy települési egységet (lakóhelyek, munkahely-központok, intézményi központok). Az alapfokú intézmények rendszeres felkeresése éppoly szoros kapcsolatokat építhet ki a településrészek között, mint a lakóhelyek és munkahelyek közötti kapcsolat. (Az alapfokú intézményhálózat "településmeghatározó" szerepe az aprófalvas településszerkezetű területekhez hasonlóan jelentős a szórványtelepülésű területeken, valamint azokban az agglomerációs övezetekben is, ahol a lakó- és munkahelyek szinte áttekinthetetlen szövetke alakult ki.) A vázolt folyamatok nyomán a korábban önálló falvak kis csoportjai (tanácsi körzet, alsófokú körzet) integrálódnak, "új" település egységgé szerveződnek. Ez az integráció a helyi társadalmakon belül is megindul - részben a munkaszervezetekben elfoglalt helyből fakadó munkamegosztás, részben bizonyos érdekezésszerűség, részben a privát-szférában kiépülő kapcsolatok révén -, támogatván a településhálózat átszerveződését.

9. ábra. Az alapvető településformáló folyamatokat meg-
ragadó F_1 faktor belső "szerkezetének" pályá-
diagramja (a mutatók megnevezését lásd a szö-
vegben).

E folyamat természetesen nemcsak a településdefiníciók pontosítása során érdemel figyelmet, hanem a faluvizsgálatok során számos módszertani kérdést is felvet; e kérdések arra vezethetők vissza, hogy a "települést" alkotó községek számbavétele egyenként vagy együttesen történjék-e.

11. A számításokat az MTA SZTAKI IBM 3031-es számítógépén végeztük.
12. A faktoron belüli ok-okozati kapcsolatokat a 9. ábra tárja fel. A diagramból arra kívántunk választ kapni, hogy az F_1 faktort alakító mutatók a települések fejlettségét a valóságban milyen mértékben határozzák meg, miből tevődik össze a településfejlettség és az azt befolyásoló mutatók közötti korrelációs kapcsolat.

A vázolt modellben a települések fejlettségét (27. mutató) függő változóként vettük figyelembe, míg a többi változót exogénnek tekintettük.

Felhasználva a pályaelemzés alapegyenletét, pályaelemzés alapegyenlete O.D.Duncan 1966, nyomán $r_{ij} = \sum_q p_{iq} r_{jq}$ a következő összefüggéseket kapjuk:

$$r_{276} = p_{276} + p_{2714} r_{614} + p_{2721} r_{621} + p_{2713} r_{613} + p_{2720} r_{620} + p_{2722} r_{622}$$

$$r_{2714} = p_{2714} + p_{276} r_{146} + p_{2721} r_{1421} + p_{2713} r_{1413} + p_{2720} r_{1420} + p_{2722} r_{1422}$$

$$r_{2721} = p_{2721} + p_{276} r_{216} + p_{2714} r_{2114} + p_{2713} r_{2113} + p_{2720} r_{2120} + p_{2722} r_{2322}$$

$$r_{2713} = p_{2713} + p_{276} r_{136} + p_{2714} + p_{2721} r_{1321} + p_{2720} r_{1320} + p_{2722} r_{1322}$$

$$r_{2720} = p_{2720} + p_{276} r_{206} + p_{2714} r_{204} + p_{2721} r_{2021} + p_{2713} r_{2013} + p_{2722} r_{2022}$$

$$r_{2722} = p_{2722} + p_{276} r_{276} + p_{2714} r_{2214} + p_{2721} r_{2221} + p_{2713} r_{2213} + p_{2720} r_{2220}$$

A képletbe a megfelelő értékeket helyettesítve a következőket kapjuk:

1.	2.	3.	4.	5.	6.	7.	
0.3825	= 0.0061	+ 0.0370	+ 0.0042	+ 0.1746	+ 0.0480	+ 0.1122	(1)
0.5167	= 0.1377	+ 0.0016	+ 0.0047	+ 0.2048	+ 0.0615	+ 0.1061	(2)
-0.2643	= (-0.0408)	+ (-0.0006)	+ (-0.0160)	+ (-0.0555)	+ (-0.0607)	+ (-0.0905)	(3)
0.6282	= 0.3257	+ 0.0033	+ 0.0866	+ 0.0069	+ 0.0069	+ 0.13151	(4)
0.5788	= 0.1408	+ 0.0021	+ 0.0607	+ 0.0176	+ 0.1628	+ 0.1951	(5)
0.6021	= 0.2913	+ 0.0023	+ 0.0502	+ 0.0126	+ 0.1511	+ 0.0943	(6)

Az (1-6) egyenletek első oszlopa tartalmazza a páronkénti korrelációkat, a 27. mutató és az azt meghatározó mutatók között. A kapcsolatok többségére a közepesnél valamivel erősebb korreláció jellemző. Az (1-6) egyenletek 2. oszlopából viszont arra kaphatunk jelzéseket, hogy hogyan alakulnak a 27. mutató és a vele páronkénti korrelációt alkotó

többi mutató közötti direkt kapcsolatok a valóságban. A 2. oszlop jól tükrözi, hogy mindössze 2 mutató - a 13. és a 22. mutató - direkt kapcsolata jelentős, s adja a páronkénti korrelációk 50 %-át (4. és 6. egyenlet).

A (4) egyenletből az is megállapítható, hogy a településfejllettség és az alapfoku ellátó-szolgáltató intézmények közötti (0.6282) korrelációs kapcsolatot a direkt kapcsolatokon kívül milyen mértékben befolyásolják indirekt hatások. A direkt kapcsolatok közül a 22. mutatónak (a város felé induló tömegközlekedési eszközök járatsűrűsége) a hozzájárulása a korreláció összértékében mintegy 25 %, a fennmaradó 25 %-ot pedig tovább négy indirekt kapcsolat alakítja.

Hasonló jelenség figyelhető meg a (6) egyenlet esetében is, azol a direkt kapcsolat szintén mintegy 50 %, azzal a különbséggel, hogy itt a 27. mutató (a településfejllettség színvonala) és a 22. mutató (a városok felé induló tömegközlekedési eszközök járatsűrűsége) között áll fenn a kapcsolat, míg az indirekt kapcsolatok közül most a 13. mutató (az alapfoku ellátó-szolgáltató intézmények színvonala) értéke a legjelentősebb, mintegy 25 %, az összkorreláció fennmaradó 25 %-át pedig itt is további négy indirekt kapcsolat alkotja.

A (2) és (5) egyenletek közös jellemzője, hogy mindkettőt alapvetően egy direkt és két indirekt kapcsolat alakítja, továbbá, hogy a fennálló két indirekt kapcsolatnak az összkorrelációhoz való hozzájárulása nagyobb mint a direkt kapcsolatnak.

A településfejllettség színvonala a (2) egyenletben az 1 főre jutó iparcikk kiskereskedelmi forgalom értékével, az (5) egyenletben pedig a közlekedési hálózatok kiépítettségével alkot említésre méltó kapcsolatot, amelyhez mindkét egyenlet esetében két jelentős indirekt kapcsolat járul: a 13. mutató (az alapfoku ellátó-szolgáltató intézmények színvonala) és a 22. mutató (a város felé induló tömegközlekedési eszközök járatsűrűsége) révén. Ezen összefüggések logikusan alakulnak így, hiszen egy település fejlettségének színvonala annál magasabb, minél kedvezőbb az alapfoku ellátás és szolgáltatás, minél magasabb az 1 főre jutó iparcikk kiskereskedelmi forgalom nagysága.

Az elemzés során annál meglepőbbnek találtuk az (1) és (2) egyenletet, hiszen azok azt mutatják, hogy az indirekt kapcsolatok ezekben az egyenletekben erősebbek a direkt kapcsolatoknál. Az indirekt kapcsolatok között, hasonlóan a (2) és (5) egyenletekhez, itt is a 13. mutató és a 22. mutató szerepe dominál. Az (1) egyenlet ill. a többi egyenletet is megvizsgálva meglepő számunkra az a tény, hogy a települések nagyságának semmilyen kimutatható indirekt vagy direkt hatása nincs a településfejllettség színvonalára, hiszen joggal feltételezhető, hogy egy nagyobb népesség-

számú település esetében jobban kiépült az alapellátást-szolgáltatást nyújtó intézmények rendszere, a kiskereskedelmi bolthálózat stb. Az a tény, hogy a településnagyságnak viszonylag kis szerepe van a településfejlettség alakulásában, mint ahogy azt a későbbiekben látni fogjuk, kifejezésre jut az egyes clusterok kialakulásában is. Egymás mellett olyan települések szerepelnek egy clusterban, amelyek különböző nagyságu népességszámmal rendelkeznek. A különböző népességszámú települések egy típusba (clusterba) kerülésének oka abban keresendő, hogy a falusi települések életét alapvetően meghatározó folyamatokban az alapfokú ellátásnak-szolgáltatásnak, az 1 főre jutó iparcikk kiskereskedelmi forgalom alakulásának, a tömegközlekedési eszközök járatsűrűségének nagyobb a súlya, mint magának a település népességszám nagyságának.

A hipotetikus pályadiagram felállításakor fel kell készülnünk arra, hogy valamennyi okot nem vehetjük figyelembe, vagy nem ismerjük. Az általunk felrajzolt, csak az F_1 faktor alapján készült teljes pályadiagram hibája a következőképpen származtatható:

$$P_e^2 = 1 - \sum_{i=1}^n P_{oi} r_{oi}$$

Kiszámításához feltételezzük, hogy a pályahiba a végső okokkal nem korrelált. A P_e^2 értékére a 0.45 adódik, ebből P_e 0,67, ami azt jelenti, hogy a pályahiba közepes nagyságu. Ez az elemi pályakapcsolatok értékét egyáltalán nem rontja, csupán arra utal, hogy a faktoranalízis további faktorában is szerepelnek olyan tényezők, amelyeket a jelenlegi diagramból ugyan kihagytunk, de ennek ellenére hatással vannak a települések fejlettségének színvonalára. (Ha célunk egy teljes oksági rendszer felépítése, ahhoz újabb és újabb okok figyelembevételével a pályahiba értékét - iterációval - igen kicsinyre lehet csökkenteni).

A fentebb elmondottak ellenére a településnagyság áttételesen mégiscsak szerepel az F_1 faktorban a 6. mutató (a környék településének átlagos nagysága), ill. a 10. mutató (a község ipari telephelyein dolgozók száma) révén. A megyei vizsgálatok F_1 faktorában a településnagyság erőteljesebben kifejezésre jutott.

- Vizsgálatainkat Baranya, Vas, Borsod-Abaúj-Zemplén, Szolnok, és Bács-Kiskun megyére végeztük el. Baranya tipikusan aprófalvas, Pécs-Komló térségét leszámítva vontatottan városiasodó, a társadalmi-gazdasági élet - népesség koncentrációjára törekvő megye; Vas megye településszerkezete szintén elaprózott; kiterjedt falusi térségei kedvezőtlen mezőgazdasági adottságaik; városiasodása harmonikus, iparosodása - a települések szempontjából - kiegyensúlyozott; kiegyensúlyozott településpolitikája is. Borsod-Abaúj-Zemplén megye térszerkezete heterogén; a nagyvolumenű ipari-települési koncentrációt hátrányos helyzetű, aprófalvas településszerkezetű területek övezik; a foglalkozási átrétegződés

előrehaladt, a lakóövezetek a megye nagyobb hányadára kiterjednek; a természeti környezet is változatos. Szolnok megyét a közép- és nagyfalvas - mezővárosi településszerkezet jellemzi; egykor nagykiterjedésű tanyavilága erősen megritkult. Természeti környezete homogén, a nagyüzemi gazdálkodásnak kedvez. Az agrártermelés megőrizte vezető helyét a falusi térségek gazdasági szerkezetében. Bács-Kiskun megye síksági jellegű területe több, egymástól határozottan elkülönülő természetföldrajzi tájegységre tagozódik. A Duna-Tisza közti Homokhátságon mezővárosi (óriásfalvas) településhálózat alakult ki, sűrű tanyavilággal. A tanyaközségek kialakulása - kialakítása fokozatosan besűrítette a községállományt. A dunamenti síkságon "szabályos" falurendszer alakult ki. A falusi térségek még ma is egyoldaluan agrárjellegűek.

14. A településtervezés akkori álláspontját foglalja össze: Perczel Károly: Faluhálózatunk fejlesztéséről. - Valóság, 1960. Perczel Károly: Milyenek lesznek a szocialista falvak Magyarországon. - Építésügyi Szemle, 1961. Perczel Károly: Gondolatok a szocialista faluhálózat kifejlesztéséről. - Állam és Igazgatás, 1964. Perczel Károly - Gerle György: Regionális tervezés és a magyar településhálózat. - Budapest, 1966.
15. Az OTK-hoz közelálló esetleg a településhálózat-fejlesztés más dokumentumaira hárítják a "felelősséget". Kőszegfalvi György szerint: "E sajátos körülményekben (ti. a falusi térségek viszonylagos elmaradása a társadalmi-gazdasági fejlődésben - B.P. - S.T.T.) viszont a koncepció vajmi kevéssé hibáztatható. A koncepció az ország településhálózatának gerincét jelentő városok, illetve várossá fejlesztendő települések fejlesztési kérdéseivel foglalkozott. ... A falusi települések fejlesztésének részletes feladatait a koncepció kormány szintű elfogadása után a megyei tanácsok által készített ... megyei településhálózat-fejlesztési tervek határozták meg, tartalmazzák." (Kőszegfalvi Gy.: Új követelmények településfejlesztésünk előtt.- Társadalmi Szemle, 1980. évi 12. sz.)
16. A négy falu határát művelő pitvarosi Felszabadulás Tsz térkapcsolatait elemezve állapította meg Mészáros R., hogy "... a mezőgazdasági munkaerő lényegében a lakóhelyétől függetlenül mozog." (Mészáros R. 1980.)
17. Ezzel magyarázható, hogy ha az üzemközpontok nem a települések belterületén vagy annak közelében helyezkednek el, mellettük a gazdaságok hathatós támogatásával - házhelyosztás, közművesítés stb. - néha többszáz lakosu lakótelepek alakultak ki. A nagyhatáru községekkel rendelkező Bács-Kiskun megyében számuk hozzávetőleg 60; a Bolyi Mezőgazdasági Kombináthoz tartozó Sátorhelyen, Nagynyárád külterületén kb. 800 lakosu modern település formálódott.

18. Természetesen a kapcsolat kölcsönös: a kedvezőtlen élet-körülményeket nyújtó aprófalvas területeken gazdálkodó üzemek helyzete is hátrányos; itt nehezebb az agrárértelmiség letelepítése, kevesebb a fejlett agrotechnikához értő munkaerő, alacsonyabb az "innovációs készség" és így tovább.
19. Például az általános iskolák megszüntetése a pedagógus(ok) elköltözését, az "utolsó értelmiségi" távozását is jelentette, ami kihatott a falvak közéletére, közhangulatára, s sokak szerint jeladás volt a kisfalvak tömeges elhagyására.
20. Más jellegű, de ugyancsak objektív folyamatok is közrejátszottak pl. a közigazgatásban bekövetkezett változások, a tanácsi körzetesítés, a társközségek számának felduzzadása esetében. A község, a községi igazgatás az agrártevékenység szervezésére alakult faluközösségek intézménye volt, feladatainak zöme e szerepkörből fakadt. A - termelésen alapuló - faluközösségek bomlása, a mezőgazdaság szervezésében beöltött feladatok jelentéktelenné válása, az intézmények megszűnte nyomán az intézményfenntartásból fakadó funkciók elvesztése legfontosabb feladataitól fosztotta meg a kisfalvak tanácsait, hozzájárulván a közigazgatási önállóság elvesztéséhez. (Nem szólva most a közigazgatás "szakracionális" szempontjairól, a kevesebb, de nagyobb szakigazgatási szervek által elérhető szakszerűbb ügyintézésről és költségmegtakarításról.)
21. Mint ahogy meg is jelenik az alaszakai olajmunkás átlagon felüli jövedelme - amely az átlagon felüli megélhetési költségeket kompenzálja - az általa termelt olaj árában. De ugyanígy többletköltségeket vállal pl. a Szovjetunió is északi, távolkeleti erőforrásainak kiaknázásakor (a munkaerő magasabb telepítési költségei, területi pótlékok stb.).
22. A Kiskunság területén a hódoltság egyes időszakai alatt mindössze a "Háromváros" - Cegléd, Nagykőrös, Kecskemét - és Halas volt lakott település; a XVII. sz. békésebb évtizedeiben Lacháza, Kunszentmiklós, Szabadszállás és Fülöpszállás népesedett be ismét. Az elpusztult falvak határát a megmaradt városok bérelték. Kecskemét pusztái a XVI-XVIII. sz.-ban Szeged környékétől - Mérges, Balástya, Csólyos puszták - a Dunavölgyig húzódtak.
23. Orbán Sándor: Tanyaközpontosítási, községesítési kísérletek a felszabadulás után. - In: Pölöskei F.- Szabad Gy. (szerk.): A magyar tanyarendszer múltja.- Akadémiai Kiadó, Budapest, 1980. p. 362-398.
24. dr. Tóth József: Falvak vagy kisvárosok Békés megyében? Városépítés, 1982. 2. sz. p. 4-8.

25. Automatikus osztályozási módszerünk egyébként épp a "tanyaközségek" - 17. cluster - és a jelentős tanyavilággal is rendelkező "óriásfalvak" közötti különbségtevéskor többiben elbizonytalanodott, ami egyébként érthető. További elemzések - diszkriminancia-analízis - nyomán korrigáltuk is az eredeti clustereket; a 17. clusterből átvettük pl. Kiskúnmajst, Kecelt, Tiszakécskét, Tiszaalpárt, viszont áttettük a 17. clusterbe Szatymaszt, Székutast, Kétpót, Csárdaszállást.

Irodalom

1. Andorka R. 1979. A magyar községek társadalmi átalakulása. - Magvető Kiadó, Budapest, 166 p.
2. Andorka R. - Harcsa I. 1979. A községekben zajló társadalmi változások az elmúlt másfél évtizedben - Társadalmi Szemle, 34.pp. 68-78.
3. Andrásfalvy B. 1978. A táji munkamegosztás néprajzi vizsgálata. - Etnographia, 89.pp. 231-243.
4. Balogh I. 1962. Az alföldi tanyagazdálkodás az 1830-1840-es években. - Agrártörténeti Szemle.
5. Barta Gy. 1975. Mikrogeográfiai vizsgálat egy észak-borsodi faluban /Trizs/. - Föld. Ért. 24. pp. 391-416.
6. Barta Gy. - Beluszky P. - Berényi I. 1975. A hátrányos helyzetű területek vizsgálata Borsod-Abauj-Zemplén megyében. - Föld. Ért. 24.pp. 229-390.
7. Barta Gy. - Enyedi Gy. 1981. Iparosodás és a falu átalakulása. - Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest, 207 p.
8. Bárth J. 1975. A szállás fogalma és típusai Kalocsa környékén. - Etnographia. 86.p.
9. Becsei J. 1966. A tanyai település néhány kérdéséről. - Földr.Ért. 15.pp. 385-406.
10. Becsei J. 1979. Egy nagyközség /Doboz/ szociálgeográfiai jellemzése. - Alföldi Tanulmányok 3.pp. 117-148.
11. Becsei J. - Fóth J. 1974. Békés megye településföldrajza. - In: Békés megye gazdasági földrajza. Szerk. Krajtkó Gy. Békéscsaba, pp. 421-467.
12. Belényesi M. 1948. Adatok a tanya kialakulása kérdéséhez. - A magyar táj és népismeret könyvtára, 10. Budapest, 78.p.
13. Báthy Zs. /é.n./ Építkezés. - In: A Magyarság Néprajza, I.k. Egyetemi Nyomda, Budapest, pp. 133-245.
14. Beluszky P. 1965. A falusi települések osztályozása. - Földr.Ért. 14. pp.149-163.
15. Beluszky P. 1968. A nyiregyházi tanyabokrok földrajzi vizsgálata. - Földr.Közl. 16.pp. 180-201.

16. Beluszky P. 1969. A településosztályozás néhány elvi, módszertani kérdése. - Ter.Stat. 19. pp.601-619.
17. Beluszky P. 1973. A településosztályozás néhány elvi, módszertani szempontja. - Földr. Ért. 22. pp.453-466.
18. Beluszky P. 1973. A tanyarendszer időszerű problémái - a tanyafelszámolódás folyamata. - Földr.Közl.21./97./ pp.19-34.
19. Beluszky P. 1976. Területi hátrányok a lakosság életkörülményeiben. - Hátrányos helyzetű területek Magyarországon. - Földr.Ért. 25. pp. 301-312.
20. Beluszky P. 1977. Krasznokvajda- egy alsófoku központ /?/ gondjai a Cserháton. - Földr.Ért. 26.pp. 349-386.
21. Beluszky P. 1978. Functional types of rural settlement in Hungary. - In: Rural transformation in Hungary. Akadémiai Kiadó, Budapest, pp. 41-58.
22. Beluszky P. 1979. Településformáló folyamatok a falusi térségekben. - In: Társadalmi strukturánk fejlődése 3. MSZMP KB Társadalomtudományi Intézete, Budapest, pp. 253-281.
23. Beluszky P. 1979. Borsod-Abauj-Zemplén megye falusi településeinek típusai. - Földr.Ért. 28. pp. 339-370.
24. Beluszky P. 1980. Az alföldi településhálózat jellegzetes vonásai. - In: Zoltán Z. szerk.: A változó Alföld. - Tankönyvkiadó, Budapest, pp. 90-102.
25. Beluszky P. 1981. Két hátrányos helyzetű terület az Alföldön: a Közép-Tiszavidék és a Berettyó-Körösvidék. - Alföldi Tanulmányok 5. pp. 131-160.
26. Beluszky P. 1981. A Dél-Dunántul településhálózata. - In: A Dunántuli dombság. Dél-Dunántul. - Magyarország tájfeldrajza 4. Akadémiai Kiadó, Budapest, pp.330-365.
27. Beluszky P. 1982. A falvak jövője Vas megyében. - Városépítés. pp. 8-12.
28. Beluszky P. - Enyedi Gy. 1974. Az Észak-Alföld gazdasági fejlődése. - Földr.Közl. 22. /98./ pp.14-32.
29. Beluszky P. - Sikos T.T. 1979. Szolnok megye falusi településeinek típusai. - Alföldi Tanulmányok 3.pp. 89-116.
30. Beluszky P. - Sikos T.T. 1980. Vas megye falusi településeinek típusai. - Vasi Szemle, 34. pp. 498-517.

31. Beluszky P. - Sikos T.T. 1981. Vas megye falusi településeinek típusai /Településalakító folyamatok a megye falusi térségében/ Településtudományi Közlemények 30. pp.100-127.
32. Beluszky P. - Sikos T.T. 1981. Process of Settlement transformation in the rural settlements of Bács-Kiskun County. Acta Geographia Tomus XXI. Szeged, p.185-214.
33. Berényi I. 1979. Jósvafő földrajzi adottságainak értékelése, különös tekintettel az idegenforgalomra. - Földr. Közl. 27. pp. 92-105.
34. Berényi I. - Simó T. 1979. Egy falu társadalmának átalakulása /Tard/. - Területi Kutatások 2.pp. 52-61.
35. Berényi I. /szerk./ 1980. Tokaj településfejlesztésének földrajzi alapjai. - Földrajzi Tanulmányok 17. Akadémiai Kiadó, 111.p.
36. Bernát T. - Enyedi Gy. 1968. A magyar mezőgazdaság területi fejlődésének néhány kérdése. - Földr.Ért. 17.pp. 407-428.
37. Békesi L. 1975. A fővárosi agglomeráció gazdasági problémái. - Városépítés, 6.pp. 31-35.
38. Bittó Gy. 1975. A tanyai lakosság helyzete Csongrád megyében. - Ter.Stat. 25.pp. 276-286.
39. Bodrogi T. /szerk./ 1978. Varsány: Tanulmányok egy északmagyarországi falu társadalomrajzához. - Akadémiai Kiadó, Budapest, 412.p.
40. Boros F. 1967. A településnagyság és az ellátó funkció közötti kapcsolat. - Földr.Ért. 16. pp. 239-250.
41. Boros F. 1971. A falusi településrendszer átalakulása és várható következményei. - Geonomia és Bányászat, pp.161-165.
42. Borsod-Abauj-Zemplén Megyei Tanács VB.Tervosztálya, 1972. Borsod-Abauj-Zemplén megye aprófalvas területeinek helyzete, problémái és azok megoldásának hosszútávú koncepciója. - Miskolc, 78.p.
43. Csakmag Gy. 1974. Gondolatok a gazdaságilag elmaradott területek fejlesztéséről. Ter.Stat. 24.pp.129-135.
44. Csalog Zs. 1980. Életforma és tudat a 20. századi magyar tanyavilágban. - In: Pölöskei F. - Szabad Gy./szerk./ A magyar tanyarendszer múltja. - Akadémiai Kiadó, Budapest, pp.339-361.
45. Csatári B. 1980. A szegedi járás tanyarendszerének néhány jellegzetessége. - Aföldi Tanulmányok 4.pp.85-106.

- 46 . Cseh-Szombathy L. 1974. Az életmód statisztikai vizsgálata-
tának néhány kérdése. - Statisztikai Szemle, 52.pp.
331-339.
- 47 . Degré A. 1979. Bakonykúti. - Fejér m. tört.évk. 13.1979.
pp. 243-267.
- 48 . Deme F. 1980. Mai eróziók, avagy: a település-/vissza/fej-
lesztés kora. - Napjaink, 19.pp.3-4.
- 49 . Enyedi Gy. 1970. Az Alföld gazdasági földrajzi problémái.-
Földr.Közl. 18./94./ pp.177-196.
- 50 . Enyedi Gy. 1975. A magyar falu átalakulása. - Földr.Ért.
24.pp. 109-124.
- 51 . Enyedi Gy. 1975. Falukutatások a falufejlesztésért. - Földr.
Közl. 23.pp. 269-276.
- 52 . Enyedi Gy. 1976. Dinamikus falusi térségek Magyarországon.
- Földr.Ért. 25.pp. 327-332.
- 53 . Enyedi Gy. 1977. A falusi életkörülmények területi típusai
Magyarországon. - Földr.Ért. 26.pp. 67-85.
- 54 . Enyedi Gy. 1980. Falvaink sorsa. - Magvető, Budapest, 185.p.
- 55 . Eperjessy K. 1966. A magyar falu története. - Studium,
Gondolat Kiadó, Budapest, 299 p.
- 56 . Erdei F. 1940. Magyar Falu. - Budapest, 246 p.
- 57 . Erdei F. 1942. Magyar tanyák. - 260 p.
- 58 . Erdei F. 1957. Futóhomok. - Budapest, 242 p.
- 59 . Erdei F. 1965. Történelmi lecke a tanyákról. - Kortárs,
9.pp. 1966-1972.
- 50 . Erdei F. 1969. Az átalakuló magyar falu. - Társadalmi
Szemle, 24.pp. 23-32.
- 51 . Erdélyi E. 1968. Baranya megye községeinek fejlettségi
vizsgálata komplex mutató segítségével. - Ter.Stat.
18.pp. 138-148.
- 62 . Farkas G. 1979. Alap. - Fejér m. tört. évk. 13.pp.77-111.
- 63 . Farkas G. 1979. Alsószentiván. -Fejér m. tört.évk. 13.
pp. 145-178.
- 64 . Fehre, H. 1961. Die Gemeindetypen nach der Erwerbsstruktur
der Wohnbevölkerung. - Raunforschung und Raumordnung,
20. pp.138-147.
- 65 . Finke, H.A. 1953. Soziale Gemeindetypen. - Geographisches
Taschenbuch. Remagen, pp.509-512.

- 66 . Fodor F. 1942. A Jászság életrajza. - Budapest, 504.p.
- 67 . Fodor L. 1973. Falvak a nagyváros árnyákában. - Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 117 p.
- 68 . Fodor L. 1974. A budapesti agglomeráció fejlesztési kérdéseiről /1-2/. - Budapest, 7.sz. pp. 31-33., 8.sz. pp.31-33.
- 69 . Fonyó I. 1978. Üresedő falvak. /Mátraszentlászló, Mátra-szentistván/. - Kulturális Közlemények, 4.pp.75-80.
- 70 . Fórizs M. 1965. A városi és falusi települések megkülönböztetésének szempontjai. - Demográfia, 8.pp. 82-93.
- 71 . Francia L. 1975. A faktoranalízis alkalmazása a lakosság életkörülményei és az infrastrukturális ellátottság közötti összefüggések területi elemzésében, Baranya megye problémátikus területeinek példáján. - Ter.Stat. 25.pp. 245-253.
- 72 . Für L. 1980. A "belterjes" tanya. - In.: Pölöskei F.-Szabad Gy. /szerk./ A magyar tanyarendszer multja. - Akadémiai Kiadó, Budapest, pp. 216-271.
- 73 . Gáspár J. - Jessze K. 1972. Az életszínvonal és az életkörülmények területi vizsgálata. - Ter.Stat. 22.pp. 121-143.
- 74 . Gerő A. 1978. Csalóka városiasság: egy speciális település életmód-problémái /Kisköre, 1976./.-Szociológia, 10.pp. 397-408.
- 75 . Gunda B. /szerk./ 1936. Elsüllyedt falu a Dunántulon. Kemse község élete. - Budapest, 158 p.
- 76 . Győrffy I. 1935. Telekformáink, - Földr.Közl. 63.pp. 226-236.
- 77 . Győrffy I. 1937. A magyar tanya. - Földr.Közl. 65.pp. 70-93.
- 78 . Hahlweg, H. 1968. Die Gemeindetypenkarte 1961 für Baden-Württemberg. - Raumforschung und Raumordnung, 26.pp. 68-74.
- 79 . Hanák K. 1978. Vázlatok a mai falusi munkásságról. - Szociológia, 10.pp. 361-379.
- 80 . Hanák K. 1982. A falusi lakosság nemzedékek közötti mobilitásának néhány vonása. - In.: A falu a mai magyar társadalomban. Szerk.: Vágvolgyi A. Akadémiai Kiadó, Budapest, pp. 237-288.

31. Hantó Zs. - Kárpáti Z. 1982. Településrendszer és életmód-feltételek egy aprófalvas régióban. - In: A falu a mai magyar társadalomban. - Szerk.: Vágvölgyi A. Akadémiai Kiadó, Budapest, pp. 289-305.
82. Hatvani P. /szerk./ 1980. Várostalan falu. Szociográfia Fülöpszállásról. - Kecskemét, 245 p.
83. Hantó Zs. 1979. Az ipari munkásság életmódjának interdiszciplináris kutatása Pécs vonzáskörzetében.- In: Az agglomeráció-kutatás módszertani kérdései. - Pécs, pp.279-283.
84. Heiczinger J. - Lencsés F. 1979. Bakonycsérnye. - Fejér m. tört.évk. 13.pp. 179-241.
85. Hofer T. 1955. Dunántul településformáinak történetéhez. - Etnographia, 66.pp. 125-186.
86. Hofer T. 1960. A magyar kertés települések elterjedésének és típusainak kérdéséhez. - Műveltség és Hagyomány, Budapest.
87. Der Hollander, A.N.J. 1980. Az Alföld települései és lakói. - Mezőgazdasági Kiadó, Budapest, 113 p.
88. Juhász A. 1975. Adatok a szegedi tanyák kialakulásához. - Etnographia, 86.
89. Juhos A. - Végső Z. 1970. A gyenge gazdasági adottságu települések főbb jellemzői Szolnok megyében. - Ter. Stat. 20. pp.61-71.
90. Kä el, A.v. 1970. Siedlungsstruktur und Siedlungs-systeme in der mecklenburgischen Berirken. - Geographische Berichse, 15.
91. Kállay I. 1979. Aba, Adony. - Fejér m. tört.évk. 13.pp. 7-75.
92. Kállay I. 1979. Alcsutdoboz. - Fejér m. tört.évk. 13.pp. 113-149.
93. Kárpáti Z. 1972. Területi hátrányok és az életforma urbanizációja. - Szociológia, 4.pp. 506-527.
94. Kinder J. - Villási L. 1980. A településfejlesztés lakossági igénystrukturája Dunakeszin. - Városépítés, 5.sz. pp. 8-12.
95. Kiss I. 1967. A települések fejlettségének mérése. - Demográfia, 10.pp. 35-54.
96. Kiss I. 1969. A településfejlettség mérésének és összehasonlításának egyes kérdései. Statisztikai Szemle, 47.pp. 598-619.

97. Kolta J. 1961. Gazdasági földrajzi kiskörzetek Baranya megyében. - MTA DTI Értekezések, Akadémiai Kiadó, Budapest, pp. 189-248.
98. Koltai J. 1969. A falvak lakosságának foglalkozása szerinti átrétegződése. - Földr.Ért. 18.pp. 215-226.
99. Koncz I. 1973. Alföldi városaink település-fejlődési problémái, - Városépítés, pp. 30-32.
100. Kóródi J. 1972. A tervezési-gazdasági körzetek adottságai, fejlesztési lehetőségei és problémái. - Területrendezés, pp. 29-52.
101. Kovacsics J. 1975. Szentgotthárd 200 éves fejlődése. - Településtudományi Közlemények, pp.99-113.
102. Kovács T. 1976. Aprófalvak a magyar településhálózatban. - Ter.Stat. 26.pp. 93-101.
103. Kovács T. 1978. Az alsófoku központok rendszere és kiépítettsége településhálózatunkban. - Ter.Stat. 28.pp.-246-263.
104. Kovács T. - Szanter E. 1978. A törpe-falu probléma a magyar faluhálózatban. - Ter.Stat. 28.pp. 123-133.
105. Körmendi K. 1976. Alaprajzi típusok. - In: A változó falu /szerk.: Kulcsár V./ Gondolat, Budapest, pp.114-128.
106. Körös G. 1972. Bács-Kiskun megye területfejlesztési és településhálózat-fejlesztési terve. - Állam és Igazgatás, 22.pp. 466-474.
107. Kőszegfalvi Gy. 1972. A mezőgazdasági településhálózat fejlődésének néhány kérdése. - Városépítés, pp.28-30.
108. Kőszegfalvi Gy. 1973. A területfejlesztés néhány időszeri és módszertani kérdéséről. - Ter.Stat. 23.pp. 221-231.
109. Krajkó Gy. 1973. A Dél-Alföld mikrokörzeteinek elhatárolása. - Földr.Ért. 22.pp. 383-409.
110. Krajkó Gy. - Mészáros R. 1978. Az iparosítás hatása a városi népességszám növekedésére és a falusi térségek gazdasági, társadalmi átalakulására a Dél-Alföldön. - Alföldi Tanulmányok 1.pp.151-166.
111. Krajkó Gy. - Mészáros R. 1978. A dél-alföldi alsófoku központi szerepkörű települések fejlődésének néhány jellemző vonása. - Területrendezés, pp. 40-48.
112. Kukovics S. 1972. Kedvezőtlen természeti adottságú mezőgazdasági területeink. - Akadémiai Kiadó, Budapest, 122 p.

- 113 . Kulcsár K. 1982. A mai magyar társadalom. - Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 329 p.
- 114 . Kulcsár K. Utószó Erdei Ferenc Parasztok című könyvéhez. Szociológia, 6.pp. 237-249.
- 115 . Kulcsár K. 1982. A magyar falu és a magyar parasztság. - In: A falu a mai magyar társadalomban. - Szerk.: Vágvölgyi A. Akadémiai Kiadó, Budapest, pp.11-39.
- 116 . Kulcsár V. 1969. A magyar mezőgazdaság területi kérdései. - Kossuth Könyvkiadó, Budapest. 199 p.
- 117 . Kulcsár V. 1974. Falvaink gazdasági fejlődése. - Ter.Stat. 24.pp. 353-362.
- 118 . Kulcsár V. 1975. A mezőgazdaság szerepe a falvak gazdasági fejlődésében Magyarországon. - Földr.Közl. 23.pp. 296-304.
- 119 . Kulcsár V. 1976./szerk./ A változó falu. - Gondolat Kiadó, Budapest, 340 p.
- 120 . Lackó L. 1974. Az ország kedvezőtlen feltételekkel rendelkező területeinek helyzete. - Tervgazdasági Közlemények, 7. 130 p.
- 121 . Lackó L. 1975. A kedvezőtlen feltételekkel rendelkező területek fontosabb jellemző vonásai. - Ter.Stat. 25.pp. 352-362.
- 122 . Lackó L. 1975. Magyarország elmaradott területei. - Földr. Ért. 24.pp. 243-269.
- 123 . Lettrich E. 1962. Az ipari települések területkomplexumai Magyarországon. - Földr.Ért. 11.pp. 85-108.
- 124.. Lettrich E. 1965. Urbanizálódás Magyarországon. - Földr. Tanulmányok 5. Akadémiai Kiadó, Budapest, 83 p.
- 125 . Lettrich E. 1968. Az Alföld tanyai település- és gazdálkodási rendszere. - Földr.Közl. 16. /92./ pp.21-39.
- 126 . Lettrich E. 1970. Tihany szociográfiai képe. - /Tihany Magyarázó Balaton környéke 1: 10 000-as építésföldtani térképsorozathoz./ MÁFI, 7. Budapest, pp.96-102.
- 127 . Lettrich E. 1975. Településhálózat-urbanizáció-igazgatás. MTA Állam- és Jogtudományi Intézete, Budapest, 93 p.
- 128 . Lettrich E. 1976. Faluhálózatunk fő vonásai. - Földr. Ért. 25.pp. 313-319.

129. Lukács J.né 1975. Kölcsönhatások az aprófalvas körzetek és a gazdaságilag elmaradott területek között Borsod megyében, - Ter.Stat. 25.pp. 422-429.
130. Magyar D. - Német L. 1975. Az alsófoku körzeteken belüli és körzetek közötti népességmozgás meghatározói és hatása a területi tervezésben. - Ter.Stat. 25.pp. 412-421.
131. Major J. 1962. Magyarország településhálózata különös tekintettel a mezőgazdasági településekre. - In: Perényi-Faragó-Major: Mezőgazdaság és településtervezés, Budapest, pp. 9-83.
132. Major J. 1965. A magyar falvak morfológiai sajátosságainak néhány vonása. - Településtudományi Közl. 15.pp. 29-53.
133. Mendöl T. 1967. Néhány szempont a hazai településhálózat vizsgálata, településeink osztályozása és elhatárolása kérdéséhez. - Földr.Ért. 16.pp. 107-118.
134. Mészáros R. 1979. A falusi átalakulás alapvető térfolyamatai a Dél-Alföldön. - Kandidátusi Értekezés, Szeged, 1979.
135. Mészáros R. 1979. A szovjet faluföldrajz fő vonásai - Földr. Ért. 28.pp. 401-407.
136. Mészáros R. 1979. A mezőgazdasági termelészövetkezetek térkapcsolatainak néhány jellemző vonása a Dél-Alföldön. - Alföldi Tanulmányok, 3.pp. 161-172.
137. Módra L. 1980. Királyhegyes: a változás kérdőjelei, - Társadalomtudományi Közl., 10.pp. 345-347.
138. Novák Z. 1973. Az aprófalvak demográfiai helyzete és perspektívái. - "A településhálózat demográfiai vizsgálatának néhány kérdése" c. kötetben. pp. 76-84. Statisztikai Kiadó, Budapest.
139. Novák Z. - Turáni J. 1975. Nyugat-Dunántul népesedési és vándorlási jellemzői. - Ter.Stat. 25.pp.363-373.
140. Ofner, R. 1955. Allgemeine Typologie der Gemeinden, Beitrag zur Ermittlung von Gemeindetypen, Schriftenreihe d. Österr. Ges.2. Förd.V. - Landesforschung und Landesplanung.
141. Orbán S. 1980. Tanyaközpontosítási, községesítési kísérletek a felszabadulás után. - In: Pölöskei F. - Szabad Gy./szerk./ A magyar tanyarendszer multja. - Akadémiai Kiadó, Budapest, pp. 362-398.
142. Orlicsek J. 1965. Funkcionális községtypusok Magyarországon, - Demográfia, 8. pp.438-441.

143. Orosz I. 1980. A "rideg" tanya. - In: Pölöskei F. - Szabad Gy. /szerk./ A magyar tanyarendszer multja. - Akadémiai Kiadó, Budapest, pp. 170-215.
144. Pápai B. 1967. A budapesti agglomeráció. - Demográfia, 10.pp. 69-86.
145. Pápay J. 1978. Révfalu megszűnése, - Baranyai Művelődés, 1.pp. 143-150.
146. Perényi I. 1961. Budapest és környékének általános rendezési terve a nagyvárosok fejlesztési problémáinak tükrében. - Településtudományi Közlemények, 13.pp. 3-16.
147. Pesti L.né 1974. Az agglomeráció-vizsgálat módszerei, a lehatárolás és a folyamatos statisztikai megfigyelés megszervezésének egyes kérdései a budapesti agglomerációban. - Ter.Stat. 24.pp. 1-19.
148. Petri E. 1966. Szarvas és környéke tanyás településrendszerének problémáiról. - Földr.Ért. 15.pp. 347-370.
149. Péteri G. 1981. A budapesti agglomeráció határainak kijelölése a főváros vonzáskörzetében lévő településcsoportok elemzése alapján. - Kézirat, 57 p.
150. Prinz Gy. 1922. Magyarország településformái. - Magyar Földrajzi Értekezések III. Budapest.
151. Rácz I. 1980. A tanyarendszer kialakulása. - In: Pölöskei F.-Szabad Gy. /szerk./: A magyar tanyarendszer multja. - Akadémiai Kiadó, Budapest, pp. 97-148.
152. Rétvári L. 1977. Győr-Sopron megye népesedése. - Akadémiai Kiadó, Budapest, 142 p.
153. Romány P. 1973. A tanyarendszer ma. - Budapest, Kossuth Könyvkiadó, 125 p.
154. Romány P. 1982. A szocialista agrárátalakulás és a falu változásai. - Társadalmi Szemle, 37.pp.39-52.
155. Rupp K. 1973. Társadalmi mobilitás és településszerkezet. - Szociológia, 5.pp. 23-44.
156. Sárfalvi B. 1965. A mezőgazdasági népesség csökkenése Magyarországon. - Akadémiai Kiadó, Budapest, 122 p.
157. Sárfalvi B. - Szegedi N. 1972. A társadalmi átrétegződés folyamata két nyugat-magyarországi település - Őriszentpéter és Apátistvánfalva - fejlődése tükrében. - Földr.Ért. 21.pp. 237-245.
158. Schmidt, G. - Krönert, R. - Neumann, H.1974. Anwendung der Faktoranalyse beider Gemeindetypisierung. - Pe-termanns Geogr. Mitteilungen, 118.pp. 189-194.

159. Schreppe, F. 1970. Gemeindetypisierungen auf statistischer Grundlage, - Veröffentlichungen der Akademie für Raumforschung und Raumordnung, Band 5. Hannover., 95 p.
160. Süli-Zakar I. 1980. A Hegyköz faluföldrajzi vizsgálata. - Debrecen, 130 p.
161. Szabó I. 1966. A falurendszer kialakulása Magyarországon. /X-XV. század/. - Akadémiai Kiadó, Budapest, 215 p.
- 162.. Szabó L. 1970. Dél-Alföld településföldrajzi problémái, különös tekintettel a tanyás településekre. - Szegedi Tanárképző Főiskola Tudományos Közleményei, Szeged. pp. 189-196.
163. Szabó P. 1972. Az ipartelepítés hatása a terület- és településhálózat-fejlesztésre Tolna megyében. - Állam és Igazgatás, 22.pp. 1112-1121.
164. Szentmihályi I. 1977. A történeti Hetés. - Etnographia, 88.pp. 412-436.
165. Szentmihályi I. 1977. Hetés és Lendvavidék néprajzi sajátosságai. - Zalai Gyűjtemény, 7.pp. 3-72.
166. Szilágyi M. 1967. Turkeve és Öcsöd kertes települései. - Néprajzi Közlemények, 49.
167. Tagányi K. 1978. A faluközösség helyzete és jövője egy Nógrád megyei faluban. - Etnographia, 89.
168. Takács J. 1972. A magyar tanyak - külterületek népessége és társadalmi viszonyainak alakulása. - Szövetkezeti Kutatóintézet Közl. 83. 69 p.
169. Takács J. 1975. A tanyai népesség helyzete. - Szociológia, 7.pp. 98-114.
170. Takács L. 1976. Egy irtásfalú földművelése. - Akadémiai Kiadó, Budapest, 288 p.
171. Tatai Z. 1977. Az iparfejlesztés és az ipartelepítés a budapesti agglomerációban. - Ter.Stat. 27.pp.10-20.
172. Timár E. 1979. Falutipológiai kutatások az NDK-ban. - Földr.Ért. 28.pp. 415-423.
173. Tóth J. 1969. A népesség területi koncentrálódásának néhány jellegzetessége a Dél-Alföldön /1960-1970/. Földr.Ért. 18.pp. 345-356.
174. Tóth J. 1982. Falvak vagy kisvárosok Békés megyében? - Városépítés, pp. 4-7.

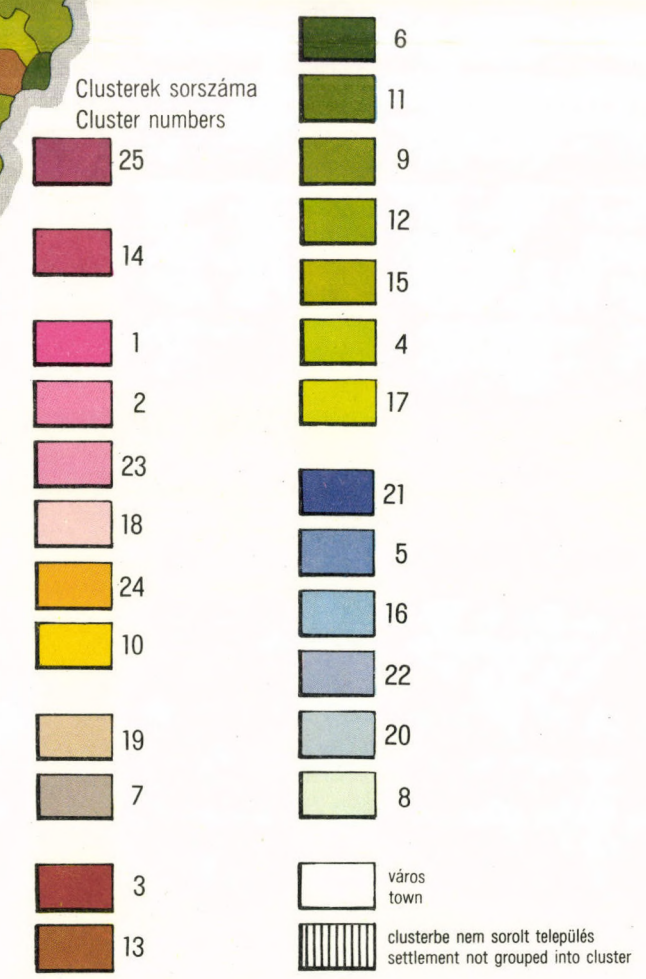
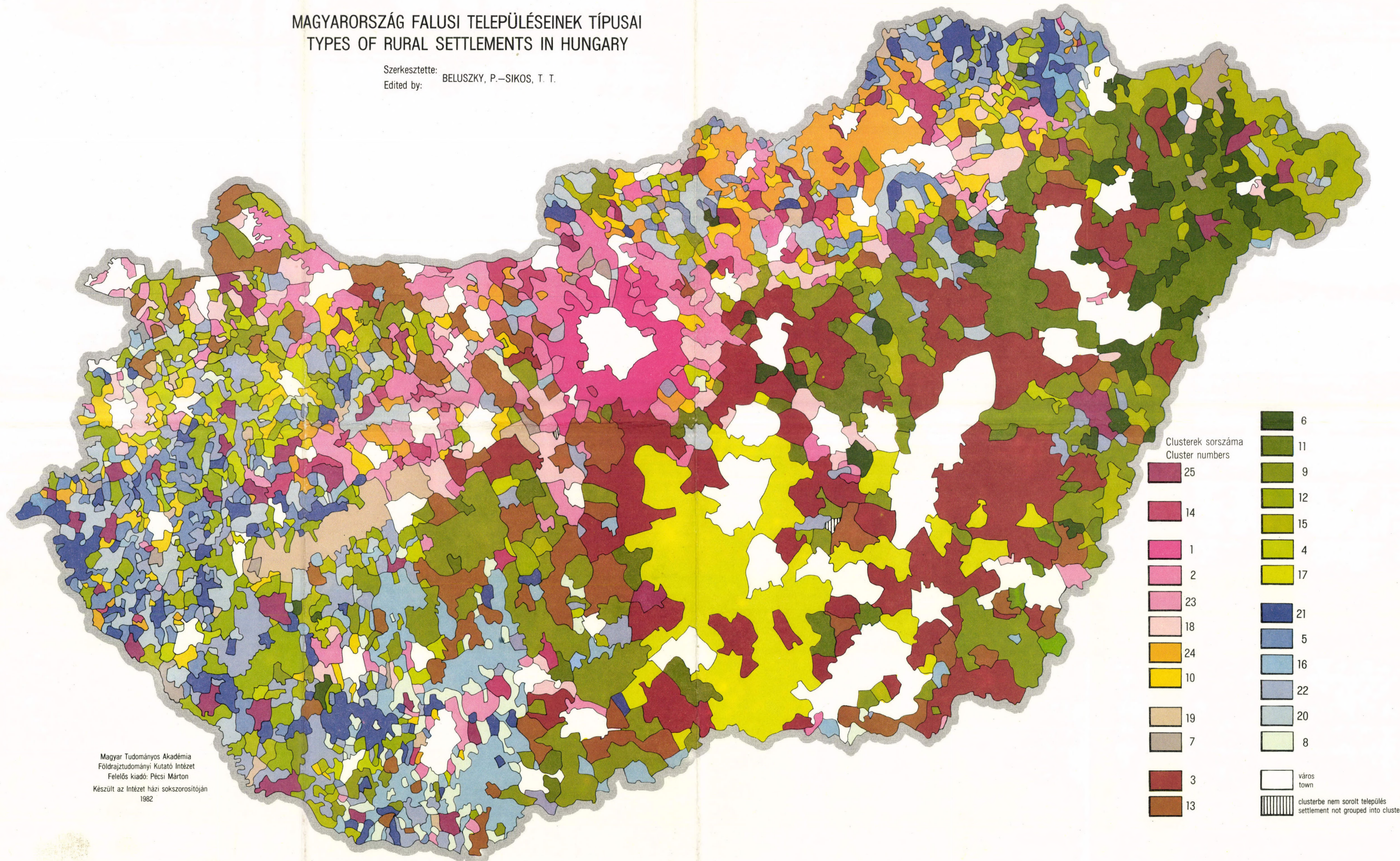
- 175 . Tóth K. 1973. A gazdasági fejlettség és a népesség aktivitása Békés megye hat alkörzetében. - Ter.Stat. 23.pp. 278-284.
- 176 . Turáni J. 1973. Az aprófalvas településrendszer sajátosságai és általános demográfiai problémái. - "A településhálózat demográfiai vizsgálatának néhány kérdése" c. kötetben. pp. 61-75. Statisztikai Kiadó, Budapest.
- 177 . Vadász G. 1979. Bakonysárkány. - Fejér m. tört.évk. 13.pp. 269-345.
- 178 . Vágvölgyi A. 1982. A falusi életkörülmények főbb típusai.- In: A falu a mai magyar társadalomban. Szerk.: Vágvölgyi A. Akadémiai Kiadó, Budapest, pp. 91-178.
- 179 . Vajkai A. 1958. A hegyközségek kialakulásának kérdése. - Néprajzi Közlemények, 3.
- 180 . Varga A. 1958. Balmazújváros története 1945-ig. - Debrecen, 303 p.
- 181 . Veres M. 1979. A községegyesítések tapasztalatai. - ÁSZI kiadás, Budapest, 83 p.
- 182 . Vörösmartiné Tajti E. 1956. A szórványtelepülések fejlődésében és a külterületi lakosság lélekszámában bekövetkezett változások a Duna-Tisza közén. - Földr. Ért. 5.pp. 71-78.
- 183 . Vörösmartiné Tajti E. 1962. Budapest munkaerővonzása. - Földr.Közl. 10.pp. 255-278.
- 184 . Vörösmartiné Tajti E. 1971. A munkahely és a lakóhely közötti térbeli kapcsolatok alakulásának tendenciái a budapesti agglomerációban. - Földr.Ért. 20.pp. 131-151.
- 185 . Wiener Gy. 1977. A helyi igazgatás funkciói és a közigazgatáspolitikai. - Szociográfia, 9.pp. 487-507.
- 186 . Wallner E. 1958. Népesség- és településföldrajzi sajátosságok a paksi járásban. - Földr.Ért.7.pp.419-479.
- 187 . Wallner E. 1970. Alsóörs településföldrajzi képe. - Veszprém megyei Muzeumi Évkönyv, pp. 103-147.
- 188 . Zátorszky M. 1979. Baracs. - Fejér m. tört.évk. 13.pp. 409-439.
- 189.. Zoltán Z. 1970. Pest-környék fejlesztésének problémái. - Földr.Ért. 19.pp. 315-334.

190. 1965. Die Faktoranalyse - ein modernes statistisches Hilfsmittel des Geographen für die objektive Raumgliederung und Typenbildung. - Geographica Helvetica, 20.pp. 20-34.
191. Az aprófalvas területek helyzete, problémái és azok megoldásának hosszútávú koncepciója Zala megyében. - Zalai Tükör, 1974. pp. 79-103.

Készült az MTA Földrajztudományi Kutató Intézet házi sokszorosító-
ján /rotaprint eljárással/. Példányszám: 350. A kiadásért felelős:
Dr.Pécsi Márton int. igazgató

MAGYARORSZÁG FALUSI TELEPÜLÉSEINEK TÍPUSAI
 TYPES OF RURAL SETTLEMENTS IN HUNGARY

Szerkesztette:
 Edited by: BELUSZKY, P.—SIKOS, T. T.

Magyar Tudományos Akadémia
 Földrajztudományi Kutató Intézet
 Felelős kiadó: Pécsi Márton
 Készült az Intézet házi sokszorosítóján
 1982

